

ОБРАЗОВАНИЕ,

**НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ
В МИРЕ**

международный научный электронный журнал

*Выпуск журнала № 46
Часть-15_ Июнь -2024*

OPEN ACCESS

ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ

международный научный электронный журнал

Июнь - 2024 год

ЧАСТЬ - 15

THE GROWING THREAT OF GPS SPOOFING AND THE ROLE OF MACHINE LEARNING IN COUNTERMEASURES

Tursunboyev Shakhbozjon Nizomjon ugli
Toshkent Kimyo International University
Master's student

Abstract. As the ubiquity of Global Positioning System (GPS) technology in civilian and military operations continues to grow, so too does the threat of GPS spoofing—where false GPS signals mislead receivers about their location. This deceptive practice poses significant risks, from disrupting navigation systems to compromising critical data integrity. Traditional security measures often fall short in detecting and countering these sophisticated attacks. This article discusses the role of machine learning (ML) as a vital tool in combating GPS spoofing. It explores how various ML techniques, including supervised and unsupervised learning, are employed to analyze GPS signal characteristics and detect anomalies indicative of spoofing. Through a review of experimental applications using both simulated and real-world data, the effectiveness of ML in enhancing GPS security is demonstrated. Despite facing challenges such as the need for diverse training datasets and the dynamic nature of spoofing techniques, ML provides a promising approach to bolster the resilience of GPS systems against these emerging cyber threats. The article underscores the necessity of integrating advanced ML models into existing GPS frameworks to ensure the continuous reliability and security of navigation and tracking systems in an increasingly digital world.

Keywords: GPS Spoofing, Machine Learning, Cybersecurity, Supervised Learning, Unsupervised Learning

Introduction. Global Positioning System (GPS) technology has become a cornerstone of modern navigation and tracking systems, supporting a myriad of applications from civilian transportation to military operations. However, the reliability of GPS is increasingly threatened by the rise of spoofing attacks—schemes where false GPS signals mislead receivers about their actual location. This article explores how machine learning is becoming an essential tool in identifying and mitigating these threats, ensuring the integrity of GPS data.

Understanding GPS Spoofing. GPS spoofing involves the creation and transmission of counterfeit GPS signals. These signals are manipulated to appear as genuine satellite signals, causing GPS receivers to calculate incorrect positions. The implications are severe—ranging from misguided navigation to jeopardized military operations. Spoofing attacks can be conducted with relatively low-cost equipment,

making them accessible to a wide range of adversaries, which further escalates the risks involved.

The Role of Machine Learning. Traditional security measures often struggle to keep pace with the sophistication of modern spoofing techniques. Here, machine learning (ML) offers a promising solution. ML techniques can analyze the characteristics of GPS signals to detect anomalies that may indicate spoofing. This section discusses the application of various machine learning strategies:

- **Supervised Learning:** Using labeled data (authentic and spoofed signals), supervised learning models can learn to classify signals based on their authenticity.
- **Unsupervised Learning:** This technique identifies unusual patterns in GPS data without prior labeling, which is crucial for detecting new types of spoofing attacks.

Machine Learning in Action. To demonstrate the efficacy of ML in combating GPS spoofing, several experiments have been conducted using both simulated and real-world data. For instance, machine learning models have been trained using data from a custom-built GPS spoofer as well as authentic signal data to distinguish between the two. The results are promising, showing that ML can effectively enhance GPS security by identifying subtle signal discrepancies indicative of spoofing.

Challenges and Future Directions. Despite its potential, the application of ML in this field faces several challenges:

Data Variety: Effective ML models require diverse datasets that cover the myriad ways in which GPS signals can be spoofed.

Dynamic Adaptation: Spoofing techniques continually evolve, requiring ML models to adapt dynamically to new threats.

Integration with Existing Systems: Implementing ML solutions involves integrating them with existing GPS infrastructure, which can be complex and costly.

Conclusion

The threat posed by GPS spoofing is significant, but the use of machine learning offers a robust countermeasure. By leveraging ML's capability to analyze and learn from vast datasets, it is possible to significantly enhance the resilience of GPS systems against spoofing attacks. As technology advances, the integration of machine learning into GPS security frameworks is not just advantageous but essential, paving the way for safer navigation and more secure military and civilian operations. The continued development and refinement of ML techniques will be crucial in keeping ahead of the threats posed by GPS spoofing.

References

1. **Kaplan, E. D., & Hegarty, C. J.** (2017). *Understanding GPS: Principles and Applications*. Artech House.
2. **Warner, J. S., & Johnston, R. G.** (2003). GPS Spoofing Countermeasures. *Homeland Security Journal*.
3. **Psiaki, M. L., & Humphreys, T. E.** (2016). Protecting GPS from Spoofers Is Critical to the Future of Navigation. *IEEE Spectrum*.
4. **Bishop, C. M.** (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.
5. **Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A.** (2016). *Deep Learning*. MIT Press.
6. **Petit, J., & Shladover, S. E.** (2015). Potential Cyberattacks on Automated Vehicles. *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*.
7. **Samama, N.** (2008). *Global Positioning: Technologies and Performance*. Wiley-Interscience.
8. **Chen, Y., et al.** (2018). Deep Learning for GPS Spoofing Detection: Analysis and Detection of GPS Spoofing in Autonomous Vehicles. *Journal of Intelligent Transportation Systems*.
9. **Moshiri, B., & Hodgart, M. S.** (2005). Counteracting GPS spoofing in the context of navigation system integrity. *Navigation Journal*.
10. **Smith, P., Psiaki, M., & O'Hanlon, B.** (2019). Machine Learning Approaches to GPS Spoofing Detection. *Journal of Navigation*.

ENHANCING GPS INTEGRITY: MACHINE LEARNING SOLUTIONS TO COMBAT SPOOFING ATTACKS

Tursunboyev Shakhbozjon Nizomjon ugli
Toshkent Kimyo International University
Master's student

Abstract. Global Positioning System (GPS) integrity is crucial for a myriad of applications across civilian and military domains. However, GPS is increasingly vulnerable to spoofing attacks, where false signals are transmitted to mislead receivers into generating incorrect positioning data. This article examines the application of machine learning (ML) techniques as effective countermeasures against GPS spoofing. It outlines various ML approaches, including supervised learning models and anomaly detection techniques, which analyze signal characteristics to identify spoofing activities. The paper also discusses the implementation process of these solutions, from data collection and feature engineering to model training and real-time deployment. Despite challenges such as evolving spoofing tactics and the need for seamless integration with existing systems, ML provides a promising pathway to enhancing GPS security and reliability.

Keywords: GPS Spoofing, Machine Learning, Cybersecurity, Supervised Learning, Unsupervised Learning, Anomaly Detection, Feature Engineering

Introduction. Global Positioning System (GPS) technology is pivotal for the precise functioning of numerous global systems that rely on location data, from civil navigation to sophisticated military operations. However, the integrity of GPS is increasingly compromised by spoofing attacks, where false GPS signals mislead receivers, potentially leading to catastrophic outcomes. This article delves into how machine learning (ML) is playing a crucial role in countering these threats, ensuring the security and reliability of GPS systems. (GPS) technology has become a cornerstone of modern navigation and tracking systems, supporting a myriad of applications from civilian transportation to military operations.

The Rise of GPS Spoofing. GPS spoofing involves broadcasting counterfeit GPS signals that receivers mistake for authentic ones, causing them to output incorrect positioning data. The implications of such attacks are vast, affecting everything from the navigation of vehicles and ships to the time synchronization of financial systems. As these attacks become more sophisticated and easier to execute with inexpensive technology, the urgency to develop robust countermeasures has intensified.

Machine Learning as a Shield. Machine learning offers powerful tools to enhance GPS integrity by automatically detecting and mitigating spoofing attacks. ML algorithms can analyze the characteristics of received signals to detect irregular patterns that may indicate spoofing. Here are some ML approaches being employed:

- **Supervised Learning Models:** These models are trained on datasets containing both normal and spoofing GPS signals. By learning the distinctions between these, the models can classify incoming signals as legitimate or spoofed with high accuracy.

- **Anomaly Detection Techniques:** Utilizing unsupervised learning, these techniques identify outliers in GPS signal data that deviate from expected patterns. This is particularly useful for recognizing new or evolving spoofing methods that may not be present in labeled datasets.

Implementing ML Solutions. Implementing ML-based solutions involves several stages, from data collection to model deployment:

- **Data Collection:** Amassing a comprehensive dataset of GPS signals, both normal and spoofed, is crucial. This data can be derived from simulations, lab setups, or real-world environments.

- **Feature Engineering:** Identifying and extracting features from the GPS data that are indicative of spoofing. This could include discrepancies in signal strength, noise patterns, or unexpected shifts in location data.

- **Model Training and Testing:** Using the prepared datasets to train ML models, followed by rigorous testing to ensure accuracy and reliability across various scenarios.

- **Deployment and Real-Time Analysis:** Deploying these models into GPS receivers enables real-time analysis and immediate detection of spoofing attacks, allowing for swift corrective actions.

Challenges and Future Directions. While ML presents a promising solution to combat GPS spoofing, several challenges need addressing:

- **Dynamic Threat Landscape:** As spoofing techniques evolve, ML models must continually adapt to detect new types of attacks.

- **Data Privacy and Security:** Collecting and handling GPS data must comply with privacy laws and security protocols, especially when dealing with sensitive or proprietary information.

• **Integration with Existing Infrastructure:** Integrating advanced ML solutions into existing GPS systems must be done without disrupting their operation or significantly increasing their cost.

Conclusion

The integration of machine learning into GPS security frameworks offers a promising avenue to safeguard against spoofing attacks. By leveraging the power of ML to detect and respond to anomalies in real-time, stakeholders can enhance the integrity and reliability of GPS systems. As research progresses and technology evolves, these ML solutions will become even more sophisticated, providing a critical shield against the ever-growing threat of GPS spoofing.

References

1. **Humphreys, T. E., & Psiaki, M. L.** (2021). *GPS Spoofing and Detection*. Cambridge University Press.
2. **Kerns, A. J., Shepard, D. P., Bhatti, J. A., & Humphreys, T. E.** (2014). Unmanned Aircraft Capture and Control via GPS Spoofing. *Journal of Field Robotics*, 31(4), 617-636.
3. **Levinson, S. E., & Russell, S. J.** (2020). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson Education.
4. **Bishop, C. M.** (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.
5. **Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A.** (2016). *Deep Learning*. MIT Press.
6. **Akos, D. M.** (2012). Who's afraid of the spoofer? GPS/GNSS spoofing detection via automatic gain control (AGC). *Navigation, Journal of The Institute of Navigation*, 59(4), 281-290.
7. **Jafarnia-Jahromi, A., Broumandan, A., Nielsen, J., & Lachapelle, G.** (2012). GPS vulnerability to spoofing threats and a review of antispoofting techniques. *International Journal of Navigation and Observation*, 2012.
8. **Mosavi, M. R.** (2018). Machine learning for GPS spoofing detection: Challenges and opportunities. *IEEE Access*, 6, 38911-38924.
9. **Montgomery, P. Y., & Humphreys, T. E.** (2018). Toward GPS spoofing-resistant unmanned aircraft using machine learning and sensor fusion. *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*, 33(12), 46-55.
10. **Farrell, J. L.** (2008). *The Global Positioning System & Inertial Navigation*. McGraw-Hill Professional.

STRATEGIES FOR EFFECTIVE TRANSLATION VOCABULARY AND IDIOMATIC EXPRESSIONS OF UZBEK LANGUAGE

Anvarjonova Zarifaxon Abrorjon qizi

Farg'ona davlat universiteti, filologiya va tillarni o'qitish:

ingliz tili yo'nalish, talaba

zarifaanvarjonova12@gmail.com +998903633092

ORCID ID 0009-0002-2357-4528

Abstract

Translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions into English presents significant challenges due to linguistic and cultural differences. Effective translation strategies include descriptive translation, which provides detailed explanations for unique concepts; cultural notes and glossaries to offer additional context; and loanword adaptation, retaining original terms with explanations. Contextual translation is crucial for interpreting polysemous words and finding equivalent expressions in English. Collaboration with native speakers enhances cultural and contextual accuracy. Balancing fidelity to the original text with readability ensures that translations are both accurate and engaging. Continuous learning and feedback loops improve translation quality, making Uzbek literature accessible to English-speaking audiences.

Key words: descriptive translation, cultural notes, loanword adaptation, contextual translation, glossary, cultural importance

INTRODUCTION

Translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions into English is a complex task that goes beyond mere word substitution. The deep-rooted linguistic and cultural differences between the two languages present unique challenges. Effective translation requires not only linguistic expertise but also a profound understanding of cultural contexts. Employing strategies such as descriptive translation, cultural notes, loanword adaptation, and contextual translation helps bridge these gaps, ensuring that the richness of Uzbek literature is preserved while making it accessible and engaging for English-speaking audiences.

MATERIALS AND METHODS

To investigate the challenges and strategies for translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions into English, a comprehensive set of materials and a systematic methodology were employed. The materials included a selection of contemporary and classical Uzbek literary works, encompassing novels, short stories, and poems. These texts provided a diverse range of vocabulary and idiomatic expressions necessary for the analysis. Additionally, bilingual dictionaries, glossaries, and thesauruses

specifically focused on Uzbek and English were used as essential resources. Online translation databases and software facilitated initial translations and comparisons, while previous translations of Uzbek literature into English were reviewed to study existing strategies and common issues.

Cultural reference materials were also integral to this study. Books and articles on Uzbek culture, traditions, and history provided the necessary context for understanding cultural references and idiomatic expressions. Furthermore, interviews and consultations with native Uzbek speakers offered valuable insights into cultural nuances and linguistic intricacies, enhancing the accuracy and depth of the analysis.

The research methodology employed a qualitative approach, emphasizing a detailed analysis of translation challenges and strategies. Textual analysis was conducted to identify key vocabulary and idiomatic expressions in the selected Uzbek literary works. Each expression was analyzed to determine its meaning, cultural significance, and potential translation challenges. Contextual translation techniques were applied to find the most appropriate English equivalents, considering the cultural and linguistic contexts.

Descriptive translation was used to provide detailed explanations for terms without direct English equivalents. Cultural notes were added through footnotes and glossaries to offer readers additional context and understanding. Loanword adaptation involved retaining original Uzbek terms with explanations, preserving cultural authenticity. Collaboration with native speakers and continuous learning were integral to refining translation strategies and improving the quality of the translated texts.

This comprehensive approach ensured that the challenges of translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions were thoroughly examined, and effective strategies were developed to bridge the linguistic and cultural gaps. By employing a combination of descriptive translation, cultural notes, and contextual translation, the study aimed to enhance the accessibility and appreciation of Uzbek literature for English-speaking audiences.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions into English involves overcoming significant linguistic and cultural barriers. To ensure accuracy and preserve the richness of the original text, translators can employ several effective strategies

DESCRIPTIVE TRANSLATION

Descriptive translation is a strategy used to convey the meaning of unique concepts and culturally specific terms when there are no direct equivalents in the target language. This method involves providing detailed explanations and context to ensure the reader fully understands the original term's significance.

- Detailed Explanations

When translating from Uzbek to English, descriptive translation becomes crucial for terms that encapsulate cultural or situational nuances unique to Uzbekistan. For instance, "choi khona" refers to a traditional teahouse, a concept that might be unfamiliar to English speakers. Instead of simply translating it as "teahouse," which may not capture its cultural importance, a descriptive translation might render it as "a traditional teahouse where people gather to drink tea and socialize," providing additional context that highlights its role in Uzbek culture.

Similarly, for the term "mahalla," which represents a traditional neighborhood community with deep social and cultural significance, a direct translation might not suffice. By describing it as "a traditional neighborhood community that plays a crucial role in social and cultural life in Uzbekistan," the translator can convey its broader cultural meaning.

Descriptive translation ensures that the essence and richness of the original text are maintained, allowing readers to gain a deeper understanding of the cultural context. This approach is particularly useful for terms related to traditional practices, social customs, and local phenomena that do not have direct counterparts in the target language. Through detailed explanations, translators can bridge the cultural and linguistic divide, making the translated text more accessible and meaningful to the audience.

CULTURAL NOTES

Cultural notes are an invaluable tool in translation, especially when dealing with texts rich in cultural references and context-specific terms. By providing additional information through footnotes, endnotes, or glossaries, translators can help readers understand the broader cultural and historical background of the source material.

- Footnotes and Endnotes

Adding footnotes or endnotes allows translators to provide readers with supplementary information about cultural references, historical contexts, and the significance of certain terms that might not be immediately clear in the target language. For instance, the word "mahalla" in Uzbek refers to a traditional neighborhood community structure that plays a significant role in social organization and communal activities. Simply translating "mahalla" to "neighborhood" does not convey its full meaning. By including a footnote explaining that a "mahalla" is a traditional Uzbek neighborhood that functions as a close-knit community with its own social norms and responsibilities, the translator can preserve the cultural essence of the term.

Similarly, when translating historical or culturally significant texts, footnotes can explain references to historical events, figures, or cultural practices that are not widely known outside of Uzbekistan. This contextual information enhances the reader's comprehension and appreciation of the text.

- Glossaries

Including a glossary of key terms at the end of the book or document is another effective way to provide cultural context. A glossary can list recurring cultural and idiomatic expressions with brief definitions and explanations. For example, a glossary entry for "Navruz" could explain that it is the Persian New Year, celebrated with various traditional customs and festivities across Central Asia, including Uzbekistan. This approach allows readers to refer to the glossary whenever they encounter unfamiliar terms, enriching their reading experience without disrupting the flow of the main text.

By incorporating cultural notes, translators can bridge the gap between the source and target cultures, ensuring that readers gain a deeper understanding of the cultural nuances and historical context embedded in the original text. This practice not only enhances the accuracy of the translation but also preserves the richness and diversity of the source material, making it more accessible and engaging for the target audience.

CONTEXTUAL TRANSLATION

Contextual translation is essential for accurately conveying the meaning of words and phrases that depend heavily on their usage within a specific context. This strategy involves understanding and interpreting the broader context in which a word is used to choose the most appropriate translation, especially for words with multiple meanings or idiomatic expressions.

- Understanding Context

In Uzbek, like in many languages, words can have multiple meanings depending on their context. For instance, the word "oy" can mean "month," "moon," or "female." Determining the correct meaning requires careful consideration of the surrounding text and the overall message. Translators must pay close attention to the context to ensure that the chosen meaning aligns with the intended message. For example, in a sentence about time, "oy" is likely to mean "month," whereas in a poetic context, it might refer to the "moon."

Contextual translation also applies to idiomatic expressions, which often cannot be translated literally. An expression like "ko'zdan kechirmoq," which means "to pass through the eye" in Uzbek, signifies a thorough inspection or review. Translating it literally would confuse English readers. Instead, it should be translated to an equivalent English expression like "to scrutinize" or "to examine closely," capturing the intended meaning within the context of the sentence.

- Equivalent Expressions

Finding equivalent expressions in English that convey the same meaning and cultural nuance as the original Uzbek phrases is another crucial aspect of contextual translation. This often involves creative problem-solving and a deep understanding of both cultures. For example, an Uzbek proverb such as "Bir ko'rgan, bir ko'rmagan bilan

birga," which translates to "One who has seen and one who has not seen are together," can be understood as "Experience unites us." This conveys a similar meaning in English, emphasizing shared experiences.

Contextual translation ensures that the nuances and subtleties of the original language are preserved, providing a faithful and meaningful translation. It requires translators to be not only linguistically skilled but also culturally aware, allowing them to interpret and convey the full depth of the original text. By accurately reflecting the context in which words and expressions are used, translators can create translations that resonate with the target audience while maintaining the integrity of the original material.

CONCLUSION

Translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions into English is a nuanced and multifaceted task, requiring a deep understanding of both linguistic structures and cultural contexts. Through strategies such as descriptive translation, cultural notes, and contextual translation, translators can effectively bridge the linguistic and cultural gap. Descriptive translation offers detailed explanations for unique concepts, while cultural notes provide essential context through footnotes and glossaries. Contextual translation ensures that the meaning and nuance of words are accurately conveyed by interpreting their usage within specific contexts.

These strategies highlight the importance of cultural sensitivity and linguistic expertise in the translation process. By collaborating with native speakers and engaging in continuous learning, translators can improve the quality and accuracy of their work, making Uzbek literature more accessible and engaging for English-speaking audiences. The challenges of translating Uzbek vocabulary and idiomatic expressions underscore the complexity of the translation process and the need for creative and flexible approaches to capture the richness and depth of the original text. Through thoughtful and informed translation practices, the unique beauty of Uzbek literature can be shared with a broader audience, fostering greater cultural understanding and appreciation.

REFERENCES

1. Anvarjonova Z. (2023). Enhancing language fluency: Exploring modern approaches to teaching translation into a foreign language. *Yangi o'zbekiston pedagoglari axborotnomasi* 1-jild, 11-son (yo'pa) (59-61)
2. Anvarjonova Z. (2024). The importance of cultural context in translating fiction . *Лучшие интеллектуальные исследования*. Часть -13, том - 3 (94-99)
3. Anvarjonova Z. (2024). How to preserve the emotional nuances and subtleties of the author's expression. Problems of conveying wordplay, allusions and metaphors.

Международный научный журнал № 10 (100), часть 1 «Научный Фокус»
часть 1 № 10 (100) (357-360)

4. Anvarjonova Z. (2024). Importance of socio-linguistic context in translation of fiction. *O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va 28-son ilmiy tadqiqotlar jurnali 28-son* (79-82)
5. Anvarjonova Z. (2024). The crucial role of idiomatic expressions and wordplay in translation of fiction. *Международный научный журнал № 18(100), часть 1 «Новости образования: исследование в XXI веке».*(217-220)
6. Anvarjonova Z. (2024). The crucial role of tone and style in fiction translation. *“PEDAGOGS” international research journal.* (98-101)
7. Edward Sapir, Mandelbaum, David (ed.). *Selected writings in language, culture and personality* , 1949
8. Ezra Pound, Guido's Relations, 1969 in *Translation Studies Reader, ed. by S. Gabrielyan*, Yerevan: Sahak Partev, 2007
9. T. McArthur, *The Oxford Companion to the English Language*, Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 913.

MILLIY NOMLARIMIZ YURTIMIZ KO‘RKIGA AYLANADI

*O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Filologiya fakulteti*

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

II kurs talabasi: Karimova Sevinch

Ilmiy rahbar: .f.f.n., dots. Mahmadiyev Shavkat

Anotatsiya: Til ajdodlardan qolgan buyuk meros, millat shani va iftixoridir. Tilda xalqning o‘zligi, o‘tmishi, buguni, an’ana va urf-odatlarini, madaniyati, san’ati o‘z aksini topadi. Shu sababli tilni e’zozlash, uni asrash va himoya qilish masalasi har doim millat oydinlari e’tiborida bo‘lib kelgan.

Kalit so‘zlar: Til, millat, til auditoriyasi, qadiryatlar, o‘zbekona nomlar.

Manbalarda ko‘rsatilishicha, dunyoda 7000 dan ortiq til bor. Shulardan 1400 ta tilning yo‘qolib ketish xavfi bor. Dunyo tillaridan faqat 40 tasigina og‘zaki va yozma jihatdan mukammal shakllanib bo‘lgan deb hisoblanadi. O‘sha 40 ta tilning orasida o‘zbek tili ham borligi quvonarli. Lekin har qanday til, u nechog‘lik mukammal shakllangan bo‘lmasin, til auditoriyasi uning taraqqiyoti yoki tanazzulini belgilaydi. Til auditoriyasi bu – tilning qo‘llanish ko‘lamining kengligi, undan foydalanuvchilarning til me’yorlariga rioya qilishi bilan belgilanadi.

2019-2020-yillar tom ma’nodagi ona tilimiz rivoji hamda uning huquqiy maqomini mustahkamlash borasida tub burilish yili bo‘ldi:

Prezidentimiz tomonidan 4-oktabr kuni “Davlat tili haqida”gi qonunning 30 yilligini munosib nishonlash to‘g‘risidagi qarori imzolandi. 2019-yil 21-oktabrdagi tantanada Yurtboshimiz tilimiz rivojida muammolar va istiqbollari aniq va ravshan ko‘rsatib berdi. Davlat tilini rivojlantirishga qaratilgan ishlarning mantiqiy davomi sifatida mamlakatimizda yana bir muhim qadam “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmon qabul qilindi. Ushbu Farmonda tilimiz rivoji bilan bog‘liq yaqin va uzoq istiqboldagi vazifalar, strategik rejalarning aniq negizi belgilab berildi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste’molga kiritish bo‘yicha Atamalar komissiyasi tashkil qilindi.

Respublikamizda ko‘zga ko‘ringan tilshunos, adabiyotshunos, shoir va yozuvchilar, ma’naviyat targ‘ibotchilari jamlangan juda katta ishchi guruh tomonidan “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” ishlab chiqildi va keng muhokamaga qo‘yildi.

Yurtimizda o‘zbek tilining qo‘llanish doirasini yanada kengaytirish, sofliqini saqlab qolish borasida ko‘plab amaliy ishlar qilinmoqda. Shunga qaramay, sohada

kechiktirmay bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar mavjud. Shulardan biri tadbirkorlik faoliyati obyektlari, korxonalar, firma, iste'mol tovarlariga berilgan nomlarning o'zbek adabiy tili me'yorlariga qanchalik mosligi masalasidir. Bugungi kunda yurtimizdagi keng ko'lamlil islohotlar davrida tilimizda yangi nomlar hosil qilinmoqda, nomlar tanlashda ko'plab xorij so'zlari o'zlashtirilmoqda. Shuni unutmash kerakki, ular o'zbek adabiy tili me'yorlariga muvofiq bo'lishi, milliy-madaniy qadriyatlarimizga mos kelishi, muhimi, tilimiz taraqqiyotiga xizmat qilishi lozim.

Aytish mumkinki, har bir millat dunyo ostonasiga dastlab o'z ona tili orqali qadam qo'yadi, har qanday ishlab chiqarish mahsuloti esa muvaffaqiyatli tanlangan nomi orqali mashhurlik pillapoyasiga chiqadi.

Afsuski, tadbirkorlik faoliyati obyektlari, korxonalar, muassasa, firma, iste'mol tovarlariga xorij tillarida nom qo'yish urfga aylanib bormoqda. Ayniqsa, keyingi uchto'rt yil ichida nom yaratishda ruscha va inglizcha so'zlarga murojaat qilish ko'p uchramoqda.

Dunyo hamjamiyatidan munosib o'rin egallashni maqsad qilib qo'ygan har qaysi davlat avvalo o'z xalqining milliy tili va madaniyatini asrab-avaylashga, rivojlantirishga intiladi. Bugun yurtimiz tarixi, obidalari, betakror tabiati bilan tanishish maqsadida yurtimizga xorijdan ko'plab sayohatchilar tashrif buyurayotgani quvonarli, albatta. Ular tomonidan o'zbek qadriyatlarini chuqur hurmat va qiziqish bilan o'rganayotganlarining guvohi bo'layotganimiz ham bor gap. "Assalomu alaykum" kalomimizni zumda o'rganib, qalampir nusxa do'ppini boshiga qo'ndirib, qo'li ko'ksida salom berishni o'rganib olishgan xorijlik do'stlarimizni ko'rib naqadar g'urur hissini tuyamiz. Biroq ular shahrimiz ko'chalari bo'ylab sayr qilar ekan, o'zi qiziqish bilan o'rganishni niyat qilgan birorta o'zbekcha so'zni uchratmasligi naqadar achinarli va uyatli holatdir.

Bugungi kunda respublikamizda ingliz, rus tillarida yoki bu tillar birliklari ishtirokida yaratilib, amalda qo'llanilayotgan mahsulot nomlari ham ko'pchilikni tashkil qilmoqda. Xohlagan do'konga kirib, peshtaxtalardan o'rin olgan "O'zbekistonda ishlab chiqarilgan" degan nom ostidagi mahsulotlarni bir nazardan o'tkazsak, ahvol haqida xulosa qilish qiyin emas. Bir qarashda bular shunchaki oddiy masala bo'lib ko'rinishi mumkin. Lekin shuni unutmash kerakki, biz ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan eng buyuk qadriyat - ona tilimizning boyliklariga zavol yetkazmasdan kelajak avlodga yetkazishga mas'ulmiz.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, qaysi davlatga tashrif buyurmang, uning xalqi o'zligini, o'tmish va bugunini, birinchi navbatda, tili orqali namoyish qilishga intiladi. Demak, O'zbekistonga tashrif buyurgan har bir inson uni his qilishni nafaqat issiq quyoshi, musaffo va takrorlanmas tabiati, shirin mevalari, milliy taomlari va kiyimlari, xalqona urf-odatlarini, shu bilan birga, ko'chalardagi peshtoqlarda osig'liq o'zbekona nomlar, mahsulotlarimizdagi jarangdor milliy so'zlarimiz, ularning

reklamalaridagi o‘zbekona lutf orqali his qilishi kerak. Yurtimizni tark etar ekan, u o‘zi bilan “Rayhon”, “Chilla”, “Jiz-biz”, “Ko‘kcha”, kabi bir qancha so‘zlarni ham olib ketsin. Shu maqsadda restoran bo‘ladimi, yoki bo‘lmasa kichik choyxona yoinki biror mahsulotmi, hammasi o‘z davlat tilimizda nomlangan bo‘lsa, yurtimizga tashrif buyuruvchida davlatimizga nisbatan hurmat-e’tibor paydo bo‘ladi. Qadim va ulug‘vor ona tilimizda minglab chiroyli so‘z bo‘la turib, ko‘r-ko‘rona xalqimiz uchun umuman yot bo‘lgan nomlarni muomalaga olib kirishni esa hech narsa bilan oqlab bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish. – Toshkent, 2000.
2. Mahmudov N. va bosh. Ish yuritish asoslari. – Toshkent: O‘zME davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
3. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Davlat tilida ish yuritish. – Toshkent, 2015.
4. Qurbonova M. Fitratning tilshunoslik merosi: Filol. Ph.D. diss. rework. - Tashkent, 1993.
5. Toychiboev B. Historical numbers. – Guliston: Ziyo, 2011. - P. 29-39.
6. To‘ychiboyev B. Fitrat is a linguist. - Tashkent, 1995.
7. To‘xliyev N. Ish yuritish. – Toshkent, 2017.
8. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Milliy_til

NORMUROD NORQOBILOV QISSALARIDA INSON VA TABIAT MUNOSABATI

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Filologiya fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi,

*II kurs talabasi **Karimova Sevinch***

*Ilmiy rahbar: f.f.n. dots. **Mahmadiyev Shavkat***

Annotasiya: Normurod Norqobilov qissalarida odam, tabiat, hayvonot olamining o'zaro murakkab munosabatlari hamda inson va tabiat uyg'unligi tasvirlanadi. Yozuvchi o'z asarlarida tiriklik, hayot mohiyatiga mos qator his-tuyg'ularini go'zal bir yo'sinda ochib berishga harakat qiladi. Badiiy asar ro'y bergan qiziqarli voqealar tasviridan emas, balki inson ko'ngil to'lg'amlarining mikrotahlilidan iboratdir.

Kalit so'zlar: Normurod Norqobilov, qissa, peysaj, tasvir, inson, voqea.

Olam sir-sinoatga to'la jumboq. Inson atalmish mavjudot esa uning bir bo'lagi. Shundan kelib chiqqan, holatda aytishimiz mumkinki, tabiatning gultoji bo'lmish odamzotni anglash, tushinish murakkab hodisa. Har bir inson olam va odamiyatni o'z fahmi – farosafi darajasidagina anglay oladi. Shuning uchun bugungi adabiyotda odamdan tashqaridagi voqealarga emas inson ruhiyatida sodir bo'layotgan ichki kechinma va jarayonlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ana shunday masalalarni o'z asarlarida ifodasini toptirayotgan yozuvchi va madaniyat xodimi Normurod Norqobilov 1953-yili Qashqadaryo viloyatida tug'ilgan. Adibning eslashicha, bolalik davrida "kitob topish qiyin bo'lgan, topilganini ham birpastda o'qib tashlashgan". Uning onasi har oqshom qorachiroq nurida ertak aytib berar, ertak boshlanishi bilan "uy ichi kengayib, yorishib ketganday bo'lardi".

Onasining ertaklari ta'sirida bo'lajak yozuvchida adabiyotga havas uyg'ondi. Universitetni bitirib, avval gazetada, so'ng televideniya faoliyat yuritdi. Televideniya uchun ko'rsatuv tayyorlash jarayonida O'zbekistonning ko'plab joylariga sayohat qildi, hayvonot dunyosini o'rgandi. Bu bilimlari keyinchalik hayvonlarga, tabiatga bag'ishlangan asarlar yozilishiga turtki berdi. 1982-yilda adibning dastlabki hikoyasi - "Chorraha" hikoyasi dunyoga keldi. Undan so'ng adibning ketma-ket "Zangori ko'l" (1987), "Unutilgan qo'shiq" (1990), "Yuzma-yuz" (1993), "Paxmoq" (1997), "Sariqgul" (1998), "Arazchi chumchuq" (1999), "Bekatladi oq uycha" (2000), "Jo'shqin daryo", "Ovul oralagan bo'ri" (2005), "Bo'ron qo'pkan kun" (2007) kabi qissa va hikoyalardan iborat to'plamlari nashr etilgan. "Quyoshi botmaydigan yurt",

“Shim yoxud xotinlar janjali” nomli asarlari asosida bir necha qismli vediofilm yaratilgan.

Normurod Norqobilov ko'p yil xizmatlari uchun “O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi” unvoni va “Shuhrat” medali bilan taqdirlangan (1999).

Adibning “Oqbo'yin” qissasida keltirilgan peyzaj tasviri asar qahramoni Oqbo'yin xarakteri bilan uyg'un ifodalangan. Yozuvchi insonlar va hayvonlar o'rtasidagi his-tuyg'ularni mana shu hikoya orqali ifodalagan. Inson gohida his-tuyg'ulariga asir bo'ladi, boshqalar qalb tuyg'ularini his qila olmaydi. Buni qarangi, yozuvchi asarida xuddi shu haqda quyidagi fikrlarni yozadi: “Savdosi pishmagan Karim podachi itni yerga qo'yarkan, zarda bilan biqiniga tepdi. Zarb kuchli bo'lmasada, bu xil muomala Oqbo'yinga yomon ta'sir qildi. Irillash barobarida akilladi. U o'z qadr - qimmatini yaxshi bilardi”. Eng muhimi bu insoniyat fojialar itlar xarakterining o'ziga xos qirralarini namoyon etish bilan ko'rsatiladi. Qissadagi voqealar rivojida nafaqat insondagi ijobiy vaziyatlar, balki salbiy jihatlari ham jonli gavalantiriladi. Teran nazar tashlansa, qissa muallifi hozirgi kun uchun dolzarb bo'lgan ekologik tarbiyani ham o'quvchi ongiga qahramoni Oqbo'yin orqali juda muhim ramziy vositasida singdiradi. Oqbo'yinning Rasulga bilan mehri, kechalari deraza yonida uning uxlashini kutib, uxlagach o'zi beklarning ortidan quvishi, tong yorishgach yana uyiga kelib Rasulni maktabga olib borib qo'yishi vafodorlik timsoli sifatida berilgan it tabiatidagi juda fazl his-tuyg'ular xuddi inson qalbidagi ruhiy holatlarga monand ko'rsatiladi.

Agarda insonda tuyg'u bo'lmasa, quyosh haroratsiz, tabiat rangsiz tiriklik va xayol ruhsizlik kasb etadi. Biz tahlil qilishga urinayotgan mashhur “Oqbo'yin” qissasi zotan insonlar xususida bo'lmasa-da, tabiatning yaratig'i bo'lgan, o'z dunyosining mushkul otlari bilan kurashib, qishlog'ini ayyor bo'rilardan himoya qilishga urinayotgan it haqida. Asarda ayyor Yoldor degan bir maxluq va Karim podachi ziddiyatli obraz. It - obrazi konseptual darajasiga ko'tarilmagani kabi Karim podachi obrazi ham badiiy yetilmagan. Bundan kelib chiqadigan ma'no asarda yozuvchi g'oyasi konseptual darajada ko'tarilmagan. Asarda Karim podachi sinchi (hayvonlarning zotini farqlay oladigan kishi) ammo boshqalarnikini ko'ra olmaydigan, jahldor, tez havolanuvchi ba'zan esa qat'iyatsiz shaxs sifatida tasvirlanadi. Yo'ldir bo'ri obrazi esa makkor, juda ziyrak, tadbirli sardor sifatida tasvirlangan. U tabiatan ayyor va zukko bo'lsa-da, ochko'zlik hissi uning bu hislatlarini ko'mib tashlaydi. Karim podachining esa manmanligi va tajangligi uning muvaffaqiyatga erishish yo'lidagi eng katta muammoli tariq ekanligi asarda yaqqol ko'rsatiladi. Bizga ma'lumki, hayot so'qmoqlarini bosib o'tgan inson xarakterini o'zgartiradi. Talqinlar davomida inson va nabotot olami haqidagi talqinlar tahlil etildi va tabiat va inson dialektik birlikda hayot kechirishiga alohida urg'u berilgan.

Adib qissalarida inson tabiatidagi murakkablik bilan tabiat hodisalarini bir butunlikda ko'rsatadi hamda insonning ko'ngil mayli bilan ma'naviy olami odamiylik va insoniy qismat, taqdir yuzma-yuz kelishi tasvirlangan.

Xususan, adibning "Kapalak" qissasida qizg'aldoq, maysalar, arilar, qushlar, kapalak inson aro uzviy, tabiiy, bog'liqlikda beriladi. Qissadagi Nusrat ismli bolakay butun borlig'i, o'y-fikrlari bilan tabiat odami.

Bolakay shaharda tug'ilgan. Ota-talaba, Ona-talaba, yoshiga to'lib-to'lmay qishloqqa tashlab ketishadi.

Bolakay shaharga ketishini eshitgach ulochaday o'ynoqlab ko'chaga otildi, jo'ralariga maqtandi, jajji qo'zichoq ham targ'il buzoqcha ham uning safaridan bexabar qolmadi. Keyin tomga chiqib qizg'aldoqqa o'z quvonchini bayon etdi.

Bobosining o'ndan ziyod ari qutilari bor. Bobosi boshiga to'r qalpoq kiyib, qutilar orasida uzoq ivirsiydi. Bolakay esa tevaragida viz-viz uchayotgan arilarning birontasi ham o'ziga tegmayotganidan o'zida yo'q quvonadi: "Ari tilini bilaman-da shuning uchun ular menga qotinmaydi!" dab o'ylaydi.

Ha, bolakay tabiat bilan mana shunday uyg'unlikda o'sib boradi. Qalbida quvonch uchqunini barcha xabarlarini tabiat bilan baham ko'radi. "Ichki kechinmalar, tuyg'ular, hislar in'ikosi orqali inson qiyofasining to'la namoyon bo'lishi badiiylikning muhim mezon. Bu hol, o'z navbatida, istiqlol adabiyotining o'ziga xosligini belgilaydi. N. Norqobilovning "Oq bo'yin", "Kapalak", "Tog' odam" buning yorqin misolidir".

Qissadagi bolakayning nabotot va nabobot olamidagi g'aroyibotlarga, go'zalliklarga bo'lgan qiziqishi otasining g'azabini keltiradi. Tog' qoyalarining yemirilishi tabiat hodisasidir. Bolakayning ko'ngil tuyg'ulari pora-pora qilingan qalb iztirobi esa, barcha azoblardan ham azoblidir. Chunki umda insonning ko'ngil mayli bilan ma'naviy olami, o'damiylik va insoniy qismat, taqdir yuzma-yuz keladi. Albatta bunday xususiyat barcha odamlar uchun emas, balki jo'mard insonlargagina xos xususiyatdir.

Bu jihatlar Normurod Norqobilovning "Ovul oralagan bo'ri", "Qoyalar ham yig'laydi", "Changalzor iti" kabi qissalarida o'zining badiiy ifodasini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirvaliyev S., Shokirova R. O'zbek adiblari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2016.
2. Mirzayev Z.I., Djalilov K.Q. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
3. Mirhaydarov M. Tafakkur gavhari. – Xo'jand, 2008.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2003.
5. O'ljaboyev U. Badiiy tasvir haqqoniyligi. – Guliston: Ziyoyi, 2006.
6. Yo'ldoshov Q. Badiiy asar tahlili metodikasi. – Toshkent, 2005.

GULJAMOL ASQAROVA SHE'RIYATI

*O'zbekiston-Finlandiya pedagogika insituti
Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi
Obloyeva Malika Orif qizi
Ilmiy rahbar: Bo'riyeva Feruza*

Annotasiya. Mazkur maqolada yangi o'zbek she'riyatining nozikqalb shoirasi Guljamol Asqarovaning she'riyati xususida so'z yuritiladi. Uning lirik kechinmalari, tashbehtar va sezgilar ifodasidagi injaliklari, she'rlaridagi poetik betakrorlik badiiy tahlillarda ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ijod, lirika, lirik "men", emotsionallik, oshiq, ma'naviy-ruhiy olam.

"Shoir qachon she'r yozadi? Shu savolni ko'p tahlil etaman. Nazarimda, she'r tug'ilishi uchun shoir ruhini larzaga soladigan kuch kerak. Dard, iztirob, yorug' tuyg'ular lozim. She'r iztirob bo'g'zingga tiqilganida yoziladi, quvonch ruhni ko'kka parvoz ettirganida, zavq-u shavqqa to'ldirganida yoziladi". [2] (Guljamol Asqarova bilan suhbatdan)

Darhaqiqat, shoirlar- dalli, oshiqlardir. Ular o'z qalbning amri uchun ikki dunyodan kechishga tayyorlar qavmidandirlar. Ularning ma'naviy-ruhiy olami o'zgacha bo'lganligi sabab jozibador bo'lib, zavqi ham, shavqi ham boshqalarnikiga o'xshamaydi. She'r esa ular ko'nglining tarjimai yanglig' dunyoga keladi. Ijod jarayoni, ijodkor qalbi nihoyatda sirli olam bo'lganligi boisdan, bu borada Sharq-u G'arb adabiyotshunosligida ko'plab adabiy qarashlarni aks ettiruvchi ilmiy-adabiy tadqiqotlar amalga oshirilgan.

"Lirika — (yunoncha „Cholg'u asbobi“ degan ma'noni anglatadi) adabiy tur sifatida qadimdan rivojlanib, o'zining bir qator xususiyatlariga egadir. Lirikaning bosh obrazi lirik qahramon hisoblanadi. Lirikada lirik qahramonning ichki dunyosi birinchi o'rinda turadi. Barcha ifoda shoirning „men“i orqali o'tadi. Lirikada, eposdan farqli o'laroq, muayyan epik syujet bo'lmaydi. Dramatik turdan ajralib turadigan jihati esa, Lirikada sub'yektivlik kuchli. Ayni paytda lirika emotsionalligi, o'quvchi qalbini hayajonga solishi bilan farqlanadi. Lirik asarda subyekt va obyekt bir shaxsda mujassam topadi, undagi markaziy „personaj“ ijodkorning o'zi, yanada aniqrog'i, uning ichki ma'naviy-ruhiy olami sanaladi. Lirika ijtimoiy, madaniy, maishiy, ishqiy mavzularni qamrab olishi va juda katta ijtimoiy, estetik mohiyat kasb etishi ham mumkin. Biroq bunda ham, baribir, lirik asar o'zagida individual shaxs kechinmalari, his-tuyg'ulari yetakchilik qiladi. O'quvchini o'zligiga, o'z ma'naviy-ruhiy dunyosiga nazar solishga undaydi. Lirika qadimda xalq og'zaki ijodi tarkibida mavjud bo'lib, ma'lum bir mavsum, fasl yoki urf-odatlariga bag'ishlab aytilgan". [1.]

Aytib o'tganimizdek, ijodkor ahli tafakkur, aql, kuchli ruhiy taassurot asosida hayot haqidagi xulosalarni bizga qaysidir shaklda uzatadi. Shuning uchun har bir tirik asarga ijodkorning dunyoqarashi, ruhiy quvvati singib ketadi. Hamma narsa shaxsning imkoniyatlarini amalga oshirish uchun atrof-muhit qanday imkoniyatlar bera olishiga bog'liq. Albatta, ijodkor uchun ham ijodiy erkinlik muhim masalalardan biri sanaladi.

“Ijod uchun birlamchi navbatda zarur bo‘lgan narsa erkinlikdir. Erkinlik bo‘lmasa, har qanday iste‘dod ham juda tez so‘nib qolishi mumkin” deb ta‘kidlaydi adabiyotshunos Ozod Sharafiddinov. Yozuvchi o‘z ijodi davomida insonning eng oliy tuyg‘ularini, uning ruhiyati, hayot so‘qmoqlaridagi qiyinchiliklarni yenga olish xususiyatlariga ega bo‘lishi lozim. Har qanday iqtidor egasi ham ijodiy erkinlikka ega bo‘lsagina, yangicha bir kashfiyotlar yaratishi mumkin yoki o‘z iqtidorini to‘la-to‘kis ko‘rsata oladi. Kishi ongida, dunyoqarashida tutqunlik bo‘lar ekan, o‘z hayotida va turmush tarzida aslo ijodiy o‘zgarishlar bo‘lmaydi. Bunday insonlar nurli, yuksak cho‘qqilarga ko‘tarila olmaydi, balki yanada tubanlik va zulmat qa‘riga singib ketadilar. Qalbida insoniy tuyg‘ular so‘nib, shaytoniy tuyg‘ularga berilishadi. Bunday hodisa nafaqat bir inson, balki butun bir jamiyat uchun ham zararlidir.

Qalam ahli o‘zbek she‘riyatida ayol obrazida, uning qalb kechinmalari orqali xalqimizning eng yaxshi xususiyatlarini ochib berishga harakat qildilar. Ayolga adabiyotda juda muhim va favqulodda rol berilgan. Ayol hayratga tushadi, ayol - ilhom manbai, u orzu qilingan orzu va dunyodagi eng ulug‘vor timsol. Ayol bo‘lmasa, adabiyot bo‘lmasdi.

O‘zbek she‘riyatida ichki olam qiyofasiga va ayol qalbining murakkab kechinmalariga juda katta e‘tibor beriladi. Shuning bilan birga ayol qalbi tasviri erkak ijodkorlar she‘riyatida ham, ayol ijodkorlar she‘riyatida ham o‘ziga xos tarzda voqelanadi. Adabiyotning tarixi, buguni va ertasini ayol obrazisiz, ularning go‘zal siymolarisiz, qalblarining o‘tli haroratisiz tasavvur eta olmaymiz. Demak, o‘zbek she‘riyatida ayol qalbi, uning kechinmalari nozik ifodalanadi. Chunki sharqona ruh, milliy o‘ziga xosliklar o‘zbek ayoli, o‘zbek qizi qalbi orqali, ruhi orqali namoyon bo‘ladi. Shoiralar Zulfiya, Tursunoy Sodiqova, Oydin Hojiyeva, Gulchehra Jurayeva, Farida Afruz, Halima Xudoyberdiyeva, Halima Axmedova, Zebo Mirzo badiiy olamining butun go‘zalliklari ularning qalbining yolqini bilan bo‘g‘liqdir[5, 6.]Va shu jumladan bu shoirlarimiz qatoriga o‘zbek she‘riyatining iste‘dodli va nozikqalb shoirasi Guljamol Asqarova ham kiritishimiz mumkin.

Guljamol Asqarova 1978-yil 5-mart kuni Samarqand viloyati, Kattaqo‘rg‘on tumani, Beshdarg‘at qishlog‘ida tug‘ilgan. O‘zbekiston Milliy Universitetining jurnalistika fakultetini tamomlagan. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi, 2001 yilda Zulfiya nomidagi Davlat mukofotining adabiyot yo‘nalishi sohibasi. "Dil fasli", "Ro‘shnolik", "Bedor qo‘ng‘iroq", "Baxt dastxati" nomli she‘riy kitoblari nashr etilgan.

Guljamol Asqarova o‘z she‘riyatida oshiq obrazini birinchi o‘ringa qo‘yadi. She‘rlarining ko‘p qismi oshiq tilidan bayon etilishi bilan ajralib turadi. Uning she‘rlariga e‘tibor qaratadigan bōlsak u o‘z she‘rlarining sodda, ravon va his tuyg‘ular ko‘lamining kengligi bilan ajralib turadi. Biz bu she‘rlarni o‘qir ekanmiz beixtiyor hayajonlanamiz. Qalbimizning eng tubidagi tuyg‘ular ham yana qayta jonlangandek bōladi. Guljamol Asqarova she‘rlarida ona, dōst, sevgi kabi ajralmas tushunchalarga duch kelamiz. Guljamol Asqarova qalamiga mansub „asrab qol“ she‘rini e‘tibor qaratadigan bo‘lsak,

Asrab qol

Begonaman dema, jonim og'riydi,
Begonasan dema, yig'laydi ruhim.
Ko'nglimning bag'riga yashirib olib
Yig'layapman sokin, yig'layapman jim.

Mazkur jumla orqali shoira o'z his tuyg'ularini bayon etar ekan birgina „begona” jumlasini orqali oshiqning qalbidagi iztiroblarini ochib beradi. Ya'ni, men senga begona bo'lgan kun hattoki o'zimdanda ham berkinib yig'layapman sokin, yig'layapman jim deya ta'kidlaydi. She'rdagi jim so'zi orqali ayollarga xos nafasat, nazokat va hayo gavdalantirilmida. Ayollar qanchalik azoblanmasin, dard chekmasin undagi hayo birinchi o'rinda turishi „jim”, ya'ni unsiz yig'lashi orqali ko'rsatib o'tmoqda.

Qachondir baxtlar ham qaytar-ku axir,
Qachondir ko'ksingga qaytar-ku hislar.
Iltimosim, bahorim bo'lib asrab qol,
Toki o'ldirmasdan bu sovuq kunlar...

Shoira „sovuq kunlar” deb yori va o'zi o'rtasidagi sovuq munosabatlarni nazarda tutar ekan, bu kunlar abadiy davom etmasligi, qachondir barham topishidan umid qilari ekan yorga murojaat qilib bu sovuq kunlar meni (ya'ni tuyg'ularni nazarda tutmoqda) o'ldirmasidan asrab qol, o'sha tuyg'ular qalbingga qaytganida kech bo'lmasin deya xitob qiladi.

O'zbekiston xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyevaning „shunchaki” she'rida ta'kidlanganidek

Shunchaki yozmoqqa, ko'ngil to'lmaydi,
Shunchaki yozmoqqa bormaydi qo'lim.
Shunchaki yozganga chidab bo'lmaydi.
Shunchaki yozmoq bu – shoirga o'lim.

Shunchaki yozmoqlik shoirga o'lim qabilida yozadi. She'rlarini yozishda eng avvalo o'z tuyg'ularini ochiq -oshkora yoritadi. Guljamol Asqarova yana bir she'riga nazar tashlaydigan bo'lsak, Shavkat Rahmonning mashhur so'zlarini epigraf qilib olgan „taskin” she'rida

Taskin

Qo'y yig'lama, og'riydi boshing...
Shavkat Rahmon

Qo'y yig'lama, og'riydi boshing...
Yuraklaring ursin men bilan.
Bu dunyoda neki bor mushkul,

Bog'layverma qaro tun bilan.
Ko'p yozg'irma, bu taqdir,nasib
Ayblama, tonma ranjima.
Qaro tunlar yaralgan asli,
Oppoq tuyg'ularning mavjidan

Har nega yig'layverma og'riydi boshing deya boshlanuvchi bu she'rida har narsaga siqilavermaslik kerakligini aslida har qanday qaro tundan keyin yorug' kunlar kelishinimuqtirar ekan, Har kim o'z nasibasidan ortiqni ololmasligini, ya'ni kimnidir,nimanidir ayblama, ranjima tonma deya xitob qiladi.Haqiqatdan bu kitobxon bu she'rni o'qir ekan o'z-o'ziga taskin beradi.Shoir qalbi shu qadar nozik. Shoir qalbi shunday beg'ubor.ShoirLAR bor ekan bu she'rlarda hayot bor.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Adabiy turlar va janrlar [3 j.li], 2-j., Lirika, T., 1992.
Bahodir Karimov.[1]
- 2.<https://www.samdu.uz/uz/news/32736>
- 3.Manba <https://tafakkur.net/guljamol-asqarova.haqida>
- 4.Manba: «Yoshlik» jurnali,9/2015 & «Saodat» jurnali veb-sahifasi
- 5.Normatov U. Ijod sexri. -T.: “Sharq” nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2007, 352 b.
- 6.<https://samxorfil.uz/jurnal1>
- 7.Xudoyberdiyeva X. Yillar nafasi. -Toshkent: “Sharq” nashri – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, -T., 2016.-

JINOYAT ISHLARINI TERGOV QILISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING PROTSESSUAL JIHLATLARI

*O‘zbekiston respublikasi adliya vazirligi
Toshkent davlat yuridik universiteti
Toshkent davlat yuridik universiteti*

Yurtimizda “Fuqarolar emas hujjatlar harakatlanadi”¹ nomli tamoyil kundan kunga rivojlanib davlat organlari va boshqa tashkilotlarda inson omilini keskin kamaytirib elektron hujjatlar bilan ishlash doirasini jadallik bilan kengaytirmoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 14-mayda “Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3723-sonli qarorida jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligida mavjud bo‘lgan bir qator kamchiliklarga to‘xtalib o‘tilgan, xususan, “Elektron jinoyat ishi” loyihasini takomillashtirish orqali jinoyat ishlari bo‘yicha ish yurituvni elektron shaklda yuritish va protsessual harakatlarni amalga oshirish vaqtida surishtiruv organlarining prokuratura organlari, sudlar va jazoni ijro etish organlari, shuningdek, boshqa tashkilotlar bilan ma‘lumotlar almashinuvi imkoniyatini beruvchi himoyalangan tizimni, jumladan axborot tizimlari va ma‘lumotlar bazalarini integratsiya qilish, jinoyat ishlari bo‘yicha statistika yuritishni avtomatlashtirish orqali joriy qilish, jinoyat ishlari bo‘yicha surishtiruv amaliyotida jinoyat-protsessual hujjatlarining yagona elektron shaklini ishlab chiqish, protsessual harakatlarni amalga oshirish tartiblarini, jumladan elektron shaklda sanksiyalar olish orqali soddalashtirish bo‘yicha alohida topshiriqlar berib o‘tilgan. Ushbu qaror ijrosini ta‘minlash bo‘yicha ham bir qator ishlar amalga oshirilmoqda va jinoyat protsessual kodeksiga bir qancha o‘zgartirishlar kiritilgan. Masalan: sud qarorining jarima solishga va boshqa mulkiy undirishlarga taalluqli qismini ijro etish uchun ijro varaqalari yoki ularning dublikatlari sud qarorining nusxasi bilan birga davlat ijrochilariga elektron hujjat tarzida yuboriladi, videokonferensaloqa rejimida o‘tkazilgan tergov harakati jarayoni va natijalari elektron ma‘lumotlarni tashuvchi tegishli vositalarga bayonnoma tuzilgan holda yoziladi va qayd etiladi, zarur hollarda, uy qamog‘i tarzidagi ehtiyot chorasi qo‘llanilgan shaxsga nisbatan elektron kuzatish vositalari qo‘llanilishi mumkin va boshqalar². Albatta bu kabi o‘zgarishlar bir qancha, ammo hozirgi jadal rivojlanib

¹ Inson qadri, uning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlar uchun / Sh.M. Mirziyoev. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. – 416 b.

² O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – Toshkent: “Adolat”, 2023. – 672-b. <https://lex.uz/acts/-111460>

borayotgan zamonaviy texnologiyalar zamonida yashar ekanmiz qonunchiligimiz ham ushbu zamon talablariga mos bo'lishi, ayniqsa isbot qilish bosqichida mukammal olib borilgan tergov harakatlari jinoyat ishining keyingi bosqich va yo'nalishini belgilab, sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishning usul va vositalarini aniqlab jinoyatlarning tez va to'g'ri ochilishiga yordam beradi.

Dunyo bo'ylab qonun ustuvorligi (WJP-world justice project) tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi davlat organlari va tashkilotlarining o'zaro axborot almashish darajasi va faoliyatining shaffofligi bo'yicha 102 ta davlat ichida 2015 yilda 0.44 ko'rsatgichni qayd etgan bo'lsa, 2022 yilda 0.46 ko'rsatgich bilan 144 ta davlat ichida 65 o'rinni egallagan³. Albatta qisqa fursatlarda natijalarimiz ijobiy tomonga o'zgargan, ammo hozirgi global jadallashuv jarayonida ushbu natijalarning tez fursatlarda salbiy tomonga o'zgarib qolish ehtimoli yo'q emas.

“Cybersecurity Ventures”⁴ nashrining ma'lumotlariga ko'ra, axborot texnologiya vositalaridan foydalangan holda sodir etilgan jinoyatlar natijasida fuqarolar 2023 yilda 8 trillion AQSH dollari, ya'ni soniyasiga 250 ming dollar zarar ko'rgan, ushbu ko'rsatkichlar 2025 yilga kelib esa 10,5 trillion AQSH dollarga ko'tarilishi mumkinligi haqida mutaxassislar tomonida fikr bildirilmoqda. IPSOS⁵ raqamli platformasining ma'lumotlariga ko'ra, AQSH kabi rivojlangan mamlakatlarda ham axborot texnologiya vositalari orqali sodir etilgan jinoyatlar natijasida har uchinchi amerikalik ular orasida 35-54 yoshgacha bo'lganlar 36%, 18-34yoshgacha bo'lganlarning atigi 22 %i onlayn moliyaviy firibgarlik qurboni bo'lganligi haqida huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar bergan. Yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlardan shuni bilishimiz mumkinki, axborot texnologiyalari orqali sodir etilgan jinoyatlarni tez va to'g'ri ochish uchun jinoyat ishlarini tergov qilish ham mos ravishda o'zgarib borishi lozim.

Bundan tashqari fuqarolarda ham axborot texnologiya vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishimiz lozim. Banklar, davlat organlari va fuqarolar o'rtasida shaxsiy ma'lumotlarni saqlash, ularni qachon va kimlarga taqdim etish mumkinligi masalalari, xozirgi kunda axborot vositalaridan foydalanib sodir etilayotgan jinoyatlarni oldini olish bo'yicha suhbatlar o'tkazilishi lozim. Chunki ko'pgina xolatlarda fuqarolar osongina o'z shaxsiy ma'lumotlarini firibgarlarning

³ <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2022/Uzbekistan/Criminal%20Justice/ranking>

⁴ <https://www.usatoday.com/money/blueprint/business/vpn/cybersecurity-statistics/#:~:text=A%20report%20on%20cybersecurity%20predicted,exceed%20%2410.5%20trillion%20in%202025.&text=In%20the%20United%20States%20alone,over%20%2410.2%20billion%20in%202022.>

⁵ [https://www.ipsos.com/en-us/nearly-1-3-americans-report-being-victim-online-financial-fraud-or-cybercrime#:~:text=Nearly%201%20in%203%20Americans%20\(31%25\)%20report%20being%20a,18%2D34%20\(22%25\)](https://www.ipsos.com/en-us/nearly-1-3-americans-report-being-victim-online-financial-fraud-or-cybercrime#:~:text=Nearly%201%20in%203%20Americans%20(31%25)%20report%20being%20a,18%2D34%20(22%25))

yolgʻonlariga uchib berib qoʻymoqda natijada millionlab pul mablagʻlar oʻgʻirlanmoqda. Endi esa quyidagi amaldagi misollarga oʻtsak:

1) 2020 yil sentyabr oyida noma'lum shaxslarning ayrim banklar (“Ravnaq bank” va “Oʻzsanoatqurilishbank”) tomonidan fuqarolarga ochilgan VISA toʻlov tizimlariga qilgan kiberhujumi natijasida 466 ming AQSh dollari pul mablagʻlari talon-toroj qilingan;

2) fuqaro B unga tegishli boʻlgan ATB “Infinbank” Qoʻqon filialidan ochilgan “HUMO” plastik kartasi orqali oʻzining “Uzsard” plastik kartasiga “Infinbank” mobil ilovasidan pul oʻtkazish jarayonida ilovaning texnik nosozligini bilib, axborot tizimidan foydalangan holda 530 marta pul koʻchirishni amalga oshirib, 265 mln soʻm pul mablagʻlarini yashirin ravishda oʻgʻirlagan;

3) aka-ukalar “Turonbank” ATB Fargʻona filialidan oʻz nomlariga ochilgan “Uzcard” plastik kartochnasidan “Humo” plastik kartochnasiga “My Turon” mobil ilovasi orqali pul koʻchirish davomida mobil ilovasidagi texnik nosozlikni bilib, bank hisobidan 617.432.383 soʻm mablagʻlarini yashirin ravishda oʻgʻirlashgan;

4) noma'lum shaxs fuqaro K.ga qoʻngʻiroq qilib, oʻzini Payme toʻlov tizimi xodimi sifatida tanishtirib, unga tegishli plastik kartaning himoya kodini qoʻlga kiritib, PayMe toʻlov tizimi yordamida, karta hisobidan 40 mln. soʻm miqdoridagi pul mablagʻlarini oʻgʻirlagan⁶;

Oʻzbekistonda 2020 yilda axborot texnologiyalari sohasida 106 ta jinoyat qayd etilgan boʻlsa, soʻngi 2 yil ichida ushbu turdagi jinoyatlar 40 baravarga oshib, 4332 tani tashkil etadi. 2020 yilda axborot texnologiyalari sohasida roʻyhatga olingan jinoyatlarning 2747 tasi kiberoʻgʻrilik boʻlsa, 625 tasi kiberfiribgarlik hisoblanadi va jinoyatlarning 82%i bank plastik kartalardan pul mablagʻlarini talon-taroj qilish orqali sodir etilgan. Ushbu raqamlar orqali shuni bilishimiz mumkinki, endilikda zamonaviy axborot texnologiyalari orqali sodir etilgan jinoyatlar bilan ishlashning yangicha mexanizmlarini jorjiy etishimiz, tergov harakatlarida elektron dalillarni olish, saqlash, ularni koʻzdan kechirish, jinoyat ishiga qachon va qay tartibda qoʻshish boʻyicha protsessual tartib hamda normalarni ishlab chiqishimiz, jinoyat ishlarini tergov qilish davomida zamonaviy jahon talablariga mos keluvchi tergov harakatlaridan foydalanishimiz lozim.

⁶ <https://hsti.uz/wp-content/uploads/2022/07/IPP-06.07.2022-LAST.pdf>

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:**I. Rahbariy adabiyotlar:**

1.1 Mirziyoyev Sh.M. Konsitutsiya va qonun ustuvorligi – huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining eng muhim mezonidir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 27 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. T.O‘zbekiston, 2019. 48-b.

1.2. Mirziyoyev Sh.M. 2022-yil 22-dekabr kuni Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga yo‘llagan murojaatnomasidan.

1.3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2016 yil 7 dekabr. –T.: O‘zbekiston, 2017. – 48.b.

1.4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018-yil.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar:

2.1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 40-b.

2.2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – Toshkent: “Adolat”, 2020. – 672-b.

2.3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 maydagi “Jinoyat va jinoyatprotsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3723-sonli Qarori.

2.4. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 6-sentabrdagi “Surishtiruv institutining takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-442-sonli Qonuni. 2.5.O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 18-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat hamda Jinoyat-protsessual kodekslariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-675-sonli Qonuni.

JINOYAT ISHLARINI TERGOV QILISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARI ORQALI ELEKTRON DALILLARNI EKSPETIZADAN O'TKAZISH

Do'smurodova Dildora Vali qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

"Advokatlik faoliyati" yo'nalishi talabasi

Yurtimizda yaqin yillarda tashkil etilgan hamda jinoyatlarni tez va to'g'ri ochishda o'zining samaradorligi bilan ajralib turadigan ekspertiza turlaridan biri bu raqamli ekspertiza desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki dunyo aholisining deyarli 90%i bugungi kunda telefon, kompyuter, planshet va boshqa axborot vositalari orqali o'z ish faoliyatini olib boradi va muhim ma'lumotlarini turli hil tashuvchi vositalarda elektron shaklda saqlaydi. Jinoyatlarni tez va to'g'ri ochishda esa elyoktron ma'lumotlarni topa olish, tiklay olish, saqlash, ulardan nusxa ko'chirish va ulardan isbot qilish jarayonida foydalana olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqshunos olim S.Otaxo'jaevning aytishicha sud ekspertizasi ikki xil xususiyatga ega, ya'ni u bir tomondan ilmiy (texnik yoki boshqa turdagi) tadqiqot, ikkinchi tomondan esa daliliy faktlarni aniqlashga qaratilgan prosessual harakat. Sud ekspertizasining prosessual prinsplari barcha turdagi prosesslarda amal qilib ularga qonuniylik, ekspert tadqiqotining holisligi, to'liqligi, ekspertning o'z kasbiga loyiqligi, prosessual mustaqillik, o'z xulosalariga shaxsan javobgarligi, tashabbuskorligi va boshqalar kiradi. Sh.Shoraxmetov ekspertizani bilimdon yoki hunarmand shaxslar yordamida dalillarni tekshirish usuli sifatida e'tirof etadi¹.

Raqamli sud ekspertiza sud ishlariga taalluqli dalillarni to'plash, saqlash va tahlil qilish bo'yicha ilmiy metodlarni qo'llashdir. Yana boshqa adabiyotlarda raqamli ekspertizaga quyidagicha ta'rif berib o'tilgan. Raqamli operatsiyalarga zarar yetkazadigan noqonuniy hatti-harakatlarning oldini olish maqsadida raqamli manbalardan olingan raqamli dalillarni olish, yig'ish, saqlash, tasdiqlash, identifikasiyalash, tahlil qilish, talqin qilish, hujjatlashtirish va taqdim etish bo'yicha ilmiy asoslangan va tasdiqdangan usullar jamlanmasidir.

Londonda joylashgan "Forensic control" kiberjinoyatlarni aniqlash va oldini olish bo'yicha ekspertiza markazining www.forensiccontrol.com saytida kompyuter ekspertizasi raqamli ma'lumotlarni to'plash, tekshirish, tahlil qilish va raqamli ekspertiza hisobotlarini qonuniy yo'l bilan qabul qilish amaliyoti ekanligi aytib

¹ O.Sh.Pirmatov. Fuqarolik sud ishlarini raqamlashtirishda elektron dalillarni blokcheyn dasturiga solishning zarurati.

"Huquqiy tadqiqotlar" jurnali. – 2020.10.10.

o'tilgan. U jinoyatni aniqlash, oldini olishda va dalillarni raqamli tarzda saqlab turadigan har qanday nizoda qo'llanilishi mumkin. Umumiy qilib shuni ayta olamizki, raqamli xotira va raqamli muhitda nima, qachon va qanday sodir bo'lganligini o'rganuvchi soha raqamli ekspertiza hisoblanadi².

Raqamli ekspertiza sudda bo'ladigan nizolarga qarab quyidagi holatlar yuzasidan tayinlanishi mumkin:

- intellektual mulk bo'yicha nizoli holatlarda;
- hodimlar faoliyati bilan bog'liq muammoli holatlarda;
- firibgarlik;
- korxonada kamomadi yuzasidan sodir bo'lgan holatlarda;
- korxonada yozishmalari va elektron hujjatlari yuzasidan nizoli holatlarda;
- o'chirilgan yoki yashirin ma'lumotlarni tiklash;
- yo'q qilingan elektron pochta xabarlarini tiklash;
- qattaq diskdan ma'lumotlarni qayta tiklash;
- o'tkazilgan yoki nusxalangan fayllarni topish;
- SMS xabarlar, aloqalar, kontaktlar va noqonuniy suhbatlar mazmunini topish;
- Xakkerlik, keyloggerlik kabi noqonuniy faoliyat turlari bo'yicha.

Ekspert xulosasidagi ma'lumotlar dalil hisoblanadi, chunki ekspert bu ma'lumotlarni ekspertizaga yuborilgan ob'ektlarni bevosita tekshirishi natijasida oladi. Ekspert xulosasi bu shaxsiy dalil, sababi u maxsus bilimga ega bo'lgan shaxsdan kelib chiqadi. Ekspert xulosasiga baho berish boshqa dalillarga baho berish kabi amalga oshiriladi, biroq u o'ziga xos ayrim xususiyatga ham ega.

Qonunda belgilangan tartiblarga rioya etilmagan holda tayinlanish va o'tkazish natijasida olingan xulosa nomaqbul hisoblanadi, ya'ni: agar ekspertiza jinoyat prosessining qonunda belgilanmagan bosqichida masalan, jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayinlash vaqtida o'tkazilgan bo'lsa; agar u rad qilinishi lozim bo'lgan shaxs tomonidan o'tkazilgan bo'lsa; agar ekspert bilaturib yolg'on xulosa bergan bo'lsa; agar ekspertiza tayinlash vaqtida gumon qiluvchi, ayblanuvchi va prosessning boshqa ishtirokchilarining huquqlari buzilgan bo'lsa va b.h. Ashyoviy dalil ekspertga yuborilganda, uni ehtiyotkorlik bilan saqlashga oid maxsus qoidalar, jumladan, tik holda, quruq joyda, muayyan haroratda saqlanishi haqida ogohlantiruvchi yozuvlar ashoviy dalil o'ramining ustida yaqqol joylashtirilishi lozim. Tez buziladigan mahsulotlar kimyoviy o'zgarishining oldi olinmasa, ularni tekshirish, identifikatsiyalash imkoniyatlari yo'qolishini ham e'tiborga olish kerak.

² <https://proacademy.uz/postfiles/sets/f9/sd/index.html>

Ashyoviy dalillar ekspert tekshiruvida to'la sarflanmasligi, ulardan namuna olish uslubidan foydalanilishi lozim. Amaliyotda ayrim hollarda sud tergovida, ko'plab hollarda dastlabki tergovda ekspertiza xulosasiga alohida daliliy ahamiyat beriladi.

Ekspert xulosasiga nisbatan tanqidiy yondashuvning yo'qligi keng tarqalgan tergov va sud xatolaridan biri hisoblanadi³.

JPKning 172-moddasiga ko'ra, ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni fan, texnika, san'at yoki kasb sohasi bo'yicha bilimi bo'lgan shaxs o'tkazadigan maxsus tekshirish orqali olish mumkin bo'lganda ekspertiza tayinlanadi. Ekspert oldiga qo'yilgan savollar va uning bergan xulosasi ekspertning maxsus bilimlari doirasidan tashqari chiqishi mumkin emas⁴.

Raqamli ekspertiza yuzasidan berilgan xulosada qo'yidagi masalalarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lishi lozim:

- Qurilma bilan qanday aloqaga kirishilgan? Qurilma qanday holatda (o'chirilgan, yoki yoniq, qulflangan yoki ochiq);
- Agar qurilma yoqilgan yoki undan keyin yoqilgan bo'lsa, signal yoki boshqa kontaminasiya shakillaridan qanday qilib ajratilgan?
- Qurilmani topish uchun qanday qonuniy usul ishlatilgan?
- Saqlangan ma'lumotlarni chiqarish uchun qanday vositalar, yordamchi dasturlar va usullar ishlatilgan?
- Qo'llanilgan vositalarning versiyalari qanday edi?
- Qanday ma'lumotlar olingan?
- Hisobotning har qanday muammolari va mavhumliklarini tushuntirib berish.
- Olingan natijalar qanday tasdiqlangan?

Ekspertning taxminlarga asoslangan xulosasi sud hal qiluv qarorini qabul qilishda asos bo'lolmasligini inobatga olsak, elektron dalillar yuzasiddan o'tkazilgan ekspertiza bo'yicha ekspert faqat qat'iy yoki shartli xulosa beraolishi mumkin.

Biologik dalillarni ekspertizadan o'tkazgan vaqtimizda ularga tashqi muhit ta'sir etishi mumkin, ammo elektron dalillarda muhit ta'siri deyarli sezilmaydi. Elektron dalillar raqamlangan yoki ma'lum bir algoritim ketma-ketligida yaratilganligi bois ularga nisbatan tahminiy xulosalar berilmaydi. Bu ham elektron dalillarning boshqa an'anaviy dalillardan ustun jihati bo'laoladi desak adashmagan bo'lamiz.

³ **Жиноят ишлари юритувида далиллар назарияси.** Ўқув қўлланма. ю.ф.н. доцент М.Х.Кадирова, ўқитувчи А.А.Хакбердиев – Тошкент: ТДЮУ, 2020. - 212 бет

⁴ О'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. –

Toshkent: "Adolat", 2020. – 672-b. <https://lex.uz/docs/111460#253743>

Ekspertlar tomonidan raqamli ekspertiza o'tkazish jarayoni 4ta bosqichdan iborat bo'ladi. **Birinchi**, dalillarni to'plash bosqisi va bunda axborot kompyuter vositalarida to'planadi. To'plangan ma'lumotlarning manbasi va atributlari (kelib chiqishini ko'rsatuvchi belgisi) ham bo'lishi lozim. To'plangan ma'lumotlarning xavfsizligi, yaxlitligi va maxfiyligiga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Ma'lumotlarni yig'ish vaqtida ba'zan o'zgaruvchan ma'lumotlarga duch kelishimiz mumkin bunday hollarda tarmoq ulanishlari yoki kompyuterning asosiy xotirasini tuzatish uchun kerakli choralar ko'rilishi lozim. **Ikkinchi** bosqichda esa to'plangan ma'lumotlar tadqiq qilinadi ya'ni ekspertizadan o'tkaziladi. Bu jarayonda ishga aloqador bo'lgan ma'lumotlar olinadi, kodlanadi yoki koddan yechiladi, ayrim ishlar esa to'liq avtomatlashtiriladi. **Keyingi bosichda** esa ekspertizadan o'tkazilgan ma'lumotlar tahlil qilinadi. Ilmiy metodlardan foydalangan holda ekspertga berilgan savollarga javob beriladi. **So'nggi bosqichda** esa olingan natijalar konun bilan belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkaziladi va sudga taqdim etiladi. Zarur hollarda ekspertiza natijalarini bo'yicha ekspert sudda izohlar berib o'tadi. Bunda ekspert (mutaxassis) o'zining harakatlarini bosqichma bosqich hujjatlashtirishi, dalillarni olish va tekshirish usullari hamda vositalarini ko'rsatishi, baholash mezonlarini va qiymatlash masalalarini batafsil aytib berishi lozim. Shu bilan birga, ekspert (mutaxassis) tadqiqot natijalarini sud muhokamasida qayta ko'rsatib berilishi maqsadga muvofiq. Sababi, ekspertiza tadqiqoti natijalari sudya, prokuror, advokat tomonidan tekshirilganda bir xil qiymatni berishi kerak.

Amaliyotda ekspertlar hamda tergovga qadar tekshiruv organi mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud'yalar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish va ularning harakatlarini yagona tizimga solish maqsadida ekspertlarga elektron tarzda ekspertiza tayinlash va natijasi bo'lgan xulosani olish tartibini joriy qilish lozim. Ushbu tizim «E-expert» deb nomlanib, u orqali ekspertiza tayinlanishi hamda tadqiqot natijasi bo'lgan xulosa elektron tarzda tayinlagan organga

yuborilishi mumkin bo'ladi. Shunda hujjat bilan tanishish imkoniyati tezlashadi va oxirida elektron xulosa olib, ularni tezda baholash imkoniyatini beradi. Bu holat ekspertiza tayinlash jarayoni sifatini va tezligini ta'minlashga yordam beradi. Bu portaldagi yana ekspertiza tayinlash vakolatiga ega bo'lgan shaxslar o'z savollarini, ya'ni ma'lum bir obyektning tashkilotda tadqiq etish mumkinmi, kimlar shu sohada ekspert ekanligi (ekspertlar ro'yxati), qanday usullar yordamida tadqiqot o'tkazilishi hamda asosan ushbu holatda qanday savollar berish yuzasidan maslahat olish imkoniyati paydo bo'ladi⁵.

Raqamli sud ekspertizasi ham o'z ichida bir qancha tarmoqlarga bo'linadi:

–Mobil qurilma ekspertizasi;

⁵ <https://sudyalari.uz/uploads/abstracts/d5ba29197eca47d2122cd6a2c6b6f008f.pdf>

- Komp'yuter ekspertizasi;
- NET-tarmoq ekspertizasi;
- Axborot ombori ekspertizasi;
- Jonli (live) ekspertiza;

Mobil qurilma ekspertizasi mobil telefon va boshqa mobil aloqa vositalariga nisbatan o'tkaziladi. Mobil telefonlar nafaqat aloqa uchun, balki tasvir, suhbat, kontakt ma'lumotlari va hujjatlarni o'zida saqlaydi va bugungi kunda eng ko'p tarqalgan elektron dalillarni saqlovchi vosita hisoblanadi.

Kompyuter ekspertizasi kompyuterda saqlanyotgan elektron dalillar bilan bog'liq holatlarda qo'llaniladi.

NET-tarmoq ekspertizasi tarmoq trafigi bilan bog'liq holatlar yuzasidan o'tkaziladi. Tarmoq trafigi asosan Internet hisoblanadi. Tarmoq trafigini ekspertizadan o'tkazishdan asosiy maqsad ma'lumot to'plash, dalil yig'ish yoki tarmoqqa qilingan kiber hujumlarni aniqlash bo'lishi mumkin. Tarmoq ekspertizasi atamasi Network Flight Recorder dasturining asoschisi Markus Ranum bilan bog'liq. U xavfsizlik manbasining xurujini aniqlash uchun maxsus dastur yaratadi va u dastur orqali tarmoqda sodir bo'layotgan barcha amallarni kuzatish, yozib olish va tahlil qilish mumkin. Internet yoki World Wide Web (WWW) butun dunyo kompyuterlari Internet protocol suite (TCP/IP) manzilidagi birlashmasi bo'lib hujjatlar va ma'lumotlarni o'z ichiga olgan axborot resursi. Amerikalik huquqshunos Jozef Gregoriy Internetdagi dalillarni veb-sayt yohud ijtimoiy tarmoq saxifasi egasining qo'ygan postlari, uning boshqa shaxslar bilan olib borgan yozishmalari va veb-sayt yohud ijtimoiy tarmoq saxifasiga uchinchi shaxslarning yozgan yozishmalari (xakkerlarga) shakllariga ajratadi.

Amerikalik huquqshunos Paul Grimm Internetdagi postlarni dalil sifatida baholashda ular quyidagi talablarga javob berishi lozim deb hisoblaydi:

- Ijtimoiy tarmoq egasi va post bir-biriga aloqador bo'lishi;
- Ijtimoiy tarmoq egasi o'z veb sahifasida post yaratgan bo'lishi;
- Ijtimoiy tarmoqda qoldirilgan post da'vogarga aloqador bo'lishi;
- Ekspertiza xulosasida post ijtimoiy tarmoq egasining qattaq diskida saqlanganligi aniqlangan bo'lishi;
- Qoldirilgan postni boshqa shaxslar ko'rishi va o'qishi imkoniyati borligi;
- Qoldirilgan post ijtimoiy tarmoq egasining fikri bo'lishi.

Bizning fikrimizcha ham raqamli dalillar bilan ishlovchi ekspert o'z xulosasida post yoki ma'lumotlar ijtimoiy tarmoq egasining qattiq diskida saqlanganmi saqlangan bo'lsa qaysi sanada saqlanganligiga alohida e'tibor berishi lozim. Bu bizga postning haqiqiy egasini aniqlashda qo'l keladi.

Axborot ombori ekspertizasi asosan ma'lumotlar bazasi bilan ishlaydi. Asosan axborot ombori va uning meta ma'lumotlarini tahlil qiladi. Ko'pchilik ekspertlar va tergovchilarning axborot manbasi qattiq disklar, optik disklar va tashqi media hisoblanadi. Kompyuter tizimida ma'lumotning shakllanishi ketma-ket joylashgan abstrakt qatlamlarda amalga oshiriladi. Har bir dasturiy qatlam asta-sekin o'zining ostidagi qatlam tomonidan taqdim etilgan interfeysga bog'liq ma'lumotlarni yaratadi. Shunga ko'ra axborot omborlarida amalga oshiriladigan raqamli ekspertialar bir necha darajada bajariladi. Eng quyi darajadagi saqlash qurilmasi birni kodlaydi va prinsipal ravishda xar bir ma'lumotni diskdan ajratish uchun alohida amal bajarishni talab qiladi. Ushbu jarayon ko'p vaqt va mablaol talab qilgani uchun ham ushbu jarayon amaliyotda kamdan kam hollarda qo'llaniladi.

Jonli (live) ekspertiza raqamli sud ekspertiza tarmog'i bilan bog'liq bo'lib amalda sodir bo'lyotgan holatlarni tekshirilishi va tahlili bilan shug'ullanadi. Ya'ni biror o'zgarishsiz tizimning o'zida ma'lumotlarni tahlil qiladi. Bu hech qanday o'zgarishlarsiz va yo'qotishlarsiz dalillarning o'ziga xosligini saqlab qolishga yordam beradi.

Elektron dalillarga nisbatan ham xuddi an'anaviy dalillar kabi sud-ekspert ixtisosligidagi bir qancha ekspertiza turlari o'kazilishi mumkin. Masalan: *kompleks sud ekspeptizasi* o'tkazilganda har bir ekspert o'z faoliyati doirasida tekshirishlar olib boradi. Xulosada esa har bir ekspert alohida o'zining tekshirishlari natijasini kiritadi, qancha hajmda ish olib borganligini va qaysi holatda qanday fikrga kelganligini kiritadi. Qonunchiligimizga ko'ra, agar ekspert xulosasi yetarlicha asoslantirilmagan yoki asos qilib olingan dalillar ishonchli bo'lmasa va prosessual tartiblarga rioya etilgan holda olinmagan bo'lsa *qayta ekspertiza* tayinlanishi mumkin. Elektron dalillar qayta ekspertizaga topshirilganda dalillar boshqa ekspertga yoki ekspertlar komissiyasiga topshiriladi. Ekspert xulosasida elektron dalillar bilan bo'yicha tekshiruvlar o'tkazilgan vaqtda bo'shliqlar mavjud bo'lsa qo'shimcha ekspertiza ham o'tkazilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasiining "*Sud ekspertizasi to'g'risida*"gi qonunining 9-moddasida tekshirish obektlari sifatida ashyoviy dalillar, tekshirish uchun namunalar, boshqa moddiy obyektlar, murdalar va ularning qismlari, hujjatlar, shuningdek sud ekspertizasi o'tkazilayotgan ish materiallari bo'lishi va tekshirishlar tirik odamga nisbatan ham o'tkazilishi mumkinligi keltirib o'tilgan⁶. Hozirgi kunda elektron dalillardan deyarli barcha jinoyatlarni fosh etishda qo'llaniladi va ularning ashyoviy dalillar, hujjatlardan farqli jihatlarini yuqoridagi paragraflarda tahlil qildik. Shu sababli ham O'zbekiston Respublikasiining "*Sud ekspertizasi to'g'risida*"gi qonunining 9-moddasiga qo'yidagicha qo'shimcha kiritishni taklif etamiz. *Ashyoviy dalillar,*

⁶ O'zbekiston Respublikasi "*Sud ekspertizasi to'g'risida*"gi qonuni <https://lex.uz/acts/1633102>

tekshirish uchun namunalar, boshqa moddiy obyektlar, murdalar va ularning qismlari, hujjatlar, ishga aloqador bo'lgan barcha elektron dalillar sud ekspertizasi o'tkazilayotgan ish materiallari tekshirish obyektlari bo'lishi mumkin.

Har qanday prosessda ish tegrov harakatlarida dalillarni to'plash bilan boshlanadi. Agar dalillar noto'g'ri olingan yoki to'plangan bo'lsa, prosessni boshidan boshlashga to'g'ri kelishi mumkin. Hozirgi kunda ekspertlar raqamli dalillarni tahlil qilish uchun ulardan nusxa olyotganda EnCase dasturidan foydalanishadi va bu dastur qattaq diskdagi eng kichik elementlarni ham to'g'ri ko'chirishda samarali usul hisoblanadi. Ushbu jarayoni "aks ettirish" yoki "kriminalistik nusxalash" deb yuritiladi. Ushbu metoddan birinchi marta AQShning Ogayo shtatida foydalanilgan. Nusxa ko'chirishning hozirgi kunda boshqa usullari ham mavjud, ammo ular qattiq disklardan ma'lumotlarni to'liq nusxalamaydi va bu keyinchalik dalillarni baholashda va ularni qabul qilishda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Raqamli axborot va dalillarning yuqori darajadagi nusxalarini olish kundan kunga rivojlanib bormoqda, ayniqsa sud tomonidan olingan elektron dalillarning nusxalari o'zgartirilmaganligini isbotlash uchun ularning xesh qiymatlari juda muhim hisobladi. Ulardagi qiymat orqali biz ma'lumotning to'laligini va uning manbaini autentifikatsiya qilaolamiz. Ma'lumotni uzatishda yoki saqlashda uning to'laligini nazorat qilish uchun har bir ma'lumotning xesh qiymati (bu xesh qiymat ma'lumotni autentifikatsiya qilish kodi yoki "imitovstavka"-ma'lumot bloklari bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha kiritilgan belgi deyiladi) hisoblaniladi va bu qiymat ma'lumot bilan birga saqlaniladi yoki uzatiladi. Ma'lumotni qabul qilgan foydalanuvchi ma'lumotning xesh qiymatini hisoblaydi va uning nazorat qiymati bilan solishtiradi. Agar taqqoslashda bu qiymatlar mos kelmasa, ma'lumot o'zgarganligini bildiradi.

XULOSA

Elektron dalillar tushunchasiga yuridik fanda va qonunchilikda nazariyhuquqiy jihatdan yetarlicha ta'rif berilmaganligi hamda elektron dalilning mohiyati va mazmuni yuzasidan olimlar o'rtasida yagona yondashuv shakllanmaganligini ta'kidlash lozim. Bitiruv malakaviy ish davomida elektron dalillarning yuridik tabiatini tahlil qilib quyidagicha ta'rif berish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. *"Elektron dalil – bu axborot texnologiyalari orqali yaratilgan, uzatilgan, qayta ishlanadigan, saqlanadigan va hamda uni identifikatsiya qilishimkoniyatini beradigan raqamli ma'lumot"*.

Elektron dalil tushunchasini alohida tekshirish obyektlari qatoriga kiritish lozim, chunki ular boshqa obyekt turlaridan mutlaqo o'zining shakli va moddiy xossasiga ko'ra farq qiladi. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasiining "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonunining 9-moddasiga va JPKning 175-moddasiga qo'yidagicha qo'shimcha kiritishni taklif etamiz: *"Ashyoviy dalillar, tekshirish uchun namunalar, boshqa moddiy obyektlar, murdalar va ularning qismlari, hujjatlar, shuningdek*

ekspertiza o'tkazilayotgan ish materiallari, ishga aloqador bo'lgan barcha elektron dalillar tekshirish obyektlari bo'lishi mumkin".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. Rahbariy adabiyotlar:

1.1 Mirziyoyev Sh.M. Konsitutsiya va qonun ustuvorligi – huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining eng muhim mezonidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. T.O'zbekiston, 2019. 48-b.

1.2 Mirziyoyev Sh.M. 2022-yil 22-dekabr kuni Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan murojaatnomasidan.

1.3 Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr. –T.: O'zbekiston, 2017. – 48.b.

1.4 Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston", 2018-yil.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar:

2.1 O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 40-b.

2.2 O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – Toshkent: "Adolat", 2020. – 672-b.

2.3 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 maydagi "Jinoyat va jinoyatprotsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3723-sonli Qarori.

2.4 O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 6-sentabrdagi "Surishtiruv institutining takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-442-sonli Qonuni.

2.5 O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 18-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasining Jinoyat hamda Jinoyat-protsessual kodekslariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-675-sonli Qonuni.

III. Миллий адабиётлар, илмий мақола ва тезислар.

3.1 A.I.Rustamovich, B.Z.Karimov. Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarni aniqlash va tergov qilishda raqamli ekspertiza imkoniyatlaridan foydalanish: milliy va xorijiy tajriba. T.: Bosh prokratura akademiyasi. 2019. 74 b.

3.2 Jinoyat ishlari yurituvida dalillar nazariyasi. O'quv qo'llanma. yu.f.n. dosent M.X.Kadirova, o'qituvchi A.A.Xakberdiev – Toshkent: TDYU, 2020. - 212 b.

3.3 Jinoyat prosessual huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi //-T.: TDYU nashriyoti, 2021. -248 bet

3.4 Kadirova M.X. Dalillar nazariyasi. Darslik. – Toshkent: TDYU , 2022. - 303 b.

3.5 XamidovB.X., KarimovB.Z. Some issues in the development of the national cyber security strategy: problem and analysis. Europe, science and we | Evropa, veda my | Yevropa, nauka i mi Education and Science, Czech Republic. 2020. –P.63.

3.6 O‘zbekiston yuridik ensiklopediyasi. Toshkent. Adolat. 2010. 234 b.

3.7 O.Sh.Pirmatov. Fuqarolik sud ishlarini raqamlashtirishda elektron dalillarni blokcheyn dasturiga solishning zarurati. “Huquqiy tadqiqotlar” jurnali. – 2020.10.10.

3.8 B.X.Xamidov. Kiberjinoyatlarni tergov qilishda ekspert ko‘rsatuv-larini tekshirish va baholash.

IV. Хорижий манбалар.

4.1 Ranum, M. J.Landfield. Implememnting a generalized tool for network monitoring. Information security technical report 3, 4, 1998 pp 53-64.

4.2 Ranum,M. Network forensics: Network traffic monitoring, 1997, 70.

4.3 Antwi-Boasiako and Venter, 2017; US National Institute of Justice, 2004 International conference science and education/uluslararası konferans bilim ve eğitim. 2021. http://doi.org/10.37057/T_1 (155–158).

V. Интернетдан манбалари.

5.1 <http://www.lex.uz>

5.2 <http://www.regulation.gov.uz>

5.3 <http://www.norma.uz>

5.4 <https://proacademy.uz/postfiles/sets/f9/sd/index.html>

5.5 <https://www.cyberleninka.ru>

5.6 <https://hsti.uz/wp-content/uploads/2022/07/IPP-06.07.2022-LAST.pdf>

5.7 <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/39023/THESISxDUO.pdf?sequence=1>

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЧЕЛОВЕЧЕСТВО

Алимова Нозима Раҳимҷонова

*Учитель профессионально-технического училища №1
Торакорганского района*

Аннотация: Искусственный интеллект позволяет компьютеру или роботу, управляемому компьютером, думать и принимать рациональные решения аналогично тому, как думают и действуют люди. Он заключается в анализе рукописных лиц с помощью искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, вес, нейронная сеть, база данных MNIST, база данных NIST.

ВВЕДЕНИЕ

Искусственный интеллект играет решающую роль в современном мире, обеспечивая автоматизацию, улучшая процесс принятия решений, повышая эффективность и производительность, а также создавая новые возможности для инноваций и роста в различных отраслях, включая здравоохранение, финансы, производство, транспорт, электронную коммерцию, образование и многие другие.

Искусственный интеллект (СИ; англ. Artificial Intelligence, AI) — область науки и техники, направленная на создание машин, способных имитировать человеческий интеллект.

Технологии искусственного интеллекта, широко используемые сегодня, включают интеллектуальные поисковые системы в Интернете (например, Google Search), системы рекомендаций (YouTube, Amazon и Netflix), понимание естественного языка (Google Assistant, Siri и Alexa), беспилотные автомобили (например, Waymo) и другие. Примеры.

ГЛАВНАЯ ЧАСТЬ

Алан Тьюринг был автором первых исследований, проведенных в области искусственного интеллекта. Искусственный интеллект как самостоятельная область науки был основан в 1956 году[3]. На конференции, состоявшейся этим летом в Дартмутском колледже, Джон Маккарти впервые использовал термин «искусственный интеллект» и вошел в историю как автор этого термина. Хотя исследования искусственного интеллекта проводятся с середины 20 века, общественный интерес к нему резко возрос в 2012 году, когда глубокое обучение продемонстрировало свое превосходство над другими методами искусственного интеллекта, а также в 2017 году, после достижений в области архитектуры преобразователей[4][5]. В начале 2020-х годов эта область стремительно

развивается, и многие компании, университеты и лаборатории добиваются значительных успехов в области искусственного интеллекта.

ЧТО ТАКОЕ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ? Искусственный интеллект — это особая отрасль информатики, которая занимается созданием компьютерных систем с возможностями, обычно связанными с человеческим разумом: понимание языка, обучение, обсуждение, решение проблем, перевод и подобные возможности. В настоящее время СИ состоит из алгоритмов и программные комплексы, предназначенные для выполнения различных операций и способные решать ряд задач, которые под силу человеческому разуму. В 1990-е годы открылась новая страница в развитии СИ. В 1997 году компьютер IBM под названием Deep Blue стал первым компьютером в истории, победившим чемпиона мира по шахматам Гарри Каспарова.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Его используют при создании и моделировании интеллектуальных информационных систем, нейронных сетей. К таким системам относятся системы управления, системы компьютерной лингвистики, системы распознавания, игровые системы и другие.

Ожидается, что в будущем нейронные сети и интеллектуальные информационные системы добьются многих успехов. Ожидается, что эти системы будут использоваться в различных областях, таких как робототехника, автоматизация, анализ данных и других. Такие системы будут очень важны при создании новых проектов и сервисов, выполнении различных задач и помощи или автоматизации борьбы с человеком.

Использованная литература

1. Башмаков А.И., Башмаков И.А. Интеллектуальные информационные технологии: Учеб. Разрешение. - М.: Изд-во МГТУ им. Н.Е. Баумана, 2005. 304 с. - (Информатико-технический университет). ISBN 5-7038-2544-X.
2. Бекмуратов К.А., Мамарауфов О.А., Бекмуратов Д.К. Искусственный интеллект. Методическое пособие для высших учебных заведений. Ташкент. Издательство «Наврӯз» ДУК. 2015. 366 стр. (UDK 004.8. ISBN: 978-9943-381-'08-
3. Бекмуратов К.А., Мамарауфов О.А., Бекмуратов Д.Г. Искусственный интеллект. :Текст лекций. Самарканд: Самаркандский филиал ТАТУ. Он был издан в типографии СамДУ. 2018. — 655 с. ISBN: 978-9943-997-51-
4. Бессмертный И.А. Художественный интеллект – СПб: СПбГУИТМОЮ, 2010. -132с.
5. Артикович, К.Р. Дильмурод, сын А. С. ТЕНДЕНЦИИ ПРИМЕНЕНИЯ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРАКТИЧЕСКИХ ОБЛАСТИ МОЛОДЕЖЬ, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ 2022 Прага, Чехия, 85-91.

PEDAGOGIK KONFLIKTLAR VA ULARNI BOSHQARISH

Isaliyeva Iqboloy Maxsudovna

Toshkent viloyati Chinoz tumani 2-son kasb-hunar maktabi psixologi

Inson o'z hayotida bolalik davridanoq boshqa insonlar bilan turli ijtimoiy munosabatlarga kirishadi. Inson hayoti boshqalar bilan bo'ladigan turli munosabatlarning uzluksizligidan iborat bo'lgan jarayondir. Ana shu munosabatlar esa har doim ham bir tekis davom etavermaydi. Biz ularni konfliktlar deb ataymiz. Konfliktlar har bir inson hayotiga aloqador bo'lgan o'ziga xos jarayon hisoblanadi. Hech bir inson o'zini aniq ishonch bilan konflikt vaziyatlardan muxofaza qilinganman deb aytolmaydi.

Konfliktlar inson hayotining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki har bir inson o'z hayoti davomida konfliktlar bilan to'qnash keladi.

Bolalik davrida o'yinchoqlarni talashish, birovlariga hasad qilish yoki o'g'il bolalarning janjallashganini ko'p kuzatgansiz. Mana shunday konfliktlar keyinchalik oilada, er-xotin, aka-uka, qaynona-kelin, yaqinlar, do'stlar, ijtimoiy guruhlar, turli kompaniyalar o'rtasida, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida shuningdek mehnat faoliyatida ham vujudga kelishi mumkin. Konfliktlar odatda, ko'p vaqt odamlar birga bo'ladigan hollarda, ular ma'lum muddat o'zaro birga bo'lishga majbur bo'lgan paytlarda ko'proq sodir bo'ladi.

Konfliktlarni o'z vaqtida aniqlash imkoniyati qator sharoitlar bilan izohlanishi mumkin. Masalan atrofdagi hodisalarni payqash, sezish xohishi. Ko'pincha konfliktni, konfliktli vaziyatning aniq elementlarini ko'pchilik payqab yetadi, biroq hech kim birinchilardan bo'lib e'tibor qaratishni hohlamaydi.

Konfliktlar kelib chiqishidan oldin konflikt signallari yuzaga keledi. Ayniqsa ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasida bo'ladigan konfliktni o'qituvchilar, otanonalar va psixolog birgalikda uning signallari orqali aniqlab uni bartaraf etish mumkin.

Konflikt signallari: konflikt boshlanishidam avval tomonlar o'rtasidagi odatdagi to'g'ri munosabatlar o'rtasida kelishmovchilik, inqiroz, o'zaro tushunmaslik, g'ayirlik, ayirmakashlik vujudga kelayotganini namoyon etadi. Konflikt signallariga bee'tiborlik uning kelgusida rivojlanib keyishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar o'rtasidagi konflikt signallarini seza olgan maxoratli o'qituvchi uni boshqarib yechish usullarini ham bilishi kerak. Konfliktni yechishning uch hil usuli mavjud bular.

G'olib-Mag'lub

Mag'lub-Mag'lub

G'olib-G'olib

Shulardan eng muhim va maquli – G‘olib-G‘olib usulidir. Ammo ko‘pchilik konfliktida har ikki tomon ham g‘olib bo‘la olishiga umuman ishonmaydi. Chunki bizning ongimiz albatta bir tomon g‘olib bo‘lishi shart degan holatni qabul qilishga o‘rgangan. Konfliktning yechimini topish o‘z opponentiga qarshi kurash emas, balki uning maqsadlari va manfaatlarini tushunishga harakat qilishdir va shundan kelib chiqqan holda uning xohishlari bilan o‘z xohishlarini solishtirgan holda ikkala tomonga ham foydasi tegadigan y o‘lni topish aynan g‘olib-g‘olib usulidir.

Konfliktlarni boshqarishning bir necha usullari mavjud.

1. Moslashish va ko‘nikish usuli – “Qo‘y” Siz nima desangiz ham, men siz bilan hamfikrman. Bunday insonlar boshqalar bilan tinch va do‘stona munosabatni saqlab qolishadi. Ulardan hamma foydalanadi.

2. Bu mening ishim emas usuli – “Straus” Meni tinch qo‘yinglar meni hech narsa qiziqitirmaydi. Bunday insonlar konfliktning yechimini topish o‘rniga undan qochadi, ammo qo‘y usulidan farqli konflikt borligini tan olishmaydi.

3. Agressiv usuli – “Akula” Qani kim nima deydi? Kim menga qarshi chiqa oladi? Bu usulni qo‘llovchilar konfliktning yechimini topishdan ko‘ra har qanday vaziyatda g‘olib chiqishni avzal ko‘rishadi. Konfliktni kelib chiqqanda, rivoj topib, ildiz otgan paytdagina emas, balki uning ilk kelib chiqish davridanoq oldini olish samaraliroqdir.

SIFATLI TA'LIM O'ZBEKISTONNING POYDEVORI

*Muxammad al-Xorazmiy nomidagi
TATU Qarshi filiali "KI" fakulteti tyutori
Qurbonov Feruz Yaxshimurodovich
Kasbi tumani 47-maktab Rus tili oqituvchisi
Mirzaqobilova Gulgina Abdusamad qizi
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi
TATU Qarshi filiali "KI" fakulteti
KI-11-23 guruh talabasi
Norboboyev Alibek Shuxrat o'g'li
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi
TATU Qarshi filiali "KI" fakulteti
KI-12-23 guruh talabasi
Islomov Tolib Orif o'g'li*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, ta'lim tizimidagi o'rganilayotgan tahliliy vazifalar, ta'lim jarayonida amaliyotga tadbiiq etilayotgan yangiliklar, ta'lim tizimini barqaror rivojlantirishda qo'llanilayotgan innovatsion texnologiyalarning ahamiyati to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, innovatsion, jarayon, vazifa, islohat, takomillashtirish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится обсуждаются реформы, реализуемые в системе образования, изучаемые аналитические задачи в системе образования, инновации, внедряемые в образовательный процесс, значение инновационных технологий, используемых в устойчивом развитии системы образования.

Ключевые слова: образование, обучение, инновационный, процесс, задача, реформа, совершенствование.

ABSTRACT

In this article, the reforms implemented in the education system, the analytical tasks being studied in the education system, the innovations implemented in the educational process, the importance of innovative technologies used in the sustainable development of the education system are discussed in this article. is spoken.

Keywords: education, training, innovative, process, task, reform, improvement.

Ta'lim sifatini oshirish mamlakatimiz kun tartibida turgan dolzarb masalalardan biridir. Zero, buning zamirida mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishga qodir bo'lgan yetuk mutaxassislarni yetishtirish masalasi mavjud. Shu jihatdan, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z Murojaatnomasida ta'limni "Yangi O'zbekiston uchun eng katta investitsiya" deb ta'kidlagani chuqur strategik ega. Prezidentimiz Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasida kelgusi yilda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ustuvor vazifalarni olti yo'nalish misolida aniq ko'rsatib o'tdi.

Ayniqsa, ta'lim sohasini yanada isloh qilish, ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlash bo'yicha bildirilgan konstruktiv fikrlar e'tirofqa molik. Zero, rivojlangan davlatlarning taraqqiyot tajribasi shuni ko'rsatadiki, qayerda ta'limga, ilm-fanga yaxshi sharoit yaratilgan bo'lsa, o'sha yerda har tomonlama yetuk va vatanparvar kadrlar yetishib chiqqan.

Vaholanki, ta'lim sifati kasbiy anglashning kompleks tavsifi, zamonaviy rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, axloqiy taraqqiyot talablariga mos faoliyatni muvaffaqiyatli yurituvchi mutaxassis qobiliyati va ish faoliyati bilan belgilanadi.

O'qituvchining qo'lida kelajak taqdiri turadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va xalqimizga qilgan murojaatida asosiy e'tibor Yangi O'zbekiston uchun eng katta investitsiya bo'lgan ta'limni qo'llab-quvvatlashga qaratilishi ta'kidlandi. "Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi.

O'qituvchilarning maqomini, ularning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishni Konstitutsiyada alohida belgilash zarur" ligi qayd etildi.

Ha, yurt rahbari tomonidan kelayotgan yangi yilning "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb belgilanishi bejizga emas. Yangi O'zbekistonimizda ilm-fanga e'tibor yuqori cho'qqiga chiqqan hozirgi davrda zamonaviy hayotni sifatli ta'limsiz va ilm-ma'rifat taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Jahonning yetakchi davlatlarida ham taraqqiyot ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilangandan keyin yuz berganligi sir emas. Zero, mamlakatning kelgusi ravnaqi aynan shu sohada qo'lga kiritgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liq.

Ta'limning sifatini oshirish uchun, avvalambor, bu sohadagi muammolarni o'rganish zarur. Ushbu muammolarni bartaraf etish esa ularni aniqlash va borligini tan olishdan boshlanadi. Hadisda aytilganidek: "Bilimlarga intilish har bir muslim va muslima uchun vojib" ekan, ilmga intilgan har bir insonga sifatli ta'lim berish ham juda-juda zarurdir.

Ta'lim sifatini oshirish, fan va texnologiyaning eng so'ngi yutuqlarini amaliyotga joriy etish asosida ijodiy tafakkurli, kasb-xunarli, tadbirli va mustaqil fikr yurita oladigan, tashabbuskor va tadbirkor, o'z javobgarligini his etadigan yoshlarni tayyorlash kabi muhim vazifalarni amalga oshirish nazarda tutiladi. Bu o'z navbatida ta'lim jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni taqozo etadi.

Ularni qo'llash, avvalo, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirishni talab etadi. Zero, uni amalga oshirmay turib qo'llangan har qanday texnologiya kutilgan natijani bermaydi, bugungi kunda o'qitishning an'anaviy ko'rinishidan farq qiladigan zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, o'qitish jarayonini yagona shaklga keltirish va yuqori samaradorlikka erishishga imkoniyat yaratadi. Shu bois ham ilmiy-texnika taraqqiyotining jadal sur'atlarda rivojlanayotgan hozirgi davrda o'qitishning an'anaviy texnologiyalari ta'lim oluvchi shaxsiga yo'naltirilgan ilg'or texnologiyalar bilan almashtirilmoqda.

Ta'lim sifatini oshirish hukumatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanishi soha mutaxassislari, mutasaddilari zimmasiga yuksak vazifalarni yuklamoqda. O'qituvchi nafaqat o'z fanini mukammal bilishi va chuqur bilimlarga ega bo'lishi, balki ta'lim oluvchining hayotiy ehtiyojlarini tushunishi, barcha sohada namuna bo'lishi, najot nafaqat o'qitishda, balki yuksak sifatli ta'limda ekanligini chuqur anglamog'i lozim.

Bugungi shiddatkor zamonda sifatli ta'lim kelajak poydevori bo'lib xizmat qiladi. Asrlar osha dunyo tamadduniga beqiyos hissa qo'shib kelayotgan ilm-fanimiz kelajagiga bugun biz loqayd qarashimiz buyuk xatoyimiz hisoblanadi. Chunki bizga ota-bobolarimizdan me'ros bo'lib qolgan ilm-ma'rifatni, ta'lim rivojini shunchaki tashlab qo'ya olmaymiz va bunga haqqimiz ham yo'q.

Nega sifatli ta'lim kelajak poydevori deymiz? Bu ta'lim beruvchi maskanlarining muhimi vazifasi hisoblanib, bunda o'qituvchilarning roli beqiyos, chunki o'sib kelayotgan avlodga ta'lim-tarbiyani maktabdagi, kollej va litsey, shuningdek oliygoh o'qituvchilari beradi.

Bugungi kunda har bir o'qituvchi o'z ustida muntazam ravishda ishlamas, salohiyatli kadrlarni tayyorlash qiyin bo'ladi. Bilamizki, jamiyat hayotining katta qismini yoshlar tashkil etadi, bu yoshlarga ko'proq e'tiborni qaratish lozimligini anglatadi.

O'qituvchi nafaqat o'z kasbining ustasi, balki jamiyat hayotining barcha sohalaridan xabardor, keng doirada fikr-mulohaza yuritadigan mukammal shaxs bo'lishi, bugungi kunning qahramoni sifatida o'zini shakllantirishi shartdir.

Avvalo, har bir o'qituvchi dars o'tish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida dars tashkil etishi, turli xil qiziqarli va foydali metodik qo'llanmalardan foydalanishi kerak bo'ladi.

Har bir o'qituvchida o'quvchini psixologik tomondan tushunish layoqati shakllangan bo'lishi, o'z kasbining mohir ustasi bo'lish uchun o'z fanini, kasbini

sevishi joizdir. Bundan tashqari o'qituvchilarning bilim darajasini belgilovchi toifa hujjatlari bo'lishi kerak.

O'qituvchi dars jarayonida o'quvchilarni qiziqтира olishi uchun zamonaviy texnologiyalar asosida dars tashkil qilish, o'quvchilarning qiziqishini inobatga olish, iloji boricha hayotiy misollar keltirish orqali, o'quvchilarni rag'batlantirish metodini ko'proq qo'llashi lozim.

Qachonki, o'quvchilarning qiziqishini inobatga olib dars tashkillashtirishga, faqat an'anaviy tarzda dars o'tishdan cheklanib, no'an'anaviy metodlar qo'llanilsa, ko'zlagan marralarimizga yetishga yaqin qolgan bo'lamiz.

Zotan, yoshlarning ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalashni eng muhim vazifaga aylantirish masalasi yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunimizda ham aks etgan. Chunki yurtimizni taraqqiyotning yangi bosqichiga olib chiqish, barcha kuch-g'ayratni birlashtirish va fidokorona mehnat qilish orqali Yangi O'zbekistonni, pirovardida, Uchinchi Renessans poydevorini bunyod etish mumkin.

Bu jarayonda qator omillarni hisobga olishimiz darkor. Avvalo, hozirgi o'ziga xos tub yangilanishlar davrini e'tiborga olish, jumladan, muttasil olg'a intilish, hayotni va tafakkurni isloh qilish, yangilanish tomon sobitqadamlik bilan borish zarur. Bu yo'lda ma'naviy-ma'rifiy sohadagi islohotlar samaradorligini oshirish, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish uchun vatandoshlarimizning xilma-xil g'oyalari orasidan munosiblarini tanlab, ular asosida xalqimiz mentalitetiga har tomonlama mos keladigan, ommabop, nazariy, umumtarbiyaviy ahamiyatga ega nazariyani ishlab chiqish vazifasi turibdi.

Maqsadlarimiz ro'yobi uchun yurtdoshlarimizning o'zini anglashiga xizmat qiluvchi, milliy va umumbashariy tamoyillarni targ'ib etuvchi, ibtidosidan intihosigacha falsafiy mazmunga boy ta'limotga ega bo'lish istagini hisobga olish kerak. Bu ishlarni amaliyotga tadbiiq etishda islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etishi kerak, degan g'oyaga doim amal qilish ehtiyojini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, xalqimiz ma'naviy merosiga daxldor, ming yillardan beri amaliyotda o'z isbotini topib kelayotgan maqollar, hikmat va rivoyatlarda ulug'lanayotgan eng katta boylik aql-zakovat va ilm ekani behuda emasligini farzandlarimizga misollar orqali tushuntirish mas'uliyati zimmamizda turibdi. Zero, tarbiyasizlik ma'naviy qashshoqlikni keltirib chiqaruvchi omil ekani, bilimsizlik o'zbek xalqi va qadriyatlariga mutlaqo zid keluvchi axloqsizlik fenomeniga aylanayotganiga kunda-kunora guvoh bo'lyapmiz.

Yangi O'zbekistonda ta'lim-tarbiya mutanosibligini ta'minlashda qator omillarni nazarda tutish lozim. Fuqarolik mas'uliyati va zamonaviy dunyoqarashga ega barkamol avlodni tarbiyalash birinchi o'rinda turadi. Mana shu maqsad bizni

taraqqiyotning navbatdagi bosqichiga eltadi. Zotan, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish g'oyasi ham tasodifiy emas, balki tub tarixiy qiyofamizni dunyoga namoyon qiluvchi omil ekanini unutmashlik darkor.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01. PF-60-son
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
3. Abdullayeva, G. A. (2020). THE IMPORTANCE OF MORAL NEEDS IN THE UPBRINGING OF THE INDIVIDUAL. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(6), 463-469.
4. Абдуллаева, Ш. А. (2019). Педагогик диагностика. Тошкент: Университет, 310.
5. Alibekov, D. (2020). Socio-philosophical basis of educational system development. ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (90), 24-26.
6. Бабашев, Ф. А. (2018). Реформы, нацеленные на дальнюю перспективу. Вопросы науки и образования, (1 (13)), 118-119.

ERTA YOSHDAGI BOLALARNI PARVARISH QILISH VA TA'LIMNING MUQOBIL HAMDA INNAVATSION MODELLARI

Joniyeva Tursunoy Boboxon qizi

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchi

joniyevatursunoy@gmail.uz

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, maktabgacha yosh, innovatsiya, ta'limning muqobil shakllari.

Mamlakatimizda ta'lim tizimi tubdan isloh etilib, ertangi kunimizning munosib davomchilari bo'lgan barkamol avlodni voyaga yetkazishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, maktabgacha yoshdagi bolalarni parvarishlash va maktabgacha yoshdagi bolalarni ta'lim-tarbiyasi uchun muqobil o'qitish shakllarini joriy etish masalalari ham bir necha yillardan buyon ko'tarilmoqda. Dastlab maktabgacha yoshdagi bolalarni parvarishlash nima va qay tarzda amalga oshiriladi? kabi savollarga javob berish o'rinlidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy vazifalari bolalarni jismoniy, aqliy va ma'naviy jihatdan rivojlantirishdan, ularning tug'ma layoqati, qiziqishi, ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida muntazam ta'lim olishga (maktabga) tayyorlashdan iborat. Shundan kelib chiqib aytilish mumkinki, parvarishlash ham jismoniy jihatdan ham aqliy-psixologik jihatdan amalga oshirilishi lozim. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta'siri kuchli bo'ladi. Bolalarning tarbiyaga to'g'ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o'qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola organizmining o'sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida xilma-xil bo'ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy, Abdulla Avloniy ham bolani tarbiyalash zarurligini uqtirib o'tganlar. Bolaning o'ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yig'inchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimining ta'siri bo'lib, tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Individual – o'ziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning o'ziga xos xususiyatini o'rganish metodikasini bilish muhim.

Temperament – lotincha “temperamentum”, ya’ni “qismlarning bir-biriga munosabati” ma’nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir. Shuningdek, turli yosh davrlarining o’ziga xos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy va psixik kamoloti shartli ravishda quyidagi davrlarga bo’linadi: Go’daklik (1 yoshgacha); Ilk yosh (1-2 yosh); Ilk yosh guruhi (2-3 yosh); Kichik yosh (3-4 yosh); O’rta yosh (4-5 yosh); Katta yosh (5-6 yosh); Maktabga tayyorlov davri (6-7 yosh).

Insonning rivojlanish davri ona qornidan boshlanadi. Bola ona qornida to’qqiz oy mobaynida juda tez rivojlanish jarayonini va murakkab taraqqiyot davrini o’taydi. Bu davrda ham bola ma’lum darajada tashqi muhit ta’sirida bo’ladi. Shuning uchun ham bu ta’sirning ijobiy bo’lishini ta’minlash lozim. Go’dakning vazni tug’ilgan paytda o’rtacha 3,5 kg, bo’yi 50 sm bo’lgan bo’lsa, uch oylik davrida uning vazni taxminan 5 kg, bo’yi 60 sm, 6 oylik bo’lganda esa taxminan 7 kg, bo’yi 64 sm bo’ladi. Bir yoshgacha bo’lgan davrda bolaning rivojlanishi asosan oila muhiti ta’sirida bo’lib, u ona suti bilan oziqlanishi lozim. Bola bu davrda nutqqa ega bo’lmasa ham nutqni tushunish, anglash, harakatlarni idrok etish, oila a’zolarini tanish qobiliyatiga ega bo’ladi. Shuning uchun ham go’daklik davridan boshlab uch yoshgacha bo’lgan davrda bolaning nutqi va tafakkuri jadal rivojlanadi. Bola bir yoshgacha bo’lgan davrda dastlabki so’zlarni ayta boshlaydi. Bu davrda kattalar, asosan, oila a’zolari go’dakni to’g’ri parvarish qilishni yo’lga qo’yishlari lozim. “Bola tushunmas ekan” deb, unga befarq bo’lmasliklari, atrof-muhitdagi buyumlarning nomini to’g’ri talaffuz qilib, ularning nutqini to’g’ri rivojlantirish uchun keng yo’l ochishlari kerak. Oilada bolani tarbiyalashda ota-ona bilan bola o’rtasida qalban yaqinlikka erishish lozim. Ota-onalar hech qachon tarbiyani o’z holiga tashlab qo’ymasligi, ya’ni bolaning ilk yoshligidan bu jarayonga kirishish talab etiladi. Chunki, bola oilada birinchi hayotiy tajribani o’rganadi, kuzatadi va o’zini turli xil vaziyatlarda qanday tutish kerakligini o’rganadi. Biz bolani nimaga o’rgatsak uni aniq, hayotiy misollar bilan mustahkamlashimiz zarur, ya’ni bola kattalar aytgan gaplariga amal qilishlari, shaxsan tarbiyaning samaradorligini ta’minlaydi.

Ta’lim va tarbiyaning muqobil shakli bu — maktabgacha ta’lim va tarbiya tizimidagi innovatsion ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish modelidir. Maktabgacha ta’lim muqobil shakllarini tashkil etishning maqsad va vazifalari quyidagilardir:

- bolalarni sifatli maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish darajasini oshirish,
- maktabgacha ta’lim bilan qamrab olinmagan bolalar ilg’or horijiy tajribani xisobga olgan holda davlat talablariga muvofiq xar tomonlama aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy kamol topishi uchun shart sharoitlar yaratish,
- bolalarni boshlang’ich ta’limga sifatli tayyorlash,
- uzoq hududlarda va qishloq joylarda yashovchi maktabgacha yoshdagi bolalarni teng huquqli sifatli maktabgacha ta’limga ega bo’lishini ta’minlash,

-davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, maktabgacha ta'lim soxasida nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslarning moddiy –texnik bazasini mustahkamlash,

-Bola shaxsining asoslarini shakllantirish, unda bilimga qiziqishni rivojlantirish,

-MTT qurilishi imkoniyati bo'lgan uzoq qishloq joylari, tog'li tumanlar va borish qiyin bo'lgan aholi punktlarida kamxarj bo'lgan, bepul sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanshini ta'minlash,

-Maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish. Maktabgacha ta'limga ehtiyoji mavjud mahallalarda, shu jumladan qishloq joylarida maktabgacha ta'limning muqobil shakllarini tashkil qilish va ularni zarur moddiytexnika vositalari bilan ta'minlash choralari ko'rish nazarda tutiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida rivojlanishining yoshiga bog'liq xususiyatlar juda ko'p va ahamiyatli. Bolaning rivojlanishida qanday rivojlanayotganligi yoshiga yarasha vazni, bo'yi, psixologik xarakteri, qobiliyati, tashqaridagi ma'lumotlari qay darajada qabul qilishi, nutqining o'sishi, so'z boyli bularning hammasi juda katta ahamiyat kasb etadi. Bola tug'ilganidan to maktabgacha ta'lim yoshiga yetguniga qadar har tomonlama me'yor jihatidan rivojlanishi kuzatuv ostida bo'lishi lozim. Chunki, har tomonlama sog'lom bola davlatimiz kelajagi demakdir.

Innovatsion ta'lim texnologiyasi - bu ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi tendentsiyalariga eng mos keladigan ta'lim faoliyati uchun shart-sharoitlarni yaratish uchun mavjud usullar va vositalarni qandaydir yangi yoki sifat jihatidan yaxshilashni o'z ichiga olgan ta'lim faoliyatini tashkil etish metodologiyasi.

Pedagogik sohadagi barcha innovatsiyalar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichiga aniq mos kelishiga asoslanadi. Hozirgi vaqtda ular bolalarning mustaqilligini rivojlantirishga, o'z-o'zini o'rganish va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini shakllantirishga, o'quv dasturlarini mexanik ravishda emas, balki ongli ravishda o'zlashtirishga qaratilishi kerak. Ta'lim sohasidagi innovatsion texnologiyalar doimiy ravishda rivojlanib, ularning turlari kengayib bormoqda. Ta'limdagi innovatsion texnologiyalar ta'limni tartibga solish, uni to'g'ri yo'nalishga yo'naltirish imkonini beradi. Odamlar har doim noma'lum va yangi narsalardan qo'rqib ketishgan, ular har qanday o'zgarishlarga salbiy munosabatda bo'lishadi. Ommaviy ongda mavjud bo'lgan, odatiy turmush tarziga ta'sir qiluvchi stereotiplar og'riqli hodisalarga olib keladi, ta'limning barcha turlarini yangilashga to'sqinlik qiladi. Odamlarning zamonaviy ta'limdagi yangiliklarni qabul qilishni istamasligining sababi qulaylik, xavfsizlik va o'zini o'zi tasdiqlash uchun hayotiy ehtiyojlarni blokirovka qilishdadir. Hamma ham nazariyani qayta o'rganish, imtihon topshirish, fikrini o'zgartirish, shaxsiy vaqt va pul sarflashga tayyor emas. Lekin

ta'limda innovatsiyalarni joriy etish va amaliy samradorlikka erishishdan also qo'rqmaslik va dadillik bilan faoliyat olib borish lozim. Maktabgacha ta'lim sohasida ham jadallik bilan innovatsiyalarni joriy etish lozim deb hisoblayman. Va o'zim amalda foydalanib ko'rgan Kyuer (QR) kodli manbalar (maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'llaniladigan qo'llanmalar va maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashda samara beruvchi xalq og'zaki ijodi na'munalari joylangan resurslar)ni respublikamizdagi barcha maktabgacha ta'lim tashkilotlariga va maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ota-onalar o'rtasida ommalashtirishni tasviya qilaman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 6. – 25-34-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY TARBIYALASHDA XALQ PEDAGOGIKASINING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 6. – 14-19-betlar.

qizi Joniyeva TB XALQ PEDAGOGIKASINING AXLOQIY TARBIYALASH ISHLARIDAGI AHAMIYATI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 28. – 121-125-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISH TAJRIBA SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 3. – 315-317-betlar.

МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH

Joniyeva Tursunoy Boboxon qizi

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi.

joniyevatursunoy@gmail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy sifatlarini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalarning o'rni va ta'siri haqida bayon etilgan bo'lib, xalq pedagogikasi namunalarning aynan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan janrlarini tanlab olib, axloqiy sifatlarni shakllantirishda foydalanish mumkinligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Axloq, xalq og'zaki ijodi, maktabgacha yosh, tarbiya.

Axloq so'zi - lotincha «myeros», ya'ni moral, mantiq so'zidan kelib chiqib, u hech qayerda qat'iy yozib qo'yilmagan ijtimoiy qonundir. Inson kundalik hayotida undan axloq normalaridan norma sifatida foydalanadi. Axloqiy tarbiya normalari har bir jamiyatning huquqiy normalariga asos bo'ladi. Axloqiy tarbiyada kishi axloqiy bilimlarni o'zlashtiribgina qolmay, har qanday vaziyatlarda o'zini ana shu normalarga munosib tuta oladigan kishilar axloqiy tarbiyalangan hisoblanadi. Axloqiy tarbiyalangan kishida barqaror ma'naviy motivlar shakllangan boladi. Bu motivlar esa o'sha kishini jamiyatda munosib xulq-atvoriga rag'batlantiradi. Yosh avlodni jamiyatga, mehnatga, o'ziga munosabatni ochib beruvchi ma'naviy fazilatlariga muvofiq ravishda tarbiyalash tarbiyalanuvchi shaxsni, axloqiy tarbiyaning pedagogik va psixologik asoslarini chuqur bilishni talab qiladigan murakkab jarayondir. Axloqiy bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirib olishgina o'quvchilarga atrofdagi kishilar xatti-harakatidagi qaysi jihatlar yaxshi-yu, qaysilari yomon ekanligini anglab olishga yordam beradi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobining «Haqqoniyat» deb atalgan bobida rostlik va to'g'riso'zlikni insonning eng insoniy sifatlaridan biri deb hisoblaydi. U bola tarbiyasida o'sayotgan shart-sharoit va tarbiyaning roliga alohida e'tibor beriladi. A.Navoiy ijodida ham axloq-odob masalalariga katta ahamiyat berilgan. «Odobli inson barcha odamlarning yaxshisidir va barcha odamlar uchun yoqimlirog'idir» - deydi mutafakkir A.Navoiy. A.Navoiyning «Mahbub-ul qulub» asarida odob, axloqqa oid g'oyalari ilgari surilgan. Insonparvarlik g'oyalari ulug'langan.

MTT (maktabgacha ta'lim tizimi)da xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayonlarni takomillashtirishda MTT pedagog-tarbiyachilar tomonidan bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyasida amalga oshiriladigan ishlarning mazmun-mohiyati va yo'nalishiga ko'ra rejalashtirish va tashkil qilish funksiyalari quyidagi jarayonlarda amalga oshiriladi:

maqsadi, vazifasi va shakliga ko‘ra turli mashg‘ulot va uchrashuv, suhbat jarayonlarini rejalashtirish va loyihalashtirish; modellashtirish, ya’ni tashkil qilinadigan pedagogik jarayonlarda tarbiyalanuvchilarning ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanishlari uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish va ularning imkoniyatlarini inobatga olgan holda faolligini ta’minlash bo‘yicha vazifalarni oldindan belgilash; yaratilgan shart-sharoitlar va mavjud vaziyatlarga ko‘ra tarbiyalanuvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajalarini nazorat qilish, ibrat, namuna ko‘rsatish, tahlil qilish va ob’ektiv baholash asosida rag‘batlantirish.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini takomillashtirishda falsafiy, milliy-ma’naviy, psixologik, pedagogik yondashuvning mazmun va mohiyatini anglashga erishiladi, maktabgacha yoshdagi bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda ijtimoiy omillarning ta’sirini hisobga olish hamda ma’naviy - axloqiy tarbiyani o‘zida mujassamlashtirgan xalq og‘zaki ijodi namunalariga tayanish zarur.

Dunyo miqyosida ta’lim, fan, madaniyat va axborot sohasidagi mintaqaviy, submintaqaviy hamkorlikni yuksaltirish masalalarning yuzaga kelishi tufayli jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini izchil va barqaror rivojlantirishga doir ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu, o‘z navbatida, zamonaviy pedagogik texnologiyalarga tayanib, xalq og‘zaki ijodi namunalari rivojini fan va texnologiya yutuqlari bilan hamohang tarzda ilmiy tahlil qilish, bolalarni ijodkorligini rivojlantirish, strategik rejalashtirish bilan bog‘liq ko‘nikma-malakalarini maktabgacha ta’lim tashkilotlarida xalq og‘zaki ijodi vositalaridan foydalanishning pedagogik mazmunini ishlab chiqish orqali badiiy adabiyot va tarbiya integratsiyasi asosida ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Respublikamizda har bir hududning badiiy adabiyot va madaniyati, xususan, milliy madaniyati, urf-odat va marosimlari, badiiy an’analarni tarkib qilish sirlarini bolalar ongiga singdirish masalalariga alohida e’tibor berilmoqda.

Yuqoridagi g‘oyalarga tayanib, fikrimcha maktabgacha ta’lim tashkilotlarida xalq og‘zaki ijodi vositalaridan foydalanishning pedagogik mazmunini ishlab chiqish, o‘zbek xalqining madaniy merosini o‘rganishda va rivojlantirishda milliy o‘ziga xosligi, ma’naviy xususiyatlari hisobga olinib, xalq pedagogika an’analariga suyangan holda ish ko‘rilishi muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Aytish o‘rinliki bugungi texnogen sivilizatsiya bolalar tarbiyasiga bevosita ta’sir etib, tajriba va kuzatuvlarmiz jarayonida guvohi bo‘lganimizdek, hatto yosh onalarimiz “mobil aloqa vositalari orqali murg‘akkina go‘daklarga milliy qadriyatlarimizdan biri sanalgan alla tinglatishayapti”. Bu esa, xalq pedagogikasining bola tarbiyasidagi boy tajribalari hayotga to‘la tadbiiq etilmaganligi, buyuk allomalarning pedagogik qarashlari, sharqona urf-odatlar, boy an’analari hayotga joriy etilmaganligi tarbiya borasida bir qancha qusurlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Shundan kelib

chiqib aytishim mumkinki, Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, engilmas sarkarda va arboblarning jasoratini bolalik davridan boshlab yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak.

Sharq donishmandlari aytganidek, "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir ¹" Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 6. – 25-34-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY TARBIYALASHDA XALQ PEDAGOGIKASINING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 6. – 14-19-betlar.

qizi Joniyeva TB XALQ PEDAGOGIKASINING AXLOQIY TARBIYALASH ISHLARIDAGI AHAMIYATI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 28. – 121-125-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISH TAJRIBA SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo'q. 3. – 315-317-betlar.

МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ TASHKILOTIDA XALQ OG'ZAKI IJODI VOSITASIDA BOLALARNI AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Joniyeva Tursunoy Boboxon qizi

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

joniyevatursunoy@gmail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy sifatlarini shakllantirishda xalq pedagogikasining o'rni va ushbu jarayonda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish yo'llari haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha yosh, axloq, xalq pedagogikasi, innovatsion texnologiya

Ta'lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy, aqliy, ijtimoiy hissiy jihatdan kamol toptirish va ularning sog'ligini muhofaza qilish, bolalarni erkin fikrlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, ahloqiy va ma'naviy jihatdan barkamol qilib maktab ta'limiga tayyorlash – maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining mahorati, bilimi va tajribasiga bog'liq. Buning uchun har bir pedagog xodim tinimsiz izlanishi va o'rganishi lozim. Tarbiyaning maqsadlari, vositalari va tarbiyachi o'rtasida, shuningdek, tarbiyalanuvchi va tarbiyachi tafakkuri, motivlar o'rtasida g'oyat murakkab bog'liqlik bor. Kattalarning maqsadi, odatda, bolalarning maqsadlari bilan to'qnash kelib qoladi. Axir bolaning ham o'z maqsadlari (hatto, strategik maqsadlari) bor. Bolaning rivojlanish mantiqi, uning tafakkuri, harakatlari bitta nuqtai nazarda, tarbiyachining mantiqi boshqa nuqtai nazarda turishi mumkin. Bunday variantda hech qanday tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish bo'lmaydi. O'qituvchi bilan o'quvchining maqsadlari bir-biriga mos kelsa, navbatdagi —to'siqlar|ni yengish uchun birgalikda vositalar izlansa, chinakam tarbiyaviy jarayon sodir bo'ladi. CHinakam mahorat turli-tuman vositalardan foydalana bilishdan ifodalanadi. Agar bunday mahorat yo'q bo'lsa, o'qituvchi bir vositaning boshqalaridan ustun bo'lishiga yordam berishi juda qiyin bo'ladi. Pedagogik faoliyatda vositalar, maqsadlar va natijalarning nisbatini doimo tahlil qilib borish zarur. Har qanday pedagogik vosita hamisha bir qator boshqa vositalar, usullar, shartlar bilan bog'liq bo'ladi, ular pedagogik jarayonning muayyan bosqichida ta'sir ko'rsatish natijasini belgilab beradi desak mublag'a bo'lmaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish tarbiyachidan tegishli tayyorgarlikni talab etadigan ancha murakkab ishdir, tarbiyachi bolalarning psixologik-fiziologik rivojlanish darajasini, "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari"ni, hamda

u asosida yaratilgan “Ilk qadam” maktabgacha ta'lim tashkilotining davlat o'quv dasturini yaxshi bilishi kerak.

Pedagogik adabiyotlar tahlilidan bilamizki, xalqimizning ko'p asrli qadriyatlarini, ulkan va boy madaniy merosini chuqur bilmasdan, milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur tuyg'usini qaror toptirish mumkin emas. Maktabgacha ta'lim davridan boshlab bolalarimizga o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan katta madaniy meros, boyliklar yoshlar tarbiyasida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ismoil-al Buxoriy, al-Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, Axmad Yugnakiy, Sa'diy Sheroziy, Axmad Yassaviy, Nizomiy Ganjaviy, Farididdin Attor, Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali bolalar go'zal axloq, baxt, insof, poklik, iffat, sabr-matonat, mehr-shafqat, sihat-salomatlik, ota-onani hurmat qilish qoidalari haqida keng tasavvurga ega bo'ladilar. Insoniylik o'z tarkibiga insonning eng yaxshi axloqiy xususiyatlarini, ya'ni odamlar o'rtasida o'zaro yaxshi munosabatda bo'lish, do'stlik, ota-onaga sadoqatlik, mehnatsevarlik, diyonatlilik kabi fazilatlarni qamrab oladi. Ota-bobolarimiz bolalarda yoshlikdan ana shu go'zal fazilatlarni qaror toptirishga ahamiyat berganlar.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola o'qishni, tarbiya olishni istaydi, ulg'ayib jamiyat hayotida faol ishtirok etishni hohlaydi. Pedagog uni qay usulda, qanday munosabatlar sharoitida, qanday pedagogik jarayonida tarbiyalashi lozimligi bilishi kerak. Shu bilan birga bola o'zini o'zgartirishda faol ishtirokchi ekanligini ham unutmashligi lozim. Bolalar yaqin kishilarining (ota-onasi, yaqin qarindoshlari, tarbiyachilarining) munosabatlarini yaxshi bilsa bu unga ishda yordam bersa, shundagina bola pedagogik ta'sir o'tkazishga ochiq va moyil bo'ladi. O'qituvchi-do'st, murabbiy, yo'l boshlovchi bo'lgandagina bolalarlar o'zlarining ichki olamlarini ochib ko'rsatadilar. Yuqorida aytganimizdek, tarbiya-tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatlarini o'z ichiga olgan ikki yoqlama jarayon. Tarbiyachilar - bilim va tarbiyaga ega bo'lgan kishilar, tarbiyalanuvchilar - bilim va tajriba o'rganuvchi yosh avloddir. Ammo tarbiyalanuvchilar muayyan darajada aktiv faoliyat ko'rsatmasalar tajriba va bilim o'rgana olmaydilar. Demak, tarbiya usuli - tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish usullaridir. Ilmiy adabiyotlarda tarbiya usullarini tarbiya metodlari deb ham ishlatiladi. “Metod” so'zi grekchadan olingan bo'lib, yo'l, usul ma'nosini bildiradi. Xalq pedagogikasida qo'llanilgan juda xilma-xil tarbiya usullarini quyidagi tarzda umumlashtirish mumkin.

1. Tushuntirish (o'rgatish, odatlantirish, mashq qildirish).

2. Namuna (maslahat berish, uzr so'rash, yaxshiliklar haqida so'zlash, o'rnak bo'lish).

3. Nasihat berish, o'git (undash, ko'ndirish, iltimos qilish, yolvorish, tilak-istak bildirish, ma'qullash, rahmat aytish, duo qilish, oq yo'l tilash va hokazolar).

4. Qoralash va jazo. (ta'hqirlash, ta'na, gina, tanbeh berish, majbur qilish, koyish, ayblash, uyaltirish, nafratlanish, ont-qasam ichirish, urish, kaltaklash va hokazolar.)²

Tarbiya usullarini o'rganish, tahlil qilish, bu usullardan pedagogik jarayondan foydalanish, ko'nikma va malakalarni egallashni osonlashtirish uchun ularni shartli ravishda bir necha guruhga bo'lib olamiz:

Suhbat va hikoya. Bolalar shaxsini g'oyaviy va axloqiy shakllantirishda tarbiyachining jonli so'zi eng ta'sirli usul hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur guruh uchun dolzarbligi, bolalarda ahloqiy ishonch uyg'otishning suhbat mazmuniga bo'lgan munosabatlarini va suhbatdan kutilayotgan natijani hisobga olish lozim.

Hikoya. Bolalar odatda hayotdan va badiiy adabiyotdan olingan aniq misollar bilan to'liq hikoyalarni qiziqib tinglaydilar. Suhbat ham, hikoya ham tarbiyalanuvchilarning yoshiga mos mavzularda, ular tushunadigan so'zlar orqali o'zbek tilida o'tkazilishi kerak. Eng yaxshisi, suhbat va hikoya mavzusini bolalarning o'zlari tanlasin, bunda suhbatning zavqi – shundan ta'minlanadi, bolalar mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. Bolalar o'z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va namuna olishlari nihoyatda muhimdir.

Tarbiyachining shaxsan o'zi namuna bo'lishi, ayniqsa yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi.

Namunadan xalq pedagogikasida ham keng foydalanilgan. Ota – bobolarimiz o'z farzandlarini hamisha yaxshilardan, donolardan, ulug' kishilardan ibrat olishga da'vat qilib kelganlar. Masalan: "qush uyasida ko'rganini qiladi". Juda oddiy jo'ngina xulosa.

Topshiriq. Bolalarning mehnat topshiriqlarini jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga egadir. Bolalar o'z kuchlarini umum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar. Mehnat qilish bolani xarakterini shakllantiradi, mustahkamlaydi.

Yuqorida bildirilgan fikrlaringa tayanib aytishim mumkinki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xalq og'zaki ijodi vositalaridan foydalanishning pedagogik mazmunini nutq o'stirish, badiiy adabiyot mashg'ulotlarida ilk yoshdan boshlab buyuk ma'rifatparvar allomalarimizning o'chmas xazinasini namunalardan tanishtirib borish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Ma'rifatparvarlarning maktabgacha ta'lim islohoti sohasida ilgari surgan g'oyalari, asosan, quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim samaradorligini ta'minlash uchun savodga o'rgatish usulini o'zgartirish;
- o'qitishda ko'rgazmalilikka e'tibor berish;
- maktabgacha ta'lim tashkilotlarining muayyan didaktik qurilishga ega bo'lgan, ta'lim amaliyotiga yaroqli, badiiy adabiyot va nutq o'stirish mashg'ulotlaridagi o'qitish metodikasi bilan ta'minlash;

- ta'lim islohoti g'oyalarini tarkib qilishda matbuotdan unumli foydalanish;

- ta'lim tizimida o'zgarishlarni amalga oshirishda jahondagi ilg'or tajribalardan foydalanish. Masalan, Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida maxsus ravishda bag'rikenglik tamoyillariga, ayniqsa, jamiyatda uning a'zolari o'rtasidagi tenglik va o'zaro hamjihatlilik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Forobiy fikriga ko'ra, "Ma'lum xalq va butun insoniyat to'plab kelgan ma'naviy-milliy merosi, "ruhlari", ya'ni shaxslarning ma'naviyati, ongi milliylashib, bir-biri bilan qo'shilib boradi". Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida ta'kidlanishicha, boshqa xalq, millatlar qadrini bilmagan odam o'z xalqi, millatining ham qadriga etmaydi. Olimning mazkur fikri bugun ham o'z dolzarbligi yo'qotmagan bo'lib, tolerantlik tarkibida millatlararo, xalqlararo munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniyat sifatida amal qiladi. Bugungi kunda islom dini qadriyatlaridan manfaatli foydalangan holda demokratik davlat qurishni tanlagan jamiyatlarda ilk yoshdan boshlab bolalarda tolerantlik tafakkurini shakllantirishdagi tarbiya tamoyillari va omillarini quyidagilardan iborat qilib belgilash mumkin:

– dunyoviy davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni sivilizatsiya talablari asosida tushuntirish;

–din zamonaviy fuqarolik jamiyatining to'la huquqli tarkibiy qismi ekanligini anglatish;

–sof diniy, xususan, islomiy bilimlar, ularni tarixiylik, qiyosiylik va tanqidiylik asosida sharhlashga o'rgatish;

–dinlar tarixini to'g'ri va ilmiy rivojlantirish;

– islom dini tarkibidagi tolerantlik tafakkurining evolyutsion taraqqiyotini amaliy va nazariy bilimlar majmui sifatida singdirish;

– ma'naviy bilimlar majmui sirasida diniy-axloqiy bilim, ko'nikma va normalarning o'rnini to'g'ri baholashga o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xalq og'zaki ijodi vositalaridan foydalanishning pedagogik mazmunini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan mashg'ulot mavzusi va bolalarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqib foydalanishni taqozo etadi. Badiiy adabiyot bolalarni aqlan, axloqan va estetik tarbiyalashning qudratli, ta'sirchan quroli sifatida xizmat qiladi, u bola nutqini rivojlantirish va boyitishga ulkan ta'sir ko'rsatadi. She'riy obrazlarda badiiy adabiyot jamiyat va tabiat hayotini, insoniy his-tuyg'ular va o'zaro munosabatlar olamini ochib beradi hamda tushuntiradi. Bu namunalar o'z tas'ir kuchiga ko'ra turlicha bo'ladi: hikoyalarda bolalar so'zlarning lo'ndaligi va aniqligini bilib oladilar; she'rlarda o'zbekcha nutqning musiqiylikini, ohangdorligini ilg'aydilar; xalq ertaklari ular oldida tilning aniqligi va ifodaliligini namoyon qiladi, ona tilidagi nutqning yumor, jonli va obrazli taqqoslashlar, ifodalarga qanchalik boyligini ko'rsatadi.

Bolalar badiiy ertaklar qahramonlariga qayg'urishni o'rganganlaridan so'ng ular yaqinlari va atrofdagi odamlar kayfiyatini payqay boshlaydilar. Ularda insonparvarlik his-tuyg'ulari - bironing dardiga sherik bo'lish, yaxshilik qilish, adolatsizlikka nisbatan qarshilik ko'rsatish qobiliyati uyg'ona boshlaydi. Bu printsiptallik, halollik, haqiqiy fuqarolik hislari tarbiyalanadigan poydevordir. Hikoyalar olamiga sayohat bolalar tasavvurini, ularning hayolot olamini, fantaziyasini rivojlantiradi. Eng yaxshi adabiy namunalar asosida insonparvarlik ruhida tarbiyalangan bolalar o'z hikoyalarida va ertaklarida mazlumlar va zaiflarni ximoya qilish, yomonlarni jazolash orqali o'zlarining adolatparvarligini namoyon qiladilar. Va albatta bolalar estetik, ayniqsa axloqiy tasavvurlarni kattalarni o'qib chiqilgan ertaklar bo'yicha nasihatnamo mulohazalaridan, tayyorlangan savollarga javob berishdan emas, balki aynan badiiy ertaklardan olishlari lozim. O'qib chiqilgan ertak bo'yicha haddan tashqari ko'p nasihat qilish katta, ko'pincha esa tuzatib bo'lmas ziyon yetkazadi: maydachuyda savollar bilan «sochib tashlangan» ertak bolalar ko'z o'ngida o'zining barcha jozibadorligini yo'qotadi, oqibatda unga nisbatan bolalarning ham qiziqishi yo'qoladi. Shuning uchun badiiy matning tarbiya imkoniyatlariga to'liq tayanish zarur.

Pedagog vaziyat yordamida bolalar bilan xalq hikoya va dostonlarini qahramonlarining qo'shiqlarini, qahramonlar ismlarini takrorlash, obrazli so'zlarni bolalar ongida mustahkamlashni amalga oshiradi, va ular buni o'z nutqlarida qo'llay boshlaydilar. Shuningdek, obrazga kutilmagan va qarama-qarshi yo'nalish beruvchi alohida so'zlar va jaranglashlar bilan o'tkaziladigan o'yinlar ham muhimdir. Pedagog bolalarning qofiya bilan o'yinlari, so'z ijodkorligi, she'ni davom ettirish va she'r to'qish, tashbehtar va taqqoslashlar o'ylab topishlariga asoslangan o'yinli hamda kulgili vaziyatlarini rag'batlantiradi. Masalan, adabiy ertaklar personajlarining xarakterini aks ettiruvchi yangi ifodali ismlarni, yoki ertakda obrazli tasvirlangan narsalar va hodisalar uchun yangi nomlarni o'ylab topish. Tarbiyachi bolalarning nisbatan yirik hajmdagi adabiy hikoyalar syujetlari asosida o'yinli «hayolotdagi olamni» yaratishlariga ko'maklashishi lozim. Masalan, yirik hajmdagi adabiy hikoya (mualliflik hikoyasi) bilan tanishtirishda u guruhga ushbu hikoyaning «hayolotdagi olamini» olib kirishi va bir necha kun mobaynida (sayrda, o'yinlarda) bolalar bilan birgalikda uning ichida «yashashi» mumkin. Estetik qabul qilish va ijodkorlikni rivojlantirish uchun hikoyalarni mavzusiga qarab guruhlashdan foydalanish samaralidir. Bu bolalarga turli hikoyalarda tasvirlangan obrazning variativligini va uning bir hikoya doirasida rivojlanishini; aynan bir xil mavzu yo'nalishlarini ko'rib chiqishda kontekstlarni o'zgartirish, obrazli ifodalar turli shakllarining o'zaro bog'liqligini (so'z, harakat, tovush, tasvir) namoyish qilish imkonini beradi. Tarbiyachi bolalarning eng qiziq fikrlarini, ularning shaxsiy tajribasiga oid hikoyalarini, bolalar tomonidan o'ylab topilgan she'rlar va ertaklarni to'plashi lozim. Ushbu materiallar asosida bolalarning o'zlari tomonidan «kitob» yaratish ishlarini uyushtirish zarur. Bu

bolalar tomonidan to'qilgan ertaklar, shaxsiy tajribaga oid hikoyalar, qo'shiqlar, sanoq she'rlarning bolalar rasmlari bilan bezatilgan to'plami, qo'lyozma jurnali va komikslari bo'lishi mumkin. Guruhda o'qib chiqilgan, bolalar sur'atlari, variantiv syujetlar, improvizatsiyalar va to'qib, oxiriga yetkazishdan iborat bo'lgan u yoki bu adabiy ertaklar motivlariga oid «kitoblar» ham aynan shunday tarzda yaratilishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bola san'atga, uning badiiy obrazlariga oshno bo'lish, badiiy faoliyatni egallab olish borasida keng imkoniyatlarga egadir. U san'at obrazlarini yaxlit va emotsional qabul qilishi, ularning mazmunini oddiy anglab etishi bilan ajralib turadi. Chunonchi, yorqin va ritmik marsh musiqasini tinglar ekan, bola eng avvalo, uning ko'tarinki kayfiyatini qabul qiladi va uning muayyan xarakter xususiyati bilan aloqasini ilg'ab oladi. Badiiy qobiliyatlar tizimida emotsional munosabat bildirish va sensorlik qobiliyatlari bilan bir qatorda badiiy fikrlash ham qaror topadi. U badiiy obrazlarni bir-biri bilan taqqoslaydi, ularni tegishli hayot hodisalari bilan qiyoslaydi va o'zining birinchi umumlashtirmalariga keladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagog ularni bolalar badiiy adabiyoti bilan tanishtirishda quyidagi rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishi lozim: Turli janr va mavzulardagi adabiy ertaklarni – ertaklar, hikoyalar, she'rlarni, she'riy folklorning kichik shakllarini tinglash, ularning mazmuniga emotsional munosabat bildirish va syujetning rivojlanishini ko'zatib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;

Bolalarni ayrim ertaklar va ularning aynan bir xil qahramonlar bilan birlashtirilgan sikllari bilan tanishtirish;

Tarbiyachi bilan birgalikda tanish ertaklarni hikoya qilish, ularni to'liq yoki qisman sahnalashtirishga jalb qilish;

Bolalar so'z ijodkorligi, she'riy matnlarning o'yinli va yumoristik variatsiyalari uchun qulay sharoit yaratish;

Bolalarning o'yin, tasvirlash faoliyatlarini badiiy obrazlar bilan boyitish;

Yetti yoshga kelib bola:

O'ziga yoqqan nechta ertaklar nomlarini aytishi; senga qaysi kitob yoqadiq U nima haqidaq Bu ertakda kimlar haqida hikoya qilinadi. Bu ertakda yana kimlar bor. Ular nima qildilar. Bularning barchasi qanday tugadiq kabi savollarga javob bera olishi mumkin;

Sur'atlarni o'ziga tanish bo'lgan ertakdagi voqealar rivojiga qarab terib chiqishi mumkin. Agarda sur'atlar ichidan ortiqcha personajning sur'ati chiqsa, bola uni chetga olib qo'yadi, biroq pedagog iltimosiga ko'ra, agar ushbu qahramon ham ertakda ishtirok etsa nima ro'y bergan bo'lishi mumkinligini o'ylab topadi; O'zi xohlagan kichik she'r (ovunmoq) yoki ritmik tashkil etilgan matnni (bo'g'irsoq qo'shig'i, ertakning ayrim leytmotivlari) emotsional tarzda aytib berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo‘q. 6. – 25-34-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY TARBIYALASHDA XALQ PEDAGOGIKASINING AHAMIYATI //Jahon ilmiy qarashlari tahlili International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – Yo‘q. 6. – 14-19-betlar.

qizi Joniyeva TB XALQ PEDAGOGIKASINING AXLOQIY TARBIYALASH ISHLARIDAGI AHAMIYATI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo‘q. 28. – 121-125-betlar.

qizi Joniyeva TB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ PEDAGOGIKASIDAN FOYDALANISH TAJRIBA SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI //OLTIN MIYA. – 2023. – T. 1. – Yo‘q. 3. – 315-317-betlar.

PEDAGOGLARGA PSIXOLOGIK TAVSIYALAR BERISHNING DOLZARB VAZIFALARI

Rahimova Shoxsanam Dilmurodjon qizi
Andijon viloyati Shahrixon tumani Cho'ja qishlog'i
39-umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan shaxs ta'lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ega bo'lmashligi xususida atroflicha mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: pedagog, akademik, aniq davr, o'rta asrlar, pedagogik mahorat, kasbiy bilim, malaka oshirish, o'quvchi, ta'lim, tarbiya, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, ma'naviyat, axloqiy madaniyat, nutq, jamiyat, ta'lim taraqqiyoti.

KIRISH

Pedagoglik kasbi, uning paydo bo'lishi va ravnaq topishining tarixiy jihatlariga nazar solar ekanmiz, pedagoglik kasbining shakllanishi kishilik taraqqiyoti tarixi bilan uzviy bog'liqligini anglaymiz. Terib-termalab kun kechirgan ibtidoiy davr kishilari bolalarni o'zlari bilan ergashtirib yurib, ularga ov qilish, turli daraxt mevalarini terish, o'simliklarning ildizini kavlab olish, suv manbalarini izlab topish kabi harakatlarni amalga oshirishni o'rgatganlar. Bunday harakatlar qabila va urug'ning tajribali kishilari yoki keksalar tomonidan amalga oshirilgan. Oddiy kundalik ehtiyojlarni qondirish yo'lida olib borilayotgan xatti-harakatlar asosida yoshlarga mavjud tajribalar orqali ma'lumotlar berib, ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirganlar. Turli tovushlarni chiqarish yordamida atrofdagilarni yaqinlashayotgan xavfdan ogoh qilishni bolalar kattalarning namunalari asosida o'zlashtirganlar. Nutq va yozuv paydo bo'lgunga qadar bu kabi harakatlar imo-ishoralarda asosida amalga oshirilgan. Kishilik tarixida tub inqilobni sodir etgan nutq va yozuvning paydo bo'lishi, shuningdek, urug' jamoasi tomonidan bajariladigan mehnat faoliyatining turli sohalarga ajralishi yoshlarga nisbatan munosabatning ilg'or (progressiv) xarakter kasb etishiga imkon berdi.

O'z davrining mashhur pedagog-gumanisti, chechlik yozuvchi Yan Amos Komenskiy o'qituvchining bola dunyoqarashini rivojlantirishdagi roliga katta baho berib, o'qituvchilik "yer yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb" ekanligini yozib qoldiradi. Muallifning fikricha, pedagog o'z burchlarini chuqur anglay olishi hamda o'z qadr-qimmatini to'la baholay bilishi zarur. Yan Komenskiy o'qituvchi obrazini tasvirlar ekan, uning shaxsida vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli, o'z ishini sevuvchi, o'quvchilarga otalardek muomala qiluvchi, ularda bilimga

havas uyg'otuvchi, o'quvchilarni o'z ortidan ergashtiruvchi va diniy e'tiqod fazilatlarining namoyon bo'lishi maqsadga muvofiq ekanligiga urg'u beradi. Taniqli rus pedagogi va adabiyotshunosi Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy o'qituvchi ma'naviyati va kasbiy faoliyatiga yuqori baho beradi hamda ularning kasbiy malakalarini doimiy ravishda takomillashtirib borish zarurligi to'g'risida o'z g'oyalarini fikrlarida ilgari suradi. Mazkur g'oyaning ijtimoiy ahamiyatini tasdiqlovchi jarayon – o'qituvchilarni tayyorlovchi tizimni ilk bor asoslaydi.

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'yilmoqda. Shu o'rinda bir savol tug'iladi. Zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi zarur? O'qituvchi (pedagog) pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarga ega hamda ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs sanaladi. Bizning nazarimizda, zamonaviy o'qituvchi-bakalavr qiyofasida ijobiy fazilatlar namoyon bo'la olishi kerak. So'z yuritilayotgan sifatlar mohiyatan o'qituvchi-bakalavr tomonidan amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifa, burch va mas'uliyatlarni o'zida umumlashtiradi. Demak, o'qituvchi-bakalavr jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni bera olishi, zamonaviy o'qituvchi sifatida ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan doimo xabardor bo'lishi, o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega, o'z ustida tinimsiz izlanishi, pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi, ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga hamda ijodkorlik, tashabbuskorlik va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, yuksak darajadagi pedagogik mahorat, jumladan, kommunikativlik layoqati, pedagogik texnika – nutq, yuz, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest kabi jarayon qoidalarini chuqur o'zlashtirib olgan bo'lishi, nutq madaniyatiga amal qilishi, ya'ni uning nutqida jozibadorlik, aniqlik, to'g'rilik, ravonlik va turli dialektal so'zlardan holilik aks etgan bo'lishi, shaxsiy hayotda pok, atrofdagilarga o'rnak bo'la olishi lozim.

O'qituvchi pedagogik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o'zida bir qator sifatning tarkib topishiga erishishi zarur. U eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni barataraf etishning uddasidan chiqa olishi darkor. O'quvchi, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to'la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiq. Ular bilan munosabat jarayonida so'zni salbiy holatlar haqidagi dalillarni keltirishdan emas, aksincha, o'quvchi (yoki hamkasbi, ota-onalar)ning muvaffaqiyatlarini e'tirof etishi, ularning yana-da boyishiga ishonch bildirishi u bilan ijobiy munosabat o'rnatishga

imkon beradi. Muloqot jarayonida o'qituvchining so'zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrixohlik, samimiylik, do'stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko'tarinki kayfiyatda bo'lishi kasb etikasi nuqtayi nazaridan talab va qoidalarga kiradi. O'qituvchi shaxsining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o'rtasida obro'-e'tibor qozonishini ta'minlaydi.

O'qituvchi barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'rnak bo'lishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini namoyon eta olishi, yetuk pedagog sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishni o'zining kasbiy burchi, deb bilishi kerak. Pedagogik mahorat – yuksak pedagogik tafakkur, ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati bo'lib, u doimiy ravishda pedagogik bilimlarni oshirib borish, yangiliklardan xabardor bo'lish, ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish asosida rivojlanib boradi. Yosh, shuningdek, ta'lim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega bo'lgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratga ega bo'lishlari o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish yo'lida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga ta'minlanadi. Jumladan, mustaqil o'qib-o'rganish, ya'ni pedagogika olamida ro'y berayotgan yangiliklar haqida ma'lumotlarni beruvchi ilmiy adabiyotlar, Internet materiallari, bosma ommaviy axborot vositalarida chop etilayotgan xabarlar, shuningdek, ilg'or texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni o'qib tahlil qilish va umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash bo'yicha o'z ustida doimiy izlanish olib borishi kerak. Respublikamiz misolida oladigan bo'lsak, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasarrufidagi Bosh ilmiy-metodik markaz qoshida tashkil etilgan Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq hamda mintaqaviy markazlarida kasbiy malakalarini oshirish, xalq ta'limi tizimi bo'yicha esa Xalq ta'limi vazirligi tasarrufida bo'lgan Abdulla Avloniy nomidagi malaka oshirish instituti hamda Respublika ta'lim markazlarida o'z malaka va ko'nikmalarini oshirib borish, doimiy ravishda ilmiy anjumanlar – nazariy va amaliy konferensiya va seminarlar, pedagogik o'qish hamda treninglarda faol ishtirok etish, O'zbekiston va rivojlangan xorijiy mamlakatlarning yetakchi ta'lim muassasalarida ularning ish tajribalarini o'rganish yoki stajirovka o'tash orqali amalga oshiriladi.

Yuqoridagi kabi talablar asosida pedagogik mahoratga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash garovi bo'libgina qolmay, ayni vaqtda o'qituvchining jamoadagi obro'-e'tiborini ham oshiradi, o'quvchilarda unga nisbatan hurmat hissi shakllanib boradi. Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish – pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

О'z davrlarida Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Yan Amos Komenskiy, Lev Tolstoy, Abdulla Avloniy va boshqalar o'z asarlarida o'qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, o'qituvchi shaxsida aks etishi zarur bo'lgan sifatlar xususidagi qarashlarni yoritish orqali o'zlari ham pedagogik madaniyatga ega ekanliklarini namoyon etganlar. Binobarin, pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan shaxs ta'limtarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ega bo'lmaydi. Ularning pedagogik madaniyatlari zamirida bolani tushuna olish, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish hamda pedagogik jarayonda o'quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g'oyalarning hayotda mavjudligini ta'minlash yo'lida qudratli vosita ekanligiga ishonch hosil qildira olishda o'z aksini topadi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish joizki, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmunini o'zida aks ettirgan yangi va o'z o'rnida xalqchil muhim yuridik hujjat bo'lib, mamlakatimiz ta'lim sohasining istiqboli uchun yo'llanmadir. Mazkur Qonun g'oyalarini amalga oshirish jarayonida pedagog kadrlar muhim rol o'ynaydilar. Komil inson va yetuk malakali mutaxassis maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat jarayonida tarbiyalanar ekan, ushbu jarayonda o'qituvchilarning o'rni beqiyosdir. Shu bois ularning shaxsida bir qator ijobiy ma'naviy-axloqiy sifatlar namoyon bo'la olishi maqsadga muvofiq sanaladi. Qolaversa, bugungi kunda muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan jamiyatda o'qituvchi va murabbiylarning obro'-e'tibori va maqomini ko'tarish, o'quv dasturlari va metodikasini to'liq qayta ko'rib chiqish, maktabni ta'limning keyingi bosqichlari bilan uzviy bog'lash, o'qituvchilarni ortiqcha qog'ozbozlikdan xalos etib, o'z ustida ko'proq ishlashi uchun sharoit yaratish va rag'batlantirish, maktab infratuzilmasi va undagi ma'naviy muhitni yaxshilash kabi masalalarning yechimlari yuzasidan aniq vazifalar belgilab berilmoqda. Mamlakatimizda xususiy ta'lim muassasalariga keng sharoit yaratilayotgani bois eksperiment tariqasida kam quvvatda ishlayotgan maktablarni tanlov asosida salohiyatli talabgorlarga ishonchli boshqaruvga berish takliflarining bildirilayotganligi, shuningdek, ta'limning ushbu jarayoniga Davlat rahbari darajasida qaratilayotgan e'tibor – biz kabi bo'lajak pedagoglarga ham pedagog shaxsi va unga qo'yilayotgan talablarga mos tarzda sifatli ta'lim olib, o'z ustimizda tinim bilmay ishlashimiz uchun mas'uliyatli davlat hisoblanadi. Zotan, yurtimizning kelajak avlod vakillarini ayni vaqtda biz kabi oliy ta'limda tahsil olayotgan yosh pedagoglar tarbiyalaydilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni;
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 30-oktabrdagi “Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi” bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidagi nutqi;
3. Azimova T. Pedagogik-psixologik tashxis va uning o‘quv jarayonidagi ahamiyati. – Toshkent. 2017.
4. Ziyamuhammedov B. Pedagogika. – Toshkent. 2014.
5. Omonov, A. O. O., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O‘RGANISHDA FRIGIYA PODSHOLIGINING O‘RNI VA AHAMIYATI. *Scientific progress*, 1(5).
6. Turg‘Unboyeva, M., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O‘QITISHDA “O‘TTIZ YILLIK URUSH” NING AHAMIYATI. *Scientific progress*, 1(5).

О`QUVCHILAR DIQQATINI JALB QILADIGAN METODLARDAN FOYDALANISHNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Botirova Munavvar Mahmudjonovna

Farg'ona shahar 3-umumiy o'rta ta'lim maktabi

Amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada dars jarayonida mavzu yuzasidan dars samaradorligini oshirish uchun faol bo'lgan metodlar haqida fikr yuritiladi. O'quvchilar diqqatini jalb qila olish o'qituvchi mahorati bilan o'lchanadi.

Kalit so'zlar: dars, "gugurt qutichasi", barqarorlik, hissiy, idrok, fikr, o'qituvchi, o'quvchi ta'lim.

KIRISH

Dars - ta'limni tashkil etishning muhim shakli. Unda sinf-dars tizimining barcha imkoniyatlari namoyon bo'ladi, unda o'quvchilarni ommaviy qamrab olish, tashkiliy tartib va o'quv ishlarining muntazamligi ta'minlanadi. O'quvchilar hamda sinf jamoasining individual xususiyatlarini anglashi o'qituvchi uchun har bir o'quvchi faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishga imkon beradi. Dars bevosita o'qituvchi boshchiligida aniq belgilangan vaqt mobaynida muayyan o'quvchilar guruhi bilan tashkil etiladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli hisoblanadi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning dars jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish, dars mavzusiga diqqat-e'tiborini jalb qila olish uchun qulay sharoitlarni yaratiladi.

O'quvchilar uchun mavzu kengligini oshirish, yodda chuqur eslab qolish psixologik jihatdan diqqat bilan bog'lanadi. Belgilangan vaqt davomida o'quvchi butun diqqatini mavzuga dars jarayoniga qaratishi, birinchi o'rinda, o'qituvchi mahoratiga bog'liq hisoblanadi. Psixologik jihatdan diqqat tushunchasi juda keng qamrovli tushuncha bo'lib, o'quvchilar bilimi kengayishi uchun muhim tushunchasidir. Diqqatning barqarorlik, ko'chuvchanlik, bo'linuvchilik kabi xususiyatlari, ko'lami kabi omillari uning doirasini kengaytiradi. Diqqatning barqarorligi uning yagona, umumiy (masalan, kitob o'qish, masala yechish kabi) ishga xizmat qiluvchi narsa yoki hodisaga uzoq muddat jalb bo'la olishidan iborat. Ko'chuvchan diqqat bir faoliyatdan yoki narsadan boshqa faoliyat yoki narsaga tez jalb bo'ladi. Bu xususiyat diqqatning avvalgi narsaga qay darajada qaratilganligiga va yangi faoliyatning xususiyatiga bog'liq. O'quvchilar dars mavzusi yuzasidan butun e'tiborlarini mavzuga qaratishi uchun bugun fan tizimlarida interfaol metodlar shakllanmoqda. Bu metodlar dars va bilim nazariyasining amaliy jihatlarni

rivojlantiradi. Jalb qila oladigan metodlar sirasiga bir qancha metodlarni kiritishimiz mumkin.

“Qarorlar shajarasi” metodi. “Qarorlar shajarasi” metodi muayyan fan asoslari haqidagi bir qadar murakkab mavzularni o‘zlashtirib, ma’lum masalalarni har tomonlama, puxta tahlil etish asosida ular yuzasidan muayyan xulosalarga kelish, bir muammo xususida bildirilayotgan bir necha xulosalar orasidan eng maqbul hamda to‘g‘risini topishga yo‘naltirilgan texnik yondashuvdir. Ushbu metod, shuningdek, avvalgi vaziyatlarda qabul qilingan qaror (xulosa)lar mohiyatini yana bir bora tahlil etish va uni mukammal tushunishga xizmat qiladi.

Bu metod yuzasidan diqqat ko‘lami uning eng qisqa vaqt ichida (go‘yo birdaniga) o‘z doirasiga sig‘dira olishi mumkin bo‘lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Kuzatishlar mobaynida o‘quvchilarning dars davomidagi aqliy faolligini ta‘minlash va diqqatini mavzu materiallariga qay tarzda jalb qilish tadqiq qilindi. Olib borilgan kuzatishlar va tadqiqotlar oqibatida o‘quvchilar diqqatini o‘qish materiallariga qaratishning quyidagi usullari aniqlandi:

1. Darsni o‘quvchi qiziqishlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish.
2. Darsni qiziqarli o‘yinlar bilan bog‘lash.
3. Rang-baranglikka intilish.
4. Rag‘batlantirish.

Bu kabi usullar dars jarayonini ,o‘quvchilar diqqatini murakkabroq qaratishga yordam beradi. Bilamizki, o‘quvchi o‘zi uchun qiziq bo‘lmagan ma’lumotlarga diqqat qaratmaydi. O‘qituvchi mavzuni yuksak mahorat bilan, ustalik bilan o‘quvchilarga tushuntirsa, o‘quvchining butun diqqatini jalb qila oladi. Bu ayni haqiqat. Shu sababli o‘qituvchi o‘quvchilar qiziqishlaridan xabardor bo‘lishi lozim. Bu bilan o‘quvchining diqqatini jalb qilgan holda mavzu materiallari o‘rgatiladi.

Dars davomida darsni qiziqarli o‘yinlar bilan bog‘lash ham diqqat imkoniyatini yuksaltiradi. “ Ixtiyoriy diqqat, ayniqsa, o‘qitishda katta ahamiyatga ega, dars o‘zlashtirish ixtiyoriy diqqatni talab etadi. Chunki o‘qish nafaqat jiddiy mehnat, balki ko‘p mashaqqatli ishdir. Shuning uchun u irodaga suyanadi. Ammo o‘qishni faqat ixtiyoriy diqqat asosidagina o‘tkazish o‘quvchilarni tez charchatib qo‘yadi. Shu sababli o‘qishga qiziqtirish, darsni qiziqarli qilib o‘tish kerak”. Mohir pedagogga qo‘yilgan talablardan biri bu - dars ma’lumotlarini qiziqarli o‘yinlar bilan uyg‘unlashtirish. Shuning uchun o‘qituvchi bisotida qiziqarli o‘yinlar va metodlar ko‘p bo‘lishi zarur. Masalan, oddiygina bor bilan ham qiziqarli o‘yin o‘tkazish mumkin. O‘quvchilardan oddiy tarzda o‘tilgan mavzular bo‘yicha ma’lumotlarni so‘rash ancha zerikarli. Buni qiziqarli tarzda o‘tkazish mumkin. **Izlanish metodi.** Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o‘quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo‘llaniladigan usuldir. O‘qish darslarida reproduktiv metod keng qo‘llaniladi. Masalan, o‘qituvchi dastlabki darslarda o‘zi asar matnini qismlarga

bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Shundan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, o'quvchilar diqqatini kengroq jalb qilish uchun zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan "Aqliy hujum", "Tarmoqlash", "Guruhlar bilan ishlash", "Blis texnologiyasi" kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qollash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak. Yozuv taxtasiga katta qilib aylana chizamiz va buni qora oyna deb tasavvur qilamiz. Bu oynaning narigi tomonida barcha bilimlar jamlangan. Oynani sindirish va bilimlarni chiqarib olish zarur va buni bajarish uchun o'quvchilardan yordam so'raladi. Har bir o'quvchi bitta ma'lumot aytadi va oynaga "X" belgisini chizadi. Aylana "X"larga to'lgandan keyin oyna parchalanadi va bilimlar chiqarib olinadi. Bu jarayonda nafaqat o'quvchining diqqati darsga jamlanadi, balki bilimlari mustahkamlanadi. Yana diqqat jalb qilish imkoniga ega metodlardan bir qanchasini aytishimiz mumkin.

1. Dars jarayonida rangli materiallardan foydalanish.
2. Darsda bir xillikdan uzoqlashib, turfa xil metodlardan foydalanish, darsni turli xil usullarda o'quvchilarga tushuntirish.

Ranglar inson miyasiga juda katta ta'sir qiladi. Agar o'qituvchi mavzu ma'lumotlarini rangli qog'ozlarga yozib, o'quvchilarga tushuntirsa, ranglar o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qiladi. O'quvchilar avval rangga e'tibor bergan holda, keyin qog'ozdagi ma'lumotlarga e'tiborini qaratadi, o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarida shunisi aniq bo'ldiki, ushbu rangli qog'ozlarga yozilgan ma'lumotlar oq qog'ozga yozilgan ma'lumotlardan ko'ra ko'proq o'quvchi diqqatini jalb qiladi hamda xotirasida tez va oson saqlanib qoladi.

Rag'batlantirish metodi orqali o'qituvchi dars davomida juda katta muvaffaqiyatlarga erishadi. O'quvchilarning diqqatini mashq qildirishga doir mashqlar:

1. Gugurt qutichasi biografiyasini esga tushirish.
2. 5 sekundlik qisqa e'tibor bilan stol ustida yotgan barcha buyumlarni ichki nazar bilan "suratga" olishni buyurish.
3. Buyumlarni "suratga oling". Ko'zni yumishga komanda beriladi. Pedagog buyumlarni aralashtirib yuboradi va sinaluvchidan buyumlar oldin qanday yotgan bo'lsa, ularni shunday qo'yib chiqishini so'raydi.

O'qituvchi o'quvchilardan birini tanlab oladi va stol ustidagi o'zgarishlar haqida so'raydi. O'quvchi og'zaki aytganidan so'ng boshqa o'quvchilar uning xatosini to'g'irlashadi. O'qituvchi stol ustidagi buyumlarni o'z o'rniga qo'yishini o'quvchidan so'raydi, agar, o'quvchi bu safar ham xatoga yo'l qo'ysa, u buyumlarga e'tibor bermaganligi aniq bo'ladi, yana shunday jarayonda o'quvchi bu xatoni takrorlamasligi uchun pedagog unga qo'shimcha vazifa berishi yoki "jarima"ga tortishi kerak. Vaziyat bo'yicha o'quvchini jazolash yoki rag'batlantirish: diqqatni tortishga, yanada e'tiborli bo'lishga, bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga va ta'lim sifatining oshishiga yordam beradi. Faqatgina diqqat bilan emas, balkim, xotira bilan ham ishlashimiz kerak. Diqqatning tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishdagi alohida rolini, ayniqsa K.S.Stanislavskiy aniqlab bergan. "Diqqat sovuq, mulohazakor diqqat emas, balki hissiy, faol diqqat- barqaror diqqat holatini uyg'otishga yordam beradi". Diqqat ko'p tomonlama bo'lmog'i kerak. Ijodiy pedagogik diqqatning quyidagi xususiyatlari mavjud: ko'p obyektivlik, jo'shqinlik, amaliy barqarorlik; U aqlli, hissiy va irodaviy xususiyatlarga ham egadir.

Katta yoshdagi kishida diqqatning hajmi 4-6 obyektga yetadi. Shuning uchun obyektlar soni ko'paygan sharoitda mashq qilmagan kishining nazorati yo'qolishi mumkin, sarosimaga tushish holati boshlanadi. Tabiiyki, bolalarda ham nazoratni yo'qotib qo'yish holatlari uchraydi. Yosh bolalarda diqqatning hajmi 3-4 yoki 5 obyektga yetadi. Bolalarning diqqati hajmining ortib borishi ularni parixonxotirlikka, jizzakilik, sabiylashish kabi holatga, darslarni bo'sh o'zlashtirishga yoki umuman darsga e'tibor bermaslikka olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarning diqqatini torta olmagan o'qituvchi darsning sifatini maksimal darajaga yetqaza olmaydi. Diqqat nafaqat psixik jarayon, balkim, o'qish sifatini oshiradigan, talim olish va tarbiyalanish jarayonining mustahkamligini ta'minlab beradigan muhim omillardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev.Sh.M: ta'lim-tarbiyaga jarayoniga investitsiya kiritishga oid g'oyaviy so'zlaridan.2020
2. Xaydarov.I.F, Xalilova.I.N: Umumiy psixologiya darsligidan.2009
3. Toxirova.G:"Yosh va pedagogik psixologiya"2016
4. Abdullayeva Q. va boshqalar "O'qish ktobim" 2- sinf,T. 2006 yil
5. Abdullayeva Q., va boshqalar "Savod o'rgatish darslari" T,
6. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent. 2006.
7. Abdullayeva Q., va boshqalar "Ona tili" T., "O'qituvchi "1999 yil.
8. Bo'ri Ziyamammedov, Mamarajab Tojiyev. Pedagogik texnologiya- zamonaviy o'zbek milliy modeli. Toshkent. 2009.
9. «Kitobim-oftobim» Toshkent. «O'qituvchi» nashriyoti, 2008 yil.

AL-BIDOYA VA-N-NIHOYA ASARINING DUNYO KUTUBXONALARIDAGI QO'LYOZMA NUSXALARI

Maxamadaliyev Musoxon

O'zbekiston Xalqaro islom Akademiyasi 2-kurs magistranti:

musohonmahamadaliyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Al-Bidoya va-n-Nihoya” asarining tarkibiy tuzilishi va yozilgan tarixi haqida ma’lumot berilgan. Bunga qo’shimcha ravishda ushbu asarning qo’lyozma nusxalari saqlanayotgan kutubxonalar haqida ham ma’lumot berib o’tilgan.

Kalit so’zlar: Ibtido, Intixo, Arsh, Payg’ambarlar tarixi, Oddiy nusxa, Qadimiy nusxa, Qiyomat alomatlari, Dar Ibn Kasiyr Nashriyoti

“Al-Bidoya va-n-Nihoya” arabcha البداية والنهاية („Ibtido va Intiho“) yoki „Tarixi Ibn Kasiyr“ („Ibn Kasiyr tarixi“)- ahli sunna olimi Ibn Kasiyrning islom tarixiga oid yirik hajmli asardir. Ibn Kasiyrning mazkur asari islom tarixiga oid eng mo’tabar manbalardan biri hisoblanadi. Kitobning o’ziga xos jihati shundaki, unda nafaqat o’tmish hodisalari, balki Payg’ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallam zikr qilgan kelajakdagi voqealar haqida ham ma’lumot berilgan. Kitobning turli jildlarida islom ta’limotiga ko’ra, inson yaratilishining va uning yer yuziga yuborilishi, payg’ambarlar hayoti, sahobalar davri va hijriy VIII asrgacha bo’lgan voqealar haqida so’z yuritiladi. Oxirgi jildda musulmonlar e’tiqodiga ko’ra, odamlar jannatga yoki jahannamga kiradigan vaqt, ya’ni qiyomat kunining alomatlari kabi kelajak voqealari haqida aytib o’tilgan. Ushbu kitob islom tarixi bo’yicha muhim qo’llanma vazifasini o’taydi. Ibn Kasiyr ishonchli va birlamchi manbalar asosida ko’plab ma’lumotlarni to’plashga muvaffaq bo’lgan. Asar ingliz va yana ko’plab tillarga tarjima qilingan. Ushbu asar Mamlukiylar davrida yozilgan asar hisoblanib, o’n to’rt jilddan iborat arab tilida yozilgan yirik tarixiy asarlardan biridir. Asar hijriy 768-yilda ilk bora yozib tugatilgan bo’lib, sahifalar soni 10125ni tashkil etgan. “Ibtido va intiho” keng qamrovli asar bo’lib, bir necha qismdan iborat; unda hamma narsaning (jumladan, jinlar, farishtalar, Arsh va Odam alayhissalom) yaratilishidan tortib, «qiyomat kuni»gacha bo’lgan «muqaddas voqealar» bayon etilgan. Al-bidoya v-n-nihoya kitobi Ibn Kasiyrning o’z kuzatishlariga asoslangan. U salibchilar va musulmonlar o’rtasidagi kurash davrida yashab, ko’rganlarini tasvirlab bergan. Tabiiyki, u asarida musulmonlar pozitsiyasini himoya qilgan. "Al bidoya va-n-nihoya" asari islom tarixi bo’yicha eng mashhurlaridan biridir. [Tarixiy yozuvlar](#) bilan islom dunyosini yoritib berilgan asardir. Unda tarixdagi eng muhim voqealar tasvirlangan. Ibn Kasiyr o’z kitobida tarixiy voqeliklarni tasvirlab beruvchi Qur’ondan parchalarni tez-tez keltiradi.

Asarning qo'lyozma nusxalari haqida ma'lumot beradigan bo'lsak, birinchi qo'lyozma nusxasi Ahmadiya nusxasi hisoblanib, Halabda 1217-raqam ostida "A" harfi bilan belgilangan holda turibdi. hozirda Damashq Al-Fayhadagi Al-Assad Milliy kutubxonasida (Al-bidoya) nomi bilan saqlanmoqda. Hofiz Ibn Kasiyr tomonidan yozilgan va u o'n qismga bo'lingan:

Birinchi qism: (292) sahifa - o'lchami 21.5 x 30 sm, har bir sahifa (29) qator, shifr raqam: 14508

Ikkinchi qism: (250) sahifa - 21,5 x 31 sm o'lchamda har bir sahifa (25) qator shifr raqam: 14508

Uchinchi va to'rtinchi qism: (556) sahifa - 24,5 x 15 sm o'lchamda har bir sahifa (23) qator, shifr raqam: 14510.

Beshinchi qism: (178) sahifa - 27 x 18 sm o'lchamda har bir sahifa (29) qator, shifr raqam: 14511

Oltinchi qism: (239) sahifa - o'lchami 27 x 18 sm, har bir sahifada (25) qator bor, raqam: 14512

Ettinchi qism: (224) sahifa - o'lchami 27 x 18 sm, har bir sahifada (23) qator bor, soni:

Sakkizinchi qism: (283) sahifa - o'lchami 27 x 18 sm, har bir sahifada (25) qator, raqam: 14514

To'qqizinchi qism: (356) sahifa - har bir sahifada 27 x 18 sm o'lchamdagi (27) satr, raqam: 14515

O'ninchi qism: (283) sahifa - har bir sahifada (27) satr 29 x 19,5 sm o'lchamda, shifrt raqami: 14516

Al-bidoyai Ahmadiya rivoyatida hijriy 738 yilda vafot etganlar bilan tugaydi. 738-hijriy yilga to'g'ri kelgan Ahmadiya nusxasi to'liq bo'lib, sarlavhalar va bandlar sarlavhalari to'g'rilangan va qizil rangda, nusxasi: oddiy nusxa. Biz nusxa ko'chiruvchining ismini yoki nusxa ko'chirish sanasini topmadik. Muqovasi – bezatilgan.

Ikkinchi nusxa – Berlin nusxasi:

U (B) harfi bilan ifodalanadi va u Berlin Milliy kutubxonasida saqlanadigan nusxa bo'lib, u mulklar ko'rsatilgan sahifadan boshlanadi va ikkinchi sahifada kitobning nomi quyidagicha bo'ladi: Buyuk olim Imodaddin, Abu al-Fido, Ismoil Ibn Kasiyr - rahimahullohning "Al bidoya va-n-nihoya" asari.

Sahifaning o'ng tomonida tarixni madh etuvchi uchta bayt bo'lib, ko'chiruvchi olim Shamsiddin as-Saxoviy Ibn al-Javziyning "Vaqt ko'zgusi" asaridagi Qozi al-Ardaliyning gapidan iqtibos keltirgan. U birinchi qismning boshidan boshlanib, hijriy 738-yilda o'lim bilan tugaydigan nusxa bo'lib, uning hoshiyalarida sharhlar bo'lib, unvon va band boshlari boshqa rangda yozilgan. Nusxasi qadimiy nusxa, (780)sahifa

- o'lchami 20 x 13 sm, har bir sahifada (30) satr Muhammad bin Sulton Al-Baali Al-Hanbaliy tomonidan yozilgan. Biz nusxa ko'chirish sanasini topa olmadik.

Uchinchi nusxa – Zohiriyya nusxasi:

Damashqdagi Al-Asad Al-Vataniyya kutubxonasida, shirf raqami: 6797 va (Z) harfi bilan ko'rsatilgan.

Bu to'liq bo'lmagan nusxa bo'lib, 31 x 20 sm o'lchamdagi (154) sahifadan iborat bo'lib, har bir sahifada (31) dan (33) gacha satrlar qizil, sariq va qora rangda hoshiyalangan, varaqlari qizil siyoh bilan yozilgan. Habibulloh ibn Qamariddin tomonidan yozilgan. Ko'chirilgan sanasi hijriy 1181 yil bo'lib, yozuvi yaxshi. yolg'iz Allohga hamdlar bo'lsin. Oltin suvi bilan bezatilgan egadori esa: Ahma ibn ibrohim ibn Nasr hijriy 1227.

To'rtinchi nusxa: Robot nusxasi.

Bu kitob professor doktor Bashar Avad Maruf tomonidan Rabotdagi qirollik xazinasidan topilgan. Hasanning halifaligi bilan boshlanib, ummaviylar halifaligi tugashi bilan tugaydi. . nu manba tarixiy manba deb hisob qilinadi. Doktor Bashar bu kitobni ko'rib chiqayotganda ko'plab foydalarni topgan.

Xulosa qilib aytganda, Dar Ibn Kasiyr nashriyoti Qatar Davlatining Vaqflar va islom ishlari vazirligiga va Taftish va Tekshirish Qo'mitasiga ko'rsatgan qimmatli sa'y-harakatlari uchun samimiy minnatdorchilik bildiradi. ushbu nashrni ko'rib chiqishda, kamchiliklarni tuzatib va etishmayotgan qismlarni to'ldirishdi The Dar nashriyotdagi ilmiy qo'mita kitobxon uchun kitobni tushunishda ko'mak beradigan ba'zi foydali ma'lumotlarni xoshiyasiga qo'shib, bu o'lchamdagi (20 x 28 sm) birinchi nashrni taqdim etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Dar Ibn Kasiyr nashriyotining 2021-yilda chiqargan "Al-Bidoya va-n-Nihoya" Asarining 7-nusxasidagi 86-87-88-betlardan tarjima.

О‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ELEKTR TEJAMKORLIKNI BOSHQARISHNING IQTISODIY YO‘LLARI

O‘rinova Umida Qodirjonovna

*O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi huzuridagi
“Biznes va tadbirkorlik oliy maktab” magistratura talabasi*

Annotatsiya: Hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda qayta tiklanadigan energiya texnologiyalari jadal ravishda rivojlanib kelmoqda. Butun dunyoda qayta tiklanadigan energiyaning rivojlanishi notekis taqsimlangan. Qayta tiklanadigan energiyaning eng tez rivojlanishi energiya importiga qaram bo‘lgan va energiya tariflari yuqori bo‘lgan mamlakatlarda sodir bo‘lmoqda. Shu bilan birga, qayta tiklanadigan energetika yaqin kelajakda barcha mamlakatlarning, shu jumladan qazib olinadigan yoqilg‘i zahiralari hali ham boy bo‘lgan mamlakatlarning energetika sohasida muhim o‘rin egallashi haqiqatdir. Ushbu maqolada O‘zbekiston quyosh energiyasidan foydalanish uchun iqlimiy jihatdan qulay bo‘lgan mintaqada joylashgan. Shuning uchun u milliy elektr energiya balansida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish darajasini belgilovchi asosiy omillari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: elektr energiya, yoqilg‘i, qayta tiklanadigan energetika, iqlim, investitsiya, innovatsiya, moliyaviy qo‘llab -quvvatlash.

O‘zbekiston Respublikasi energetika siyosatining asosiy maqsadi IEM sohalarining optimal ishlashi va rivojlanishining mexanizmini shakllantirish va yo‘llarini qidirishdan iborat hamda atrof – muhit ekologik xavfsizligini saqlagan holda, rivojlangan Yevropa davlatlari yuqori hayot darajasi va sifati standartlariga yetishish va raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta‘minlaydigan, aholi va iqtisodiyotning barcha sohalarini ishonchli va samarali energiya bilan ta‘minlashni texnik amalga oshirishdan iborat.

Yoqilg‘i energetika majmuasi (YoEM) aholi hayot darajasini ko‘tarish va iqtisodiyot ishlashini ta‘minlaydigan O‘zbekiston Respublikasi xalq xo‘jaligining eng muhim strukturasi tashkil etuvchisidir. YoEM o‘z ichiga energiya tashuvchilarning barcha turlari: gaz, neft va uni qayta ishlash mahsulotlari, qattiq yoqilg‘i, elektr va issiqlik energiyalarini qazib olish, uzatish, saqlash, ishlab chiqarish va taqsimlashni oladi. Majmua sohalari respublika xalq xo‘jaligida muhim o‘rin egallaydi.

Elektr energetika – strategik soha bo‘lib, uning holati butun davlatning rivojlanish darajasida aks etadi. Hozirda elektr energetika O‘zbekiston iqtisodiyotida bir tekis ishlayotgan majmuadir.

Bizning davlatimiz energetika siyosatining yuqori ustunligi jamiyatning energiya ta‘minotiga bo‘lgan xarajatini pasaytirish uchun vosita sifatida, energiyadan

foydalanish samaradorligini oshirish, mamlakatning ustuvor rivojlanishini ta'minlash va ishlab chiqarish kuchlarining raqobatbardoshligini oshirishdan iborat. Shuning uchun elektr energetika sohasi doimo Respublika hukumati va prezidentimizning nazoratidadir.

O'zbekiston elektr energiyasining asosiy iste'molchisi sanoat bo'lib uning ulushiga mamlakat bo'yicha elektr energiya iste'moli umumiy darajasining 50% i to'g'ri keladi.

O'zbekiston issiqlik energiyasining asosiy iste'molchisi uy-joy – kommunal xo'jaligidir. Uning ulushiga iste'mol qilinayotgan issiqlik energiyasining 57% to'g'ri keladi.

O'zbekiston energetika tizimida elektr energiyani ishlab chiqarishda asosiy yoqilg'i turi tabiiy gaz bo'lib, uning ulushi 80% ni tashkil etadi.

O'zbekiston yoqilg'i-energetika majmuasining holatini xarakterlaydigan asosiy holatni tahlil qilib, bizning respublikamizda energiya tejamlash siyosatini o'tkazish zarurligini belgilaydigan quyidagi sabablarni ajratish mumkin:

- mahsulotning energiya sig'impliligini pasaytirish;
- yoqilg'ining foydali ishlatish koeffitsientini oshirish;
- respublika yoqilg'i balansida noan'anaviy tiklanuvchan manbalarning ulushini oshirish.

Jahon iqtisodiyotidagi global o'zgarishlar, hamon davom etayotgan moliyaviy inqiroz bilan bog'liq bugungi murakkab vaziyat o'z ertasini, taraqqiyotini o'ylagan har bir mamlakat oldiga tez va uzoqni ko'zlab, puxta qarorlar qabul qilishni dolzarb vazifa etib qo'yimoqda. Dunyo moliyaviy va iqtisodiy sharoitidan kelib chiqib, mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, uning tarmoqlarini yangilash va modernizatsiya qilishni ko'zda tutuvchi muhim hujjatlar qabul qilinmoqda va ular amaliyotga izchil joriy etilmoqda.

Ma'lumki, so'nggi yillarda respublika iqtisodiyoti tarmoqlarida yoqilg'i-energetika resurslaridan samarali va tejimli foydalanish masalalariga ustuvor vazifalardan biri sifatida qarab kelinmoqda. Boisi, bir tomondan, respublikada sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga energiya sarfini kamaytirishda hali foydalanilmagan zaxiralar ko'p bo'lib, ulardan unumli foydalanish imkoniyatlari mavjud. Ikkinchidan, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarilishiga sarflanadigan energiya miqdori boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan yuqoriligicha qolmoqda. Shu ma'noda, yoqilg'i-energetika resurslarining tejamkorlik bilan sarflanishini ta'minlash, ishlab chiqarishda mahsulot birligiga sarflanadigan shartli yoqilg'i miqdorini kamaytirish bilan bog'liq masalalarni keng miqyosda joriy etish taqozo qilinmoqda.

Muhimi, respublikamizda yetarli darajada tabiiy gaz, suyuq uglevodorodlar, ko'mir va boshqa turdagi yoqilg'i-energetika resurslari zaxiralari mavjud. Shunday ekan, yaqin kelajakda iqtisodiyotni yanada isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va

diversifikatsiyalash dasturiga muvofiq amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar yangi bosqichining mazmun va mohiyatini keng jamoatchilikka yetkazish bo'yicha joylarda tegishli targ'ibot ishlarini keng yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, o'zining ahamiyatiga ko'ra, 2015-2025 yillarda iqtisodiyotni yanada isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish Dasturida ko'zda tutilgan mazkur yo'nalish mamlakatimizda bozor munosabatlarini yanada chuqurlashtirishga, iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Energiya va energiya resurslari har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan, uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti darajasi va aholisi farovonligini belgilaydigan omillardan biri hisoblanadi. Soha mutaxassislari va olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda aniqlangan mavjud tabiiy yoqilg'i-energiya resurslari (tabiiy gaz, neft) 60-150-yil ishlatishga yetadi. Shu sababli, ko'plab davlatlarda energiya xavfsizligini ta'minlash va energiya samaradorligini oshirish siyosati qo'llanmoqda.

Bugun yangi O'zbekiston energetika tizimida ham mamlakat energiya xavfsizligini ta'minlash, energiya samaradorligini oshirish va iqtisodiyot tarmoqlarini barqaror energiya bilan ta'minlash borasida ulkan loyihalar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning energiya sig'imini yanada qisqartirish, mahsulot tannarxini kamaytirish va "yashil energetika" siyosatini amalga oshirish, ya'ni qayta tiklanadigan energiya manbalaridan, jumladan, quyosh, shamol va suv energiyasidan foydalanishni kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bunda ikkita vazifani hal etish orqali iqtisodiyotni energiya resurslari bilan barqaror ta'minlash nazarda tutilmoqda. Birinchidan, qayta tiklanuvchi energiya resurslaridan keng foydalanish orqali yoqilg'i muvozanatini diversifikatsiya qilish, ya'ni an'anaviy yoqilg'i turlarini qayta tiklanadigan energiya turlariga almashtirish hisobiga tabiiy yoqilg'ilar (tabiiy gaz, ko'mir) ning elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishdagi hissasini kamaytirish e'tiborga olingan.

Ikkinchidan, iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarishning energiya sig'imini qisqartirish hamda sanoat hududlarining ekologik holatini yaxshilash vazifalari belgilab berilgan. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan biri bo'lgan quyosh energiyasi amaliyotda yaxshi o'zlashtirilgan.

Sababi, quyosh energiyasi biologik va ekologik xavfsiz, qayta tiklanadigan energiya bo'lib, uni fanda ma'lum bo'lgan usullar asosida issiqlik va elektr energiyasiga oson aylantirish hamda undan turli maqsadlarda samarali foydalanish mumkin.

Quyosh energiyasidan foydalanishga oid ba'zi ma'lumotlarga to'xtalamiz. U juda katta energiya manbaiga ega bo'lib, nuri Yerga 8 daqiqada yetib keladi. Quyosh

nurlanish energiyasining Yer sirtidagi zichligi 150 dan 250 kilovatt/m² yoki yiliga 1300-2200 kilovatt soat/m² ni tashkil qiladi. Quyosh energiyasi ta'sirida insoniyat, o'simlik va hayvonot dunyosi uchun qulay iqlim yaratiladi. Bundan tashqari, sayyoramizdagi barcha turdagi energiya resurslari quyosh energiyasining hosilasi hisoblanadi va insoniyat uchun xizmat qiladi.

So'nggi yillarda fanda erishilgan yutuqlar, olimlar va konstruktorlar tomonidan yaratilgan ko'plab yangiliklar natijasida quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha zamonaviy texnologiya va qurilmalar hayotga faol tatbiq etila boshladi. Dunyoda keyingi yillarda quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha Germaniya, Ispaniya, Yaponiya yetakchilik qilmoqda.

O'zbekiston iqlim sharoitida yozgi davrda 1 megavatt elektr quvvati olish uchun 6000 kvadrat metr quyosh panellarini o'rnatish talab qilinsa, Yekaterinburg shahri sharoitida esa 12000 kvadrat metr yuzali quyosh panellari kerak bo'ladi. Demak, bundan anglash mumkinki, yurtimizning janubiy hududida quyosh fotoelektr stansiyasi qurilishi uchun xarajat ham ikki barobargacha kam bo'ladi. Umuman, barcha turdagi quyosh qurilmalari mamlakatimiz hududida yuqori samara bilan ishlaydi.

Mamlakatimizda mavjud qayta tiklanadigan energiya manbalari salohiyatini hisobga olgan holda, "yashil iqtisodiyot" mexanizmlarini joriy etish orqali hududlarda tabiiy yoqilg'i-energiya resurslaridan oqilona foydalanish jarayoni va ekologik vaziyat nazorat qilinmoqda. Iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Yurtimizda "yashil energetika"ni rivojlantirishga qaratilgan qator davlat dasturlari amalga oshirildi. Jumladan, Navoiy viloyatida ishga tushirilgan, quvvati 100 megavatt bo'lgan zamonaviy quyosh fotoelektr stansiyasini olaylik. Nafaqat mamlakatimiz, balki butun Markaziy Osiyoda yagona hisoblangan ushbu stansiya yiliga 252 million kilovatt soat toza elektr energiyasi ishlab chiqarishga qodir bo'lib, natijada 80 million kub metr tabiiy gazni tejash, atrof-muhitga 160 ming tonna zararli issiqxona gazi tarqalishining oldini olish imkonini beradi.

Mutaxassislarning fikricha, yurtimizda ana shunday noyob quyosh fotoelektr stansiyalarini qurish hisobiga jami 600 milliard kilovatt soat elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyati mavjud. Bu mamlakatimizda jami energiyaga bo'lgan talabdan 8 barobar ko'p degani.

Yangi O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida ham yaqin istiqbolda milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash bilan bir qatorda "yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foiz oshirish va havoga chiqariladigan zararli gaz miqdorini 20 foiz kamaytirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilangan.

Shu maqsadda yirik quvvatli quyosh fotoelektr va shamol elektr stansiyalarini qurish loyihalari amalga oshirilmogda va gidroenergetikani yanada rivojlantirish davom etmogda. Bu boradagi islohotlar mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining energiya sig'imini, ishlab chiqarish tannarxini yanada kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish kabi muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan.

Prezidentimiz bu yil 24-fevral kuni Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumanida ekologik toza, quvvati 100 megavatt bo'lgan shamol elektr stansiyasi qurilishiga tamal toshi qo'ydi. 108 million dollarlik xorijiy investitsiya hisobiga barpo etiladigan ushbu energetik inshootning yillik quvvati 360 million kilovatt soat bo'lib, loyiha natijasida 110 mingta xonadonni qo'shimcha elektr energiyasi bilan ta'minlash bilan birga, yiliga 106 million kub metr tabiiy gaz tejalishiga erishiladi.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 2026-yilga borib, mamlakatimizda elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'rsatkichini qo'shimcha 30 milliard kilovatt soatga oshirib, jami 100 milliard kilovatt soatga yetkazish, elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatini jadal rivojlantirish uchun zamonaviy "yashil" va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 25 foizga yetkazish evaziga yiliga qariyb 3 milliard kub metr tabiiy gazni tejash belgilangan.

Shuningdek, taraqqiyot strategiyasida kamida 8 ta shamol elektr stansiyasini qurish hisobiga 4 gigavatt qo'shimcha quvvat manbai yaratish, quyosh fotoelektr stansiyalar quvvatini 4 gigavattga yetkazish maqsadida kamida 10 ta fotoelektr quyosh stansiyasini ishga tushirish, 15 ta yangi gidroelektr stansiyasini qurish va 5 ta mavjud gidroelektr stansiyasini modernizatsiya qilish hisobiga yiliga qo'shimcha 868 megavatt elektr energiyasini ishlab chiqarish ko'zda tutilgan.

Yaqin yillarda Samarqand viloyatida 100 megavatt quvvatga ega quyosh elektr stansiyasi, Buxoro, Jizzax, Namangan, Xorazm, Surxondaryo va Qashqadaryoda umumiy quvvati 2100 megavatt bo'lgan 9 ta quyosh elektr stansiyasi ishga tushiriladi.

Mamlakatimizning "yashil energetika" sohasida rivojlanish istiqbollari inobatga olgan holda, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institutida soha bo'yicha yuqori malakali, zamon talablariga javob bera oladigan, har tomonlama yetuk mutaxassislar tayyorlash bosh vazifa etib belgilangan. Bu bo'yicha institutimizda muayyan ishlar bajarildi.

Jumladan, muqobil energiya manbalari ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar va gidroelektr stansiyalar mutaxassisligi bo'yicha magistrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Qayta tiklanadigan energiya turlari asosidagi energiya qurilmalari ixtisosligi bo'yicha doktorantura faoliyat boshladi. 2020-yilda muqobil energiya manbalari tayanch kafedrasini, 2021-yilda "Energiya tejamkorlik va muqobil energiya manbalari" ilmiy-tadqiqot markazi tashkil etildi.

Markaz tarkibidagi “Muqobil energiya manbalari” o‘quv-ilmiy poligonida 100 kvadrat metr foydali maydonga ega bo‘lgan quyosh issiqxonasi, quyosh havo qizdirish qurilmalari, eksperimental quyosh uyi, biomassadan muqobil yoqilg‘i olish uchun piroliz va biogaz qurilmalari, mini shamol va quyosh elektr stansiyasi, quyosh suv qizdirish qurilmalari hamda quvvati uch kilovatt bo‘lgan quyosh fotoelektr stansiyasi o‘rnatilgan. Ushbu qurilmalarda talabalar va yosh olimlar uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘tkazish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev O. Mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyoti. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2009.
2. Айдарханов М. Основы экономической теории. Учебник. М.: Фолиант. 2017. 432 с.
3. АКИМОВ, В.В. Экономика отрасли: Учебник / В.В. АКИМОВ, А.Г. Герасимова, Т.Н. Макарова [и др.]. — М.: ITS РИОР, 2018. — 286 с.
4. Барзаева М. А. Экономическое развитие и рост / М.А. Барзаева // Экономика, управление, финанси: материалы ИВ Междунар. науч. конф. (г. Перм, апрел 2015 г.). — Перм: Зебра, 2015. — С. 16-19.
5. Vahobov A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitidagi muhim omillar. – O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, №5, 2000, 5-9-b.
6. Mahkamov I., G‘aniev M. Inqiroz oqibatlarini bartaraf etishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. // Tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning geografik asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Namangan, 2010. 177-179 b.
7. Mahkamov I., Ergashev J. Kasanachilik-aholi bandligi va daromadlarni oshirishning muhim omili. // Tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning geografik asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Namangan, 2010. 215-216 b.
8. Иванов С.И. Основы экономической теории / ред. С.И. Иванов. — М.: Вита-Пресс, 2017. — 650 с.
9. Киуашенко Е.А. Современное состояние экономики и приоритеты развития России // Экономика и управление: актуальные вопросы теории и практики: материалы ИВ международной научно-практической конференции. – Краснодар: ТШТИ, 2016. С. 172-176.
10. Копанев М.Ю. Экономический рост и развитие / М.Ю. Копанев // Мировая наука. — 2019. — № 4 (25). — С. 333-335. Логвина А.И. Экономический рост и перспективы инновационного развития России / А.И. Логвина // Экономика и бизнес: теория и практика. — 2019. — № 3-2. — С. 9-12.
11. Марченкова Л.М. Структурные изменения экономики России как источник экономического роста / Л.М. Марченкова // Бюллетен науки и практики. — 2018. — Т. 4. — № 3. — С. 175-181.
12. Ромах В. В. Экономическое развитие России в пореформенный период / В.В. Ромах // Молодой ученый. — 2020. — №2. — С. 165-168.

13. Салийчук В.Ф. Экономический рост как категория политической экономии социализма / В.Ф. Салийчук // Вестник КГУ.- М. — 2005. — №10. - С. 28-35.

14. Сидоров В.А. Феномен рыночного хозяйства: проблема трансформации, историко-экономический анализ бизнеса инноваций: монография / под ред. В.А. Сидорова, У.С. Уадгарова, В.В. Аплау. – Майкоп: ЭЛИТ, 2018. – 554 с.

15. Сухарев О.С. Информационная экономика: знание, конкуренция и рост / О.С. Сухарев. — Москва: Гостехиздат, 2015. — 803 с.

16. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti (darslik). – T.: TDIU. 2004.

17. Саидова Г. Модернизация, техническое обновление и диверсификация производства, широкое внедрение инновационных технологий – необходимое условие выхода Узбекистана на новые рубежи на мировом рынке // Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumanidagi taqdimot materiallari. – T., TDIU, 2009 yil 5 may.

18. Soliev A., Qurbonov P. Hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonlari va ularning O‘zbekiston Respublikasidagi yangi bosqichi// O‘zbekiston geografiya Jamiyati Axboroti. - T., 36-jild, 2010.65 -71b.

19. Позднуаков, В.У. Экономика отрасли: Учебное пособие / В.У. Позднуаков, С.В. Казаков. — М.: НИТС ИНФРА-М, 2012. — 309 с.

20. То‘хлиев Н. ва бoshq. O‘zbekiston iqtisodiyot asoslari. – T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” DIN, 2006. -280 b.

21. Коробкин, А.З. Экономика организации отрасли: учебное пособие / А.З. Коробкин. — Минск: Изд-во Гревцова, 2018\ . — 288 с.

22. Кузовкова, Т.А. Экономика отрасли инфокоммуникаций. Учебное пособие для вузов / Т.А. Кузовкова, Е.Э. Володина, Е.Г. Кухаренко. — М.: РиС, 2017. — 190 с.

23. Курнишев, В.В. Региональная экономика. основы теории и методы исследования (бакалавриат и магистратура) / В.В. Курнишев, В.Г. Глушкова. - М.: КноРус, 2017. - 184 с.

24. Бекнозов Н.У. Иқтисодиёт назариyasi. Дарслик.Т.:ТДЮИ, 2005.225-бет.

25. Глобализация: от центра к периферии. Проблемы новых государств. ТСентр экономических исследований. Tashkent, 2002. – 36 с.

26. Фуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. - Т.: SHarq, 2002. 324 б.

27. Дўстжонов Т.Д., Салаев С.К. Иқтисодиёт ва тадбиркорлик асослари. Ўқув қўлланма. – Toshkent.: Иқтисодиёт-молиуа, 2006. - 320 б.

- <http://www.uza.uz>

- <http://www.stat.uz>

- <http://www.mf.uz>

- <http://www.mfer.uz>

- <http://www.lex.uz>

MAMLAKATNI IQTISODIY RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Karimov Ulug‘bek Usmonovich

*O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi huzuridagi
“Biznes va tadbirkorlik oliy maktab” magistratura talabasi*

Annotatsiya: O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiya loyihalarining samarali amalga oshirilishi import o‘rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish, zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish orqali o‘sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta‘minlashga erishilmoqda. Ushbu maqolada Hukumatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar va bu islohotlarning ijobiy natijasida mamlakatimiz asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatgichlari, doimiy ravishda oshishi ta‘minlanmoqda, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini ko‘rsatuvchi muhim omillari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: mulk va ijara huquqi, doimiy foydalanish huquqi, oilalar, **talabgor**, elektron onlayn-auksion, investitsiya, innovatsiya, moliyaviy qo‘llab -quvvatlash.

Jahon iqtisodiyoti tez sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda. Mamlakatimizning bu rivojlanish jarayoniga qo‘shilib, u bilan birga rivojlanib, o‘zgarishlarni boshdan kechirishda mamlakatimiz katta kuch va yuksak rivojlanishga ega bo‘lish uchun mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi yutuq va kamchiliklar, imkoniyat va shart-sharoitlarni e‘tibordan qoldirmagan holda rivojlanishning ko‘zlangan daraja va samaralarga erishish yo‘llarini topish, ulardan maksimal darajada foydalanish, buning uchun zarur bo‘lgan barcha chora-tadbirlarni amalga oshirish, eng muhim vazifa hisoblanadi. Shular jumlasida ushbu maqsad yo‘lida milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish muhimdir. Zero, iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish qator ijobiy samaraga erishishdir. O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiya loyihalarining samarali amalga oshirilishi import o‘rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish, zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish orqali o‘sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta‘minlashga erishilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimiz har sohada ko‘plab yutuqlarga erishmoqda. Hukumatimiz amalga oshirayotgan islohotlar va bu islohotlarning ijobiy natijasida mamlakatimiz asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatgichlari doimiy ravishda oshishi ta‘minlanmoqda. Makroiqtisodiy ko‘rsatgichlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini ko‘rsatuvchi muhim omildir.

2023- yilning yanvar-dekabr oylarida jami 352,1 trln. so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2022-yilning mos davriga nisbatan 122,1 % ni tashkil etdi.¹

¹ O‘zbekiston Statistika Qo‘mitasi www.stat.uz

Shuningdek, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 44,8 trln. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan 307,3 trln. so‘m investitsiyalar o‘zlashtirildi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibida 66,4 % yoki 233,8 trln. so‘m investitsiyalar jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lsa, korxonalar, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 33,6 % yoki 118,3 trln. so‘m moliyalashtirildi.²

Tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosini ta‘minlandi. Inflyatsiya darajasi prognoz parametrlaridan oshmadi va 5,7 foizni tashkil etdi.

2023 yilda barqaror yuqori iqtisodiy o‘shishning asosiy omillari bo‘lib quyidagilar xizmat qildi:

- makroiqtisodiy muvozanatni saqlab turish. Xo‘jalik sub‘ektlari uchun soliq yukining kamayishi, tashqi savdo aylanmasining ijobiy qoldig‘i va 5,7%ni tashkil etgan past darajadagi inflyatsiya bilan bir qatorda davlat budjetining YaIMga nisbatan 0,1% darajadagi profitsitini ta‘minlandi;

- qishloq xo‘jaligini isloh qilish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi qishloq xo‘jaligi mahsuloti hajmining 6,6 foizga o‘shirishini ta‘minladi;

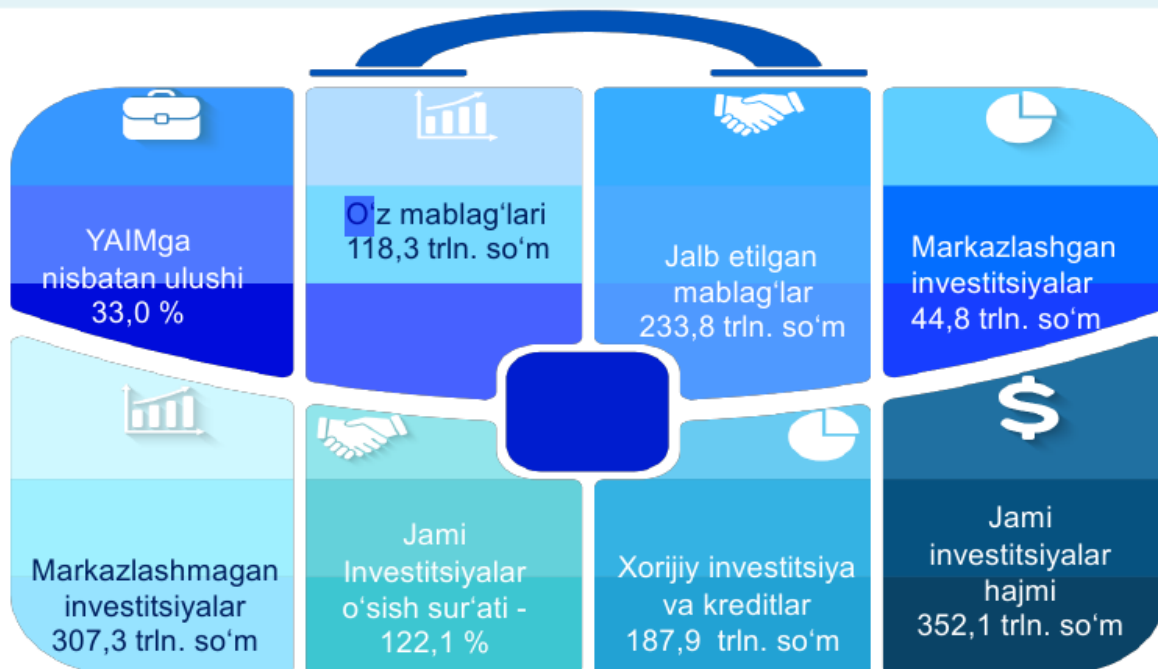
- iqtisodiy o‘shishning barqaror yuqori sur‘atlari hamda aholi bandligini ta‘minlash bo‘yicha dasturlarning amalga oshirilishi, shuningdek budjet tashkilotlari xodimlari oylik ish haqining 15%ga, pensiyalar va ijtimoiy nafaqalarning 12,1%ga o‘shirish tufayli aholining farovonligi va yalpi real daromadlari 11% ga ortdi.

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida korxonalar va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar – 84,9 trln. so‘m yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 24,1 % ini tashkil etdi. Aholi mablag‘lari hisobidan jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 9,5 % i yoki 33,3 trln. so‘mi o‘zlashtirildi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 84,3 trln. so‘mni tashkil etdi va jami investitsiyalardagi ulushi 2022-yilning mos davriga nisbatan 9,1 % punktga ko‘payib, 24,0 % ni tashkil etdi

² O‘zbekiston Statistika Qo‘mitasi www.stat.uz

Asosiy kapitalga investitsiyalar– yangi asosiy fondlarni sotib olish va takror ishlab chiqarishga yo'naltirilgan xarajatlar majmuini bildiradi.

Shuningdek, tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lari hisobidan 22,3 trln. so'm (jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 6,3 % ini tashkil etib, 2022- yilning mos davriga nisbatan 0,3 % punktga ko'paydi), O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar 21,2 trln. so'm (6,0 % va 0,3 % punktiga ko'paydi), kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar 82,4 trln. so'm (23,4 % va 1,2 % punktga ko'paydi), Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi 1,6 trln. so'm (0,4 % va 0,5 % punktga kamaydi), Respublika budjeti 20,4 trln. so'm (5,8 % va 2,2 % punktga kamaydi), Suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg'armasi tomonidan 1,6 trln. so'm (0,5 % va 0,6 % punktga kamaydi) miqdorida asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, mazkur islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiyalash borasida hukumatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan amaliy chora-tadbirlar hamda dasturlar mamlakatimiz iqtisodiyotini tavsiflovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatgichlarni doimiy ravishda oshishini, shu bilan birga, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

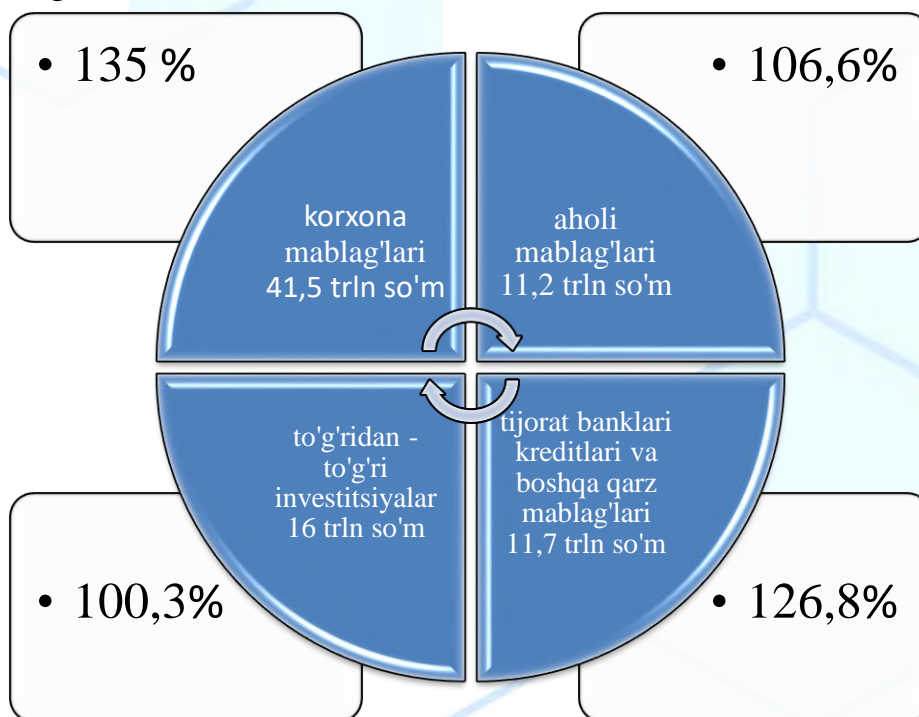
Mamlakatimiz asosiy makroiqtisodiy ko'rsatgichlari nafaqat miqdoriy jihatdan balki sifat jihatdan ham oshib kelmoqda. Ya'ni mamlakatimizda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot tarkibi ham sifat jihatdan o'zgarib, yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoat va xizmat ko'rsatish ulushi yildan-yilga oshib kelmoqda. Buning yaqqol isbotini yuqoridagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin.

2022- yilning O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 121,8 trln. so'm o'zlashtirildi. Dollar ekvivalentida 11,0 mlrd. AQSH doll. o'zlashtirilgan bo'lib, 2021- yilning mos davriga nisbatan 109,4 % ni tashkil etdi.

2022- yilning asosiy kapitalga investitsiyalarning 56,8 % i yoki 69,1 trln. so'mi jalb etilgan mablag'lar hisobidan moliyalashtirilgan bo'lsa, korxonalar, tashkilot va

aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 43,2 % yoki 52,7 trln. so‘m moliyalashtirildi. Jami investitsiyalar hajmida, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi, 2021- yilning mos davridagi ulushiga nisbatan 6,1 % punktga kamayib, 12,0 % ni yoki 14,6 trln. so‘mni tashkil etdi.

Mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan 107,2 trln. so‘m yoki jami investitsiyalarning 88,0 % investitsiyalari o‘zlashtirilib, 2021- yilning mos davridagi ko‘rsatkichga nisbatan 6,1 % punktga ko‘paydi. 2022- yilning yanvariyun oylarida korxonalar va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar – 41,5 trln. so‘m yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 34,1 % ini tashkil etdi.

2.1-rasm Markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar 2021-yilga nisbatan trln so‘mda³

Bevosita to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirilgan investitsiyalar hisobidan O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha 16,0 trln. so‘m, yoki 2021- yilning mos davridagi ko‘rsatkichga nisbatan 1,1 % punktga kamaygan holda jami investitsiyalardagi ulushi 13,2 % ga teng investitsiyalar o‘zlashtirildi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibida eng yuqori o‘sish sur‘ati korxonalar va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan investitsiyalarda kuzatilib, 2021- yilning mos davriga nisbatan 135,0 % ga ko‘payganligi qayd etildi. Kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar hisobidan 26,8 trln. so‘m investitsiyalar o‘zlashtirilib, jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmidagi ulushi 2021- yilning mos davridagi ko‘rsatkichga nisbatan 0,2 % punktga kamayib, 22,0 % ni tashkil etdi.

³ O‘zbekiston Statistika Qo‘mitasi www.stat.uz

2022- yil O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan 5,2 trln. so‘m investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2021- yilning mos davriga nisbatan 44,7 % ni tshkil etdi. Ularning jami hajmidagi ulushi 2021- yilning mos davriga nisbatan 6,2 % punktga kamayib, 4,2 % darajasida qayd etildi.

Shuni xulosa qilish mumkinki, birinchi galda, qayta tiklanadigan energiya hisobidan qoplaymiz.

Ikkinchidan, global muammoga aylangan iqlim o‘zgarishining salbiy ta‘sirini yumshatish bo‘yicha tinimsiz izlanyapmiz. Xalqaro sammitlarda muhim taklif va tashabbuslarni faol ilgari suryapmiz. Yaqinda Dubayda BMTning Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konferensiyasi doirasida dunyo mamlakatlari “yashil” generatsiyani uch barobar oshirishga kelishib oldi.

O‘zbekiston bu tashabbusni to‘liq qo‘llab-quvvatlaydi va 2030 yilgacha “yashil energetika” manbalarini 27 gigavattga yetkazish uchun faol investitsiya siyosatini izchil davom ettiradi.

Uchinchidan, mamlakatimizda “yashil energetika” bo‘yicha nihoyatda ulkan salohiyat mavjud. Yaratganning o‘zi bergan bu buyuk imkoniyatdan unumli foydalanib, uni xalqimiz manfaatlariga yo‘naltirishimiz zarur.

Sohani rag‘batlantirish maqsadida quyosh panellari o‘rnatishga imtiyozli kredit va subsidiyalar ajratish, ishlab chiqarilgan elektr energiyasini kafolatli sotib olish bo‘yicha “Quyoshli xonadon” tizimini yo‘lga qo‘ydik. Shu yilning o‘zida yurtimizda 50 ming xonadon va tadbirkorlar tomonidan quyosh panellari o‘rnatildi. Mamlakatimizda 7 milliondan ortiq uy-joylar borligini hisobga olsak, bu investorlar uchun katta bozor yaratishini alohida qayd etmoqchiman.

To‘rtinchidan, hozirgi kunda global miqyosda “yashil” energiyadan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga alohida ustunlik berilmoqda. “Yashil energiya” sertifikatini keng joriy qilinmoqda.

O‘zbekiston kelgusida aniq reja va qat‘iy sa‘y-harakatlar orqali “yashil energiya”ni Osiyo va Yevropa mamlakatlari bozoriga ham yetkazib berish bo‘yicha dastlabki qadamlarni tashlayapti.

Umuman olganda, mamlakatda aholi soni va daromadlari ko‘paymoqda. Bunday sharoitda, turgan gapki, energetika resurslariga bo‘lgan talab ham ortadi. “Yashil iqtisodiyot” ning muhim komponenti qayta tiklanadigan energiya manbalarini yaratish va foydalanish hisoblanadi. Bu jihatdan O‘zbekistonning salohiyati ancha yuqori. Xalqaro moliyaviy institutlarning hisob-kitobiga qaraganda, respublikada muqobil energiya (ayniqsa, quyosh energiyasi) ning yillik zaxirasi 270 million tonna shartli yoqilg‘i ekvivalentiga teng. Bu real ehtiyojimizdan uch karra ko‘pni tashkil etadi. Boz ustiga, “yashil energetika” sohasidagi loyihalarni amalga oshirish O‘zbekistonda yaqin o‘n yilda qayta tiklanadigan energiya manbalari ulushini 3 barobardan ziyodga ko‘paytirish imkonini beradi. Bu iqtisodiyotimiz uchun mislsiz foyda keltiradi.

Sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirishning taklif etilgan uslubiy vositalaridan foydalanish energiya iste‘molini boshqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Sanoat korxonalarining energiya iste‘molini boshqarish tizimlari ochiq va moslashuvchan bo‘ladi va bunda umumiy mezon energiyani samarali iste‘mol qilishga moslashish va korxonaning ichki muhiti bilan o‘zaro ta‘sirini har tomonlama baholash birinchi o‘ringa chiqadi.

Iqtisodiyotda energiya tejashni boshqarishning asosiy funksiyalarini amalga oshirish va tegishli boshqaruv vositalaridan foydalanish energiya samaradorligini baholash bo'yicha aniq mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev O. Mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyoti. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2009.
2. Айдарханов М. Основы экономической теории. Учебник. М.: Фолиант. 2017. 432 с.
3. Акимов, В.В. Экономика отрасли: Учебник / В.В. Акимов, А.Г. Герасимова, Т.Н. Макарова [и др.]. — М.: ИЦ РИОР, 2018. — 286 с.
4. Барзаева М. А. Экономическое развитие и рост / М.А. Барзаева // Экономика, управление, финансы: материалы ИВ Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрел 2015 г.). — Перм: Зебра, 2015. — С. 16-19.
5. Vahobov A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitidagi muhim omillar. — O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, №5, 2000, 5-9-b.
6. Mahkamov I., G‘aniev M. Inqiroz oqibatlarini bartaraf etishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. // Tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning geografik asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Namangan, 2010. 177-179 b.
7. Mahkamov I., Ergashev J. Kasanachilik-aholi bandligi va daromadlarni oshirishning muhim omili. // Tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning geografik asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Namangan, 2010. 215-216 b.
8. Иванов С.И. Основы экономической теории / ред. С.И. Иванов. — М.: Вита-Пресс, 2017. — 650 с.
9. Кияшенко Е.А. Современное состояние экономики и приоритеты развития России // Экономика и управление: актуальные вопросы теории и практики: материалы ИВ международной научно-практической конференции. — Краснодар: ЦНТИ, 2016. С. 172-176.
10. Копанев М.Ю. Экономический рост и развитие / М.Ю. Копанев // Мировая наука. — 2019. — № 4 (25). — С. 333-335. Логвина А.И. Экономический рост и перспективы инновационного развития России / А.И. Логвина // Экономика и бизнес: теория и практика. — 2019. — № 3-2. — С. 9-12.
11. Марченкова Л.М. Структурные изменения экономики России как источник экономического роста / Л.М. Марченкова // Бюллетен науки и практики. — 2018. — Т. 4. — № 3. — С. 175-181.
12. Петраков Н.Я. Русская рулетка: экономический эксперимент ценою 150 миллионов жизней. -М., 1998.- С. 60.
13. Пилнева Т.Г. Новая модел экономического развития: поиск источников роста / Т.Г. Пилнева // Центральный научный вестник. — 2018. — Т. 3. — № 4С (45С). — С. 57-58.
14. Ромах В. В. Экономическое развитие России в пореформенный период / В.В. Ромах // Молодой учений. — 2020. — №2. — С. 165-168.

15. Салийчук В.Ф. Экономический рост как категория политической экономии социализма / В.Ф. Салийчук // Вестник КГУ.- М. — 2005. — №10. -С. 28-35.
 16. Сидоров В.А. Феномен рыночного хозяйства: проблема трансформации, историко-экономический анализ бизнеса инноваций: монография / под ред. В.А. Сидорова, Я.С. Ядгарова, В.В. апля. – Майкоп: ЭЛИТ, 2018. – 554 с.
 17. Сухарев О.С. Информационная экономика: знание, конкуренция и рост / О.С. Сухарев. — Москва: Гостехиздат, 2015. — 803 с.
 18. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti (darslik). – Т.: TDIU. 2004.
 19. Саидова Г. Модернизация, техническое обновление и диверсификация производства, широкое внедрение инновационных технологий – необходимое условие выхода Узбекистана на новые рубежи на мировом рынке // Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumanidagi taqdimot materiallari. – Т., TDIU, 2009 yil 5 may.
 20. Soliev A., Qurbonov P. Hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonlari va ularning O‘zbekiston Respublikasidagi yangi bosqichi// O‘zbekiston geografiya Jamiyati Axboroti. - Т., 36-jild, 2010.65 -71b.
 21. Поздняков, В.Я. Экономика отрасли: Учебное пособие / В.Я. Поздняков, С.В. Казаков. — М.: НИЦ ИНФРА-М, 2012. — 309 с.
 22. То‘хлиев N. va boshq. O‘zbekiston iqtisodiyot asoslari. – Т.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” DIN, 2006. -280 b.
 23. Коробкин, А.З. Экономика организации отрасли: учебное пособие / А.З. Коробкин. — Минск: Изд-во Гревцова, 2018\ . — 288 с.
 24. Кузовкова, Т.А. Экономика отрасли инфокоммуникаций. Учебное пособие для вузов / Т.А. Кузовкова, Е.Э. Володина, Е.Г. Кухаренко. — М.: РиС, 2017. — 190 с.
 25. Курнишев, В.В. Региональная экономика. основы теории и методы исследования (бакалавриат и магистратура) / В.В. Курнишев, В.Г. Глушкова. - М.: КноРус, 2017. - 184 с.
 26. Бекнозов Н.У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.Т.:ТДЮИ, 2005.225-бет.
 27. Глобализация: от центра к периферии. Проблемы новых государств. Центр экономических исследований. Ташкент, 2002. – 36 с.
 28. Фуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. - Т.: Шарқ, 2002. 324 б.
 29. Дўстжонов Т.Д., Салаев С.К. Иқтисодиёт ва тадбиркорлик асослари. Ўқув кўлланма. – Тошкент.: Иқтисодиёт-молия, 2006. - 320 б.
- <http://www.uza.uz>
 - <http://www.stat.uz>
 - <http://www.mf.uz>
 - <http://www.mfer.uz>
 - <http://www.lex.uz>

СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ НОВОРОЖДЕННЫХ ДЕТЕЙ, РОЖДЕННЫХ С ПОМОЩЬЮ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ(ЭКО).

Топволдиева Мохитабон Равшанжон кизи

Ферганский медицинский институт общественного здоровья

Аннотация

Статья "Состояние здоровья новорожденных детей, рожденных с помощью репродуктивных технологий (ЭКО)" рассматривает состояние здоровья новорожденных, появившихся на свет после применения методов экстракорпорального оплодотворения (ЭКО). Проведенное исследование анализирует 54 случая родов в Ферганском областном перинатальном центре (ФОПЦ) за период с 01.01.2021 по 01.01.2022 года. Результаты показывают высокую частоту многоплодных беременностей и преждевременных родов, а также различные показатели веса и состояния новорожденных по шкале Апгар. Выводы исследования подчеркивают необходимость оптимизации ведения беременностей после ЭКО и разработки стратегий для улучшения исходов, что является актуальной задачей для современной акушерской практики.

Ключевые слова: бесплодие, вспомогательные репродуктивные технологии (ВРТ), экстракорпоральное оплодотворение (ЭКО), беременность после ЭКО, многоплодные беременности, преждевременные роды, недоношенные новорожденные, шкала Апгар, кесарево сечение, профилактика и лечение патологий, акушерская практика.

Актуальность.

Проблема бесплодия в браке становится одной из важнейших медицинских и социальных задач. Эффективное решение этой проблемы не только обеспечивает возможность зачатия и нормального развития беременности, но и способствует здоровому материнству и рождению здоровых детей. Однако, использование методов вспомогательной репродуктивной технологии, таких как экстракорпоральное оплодотворение (ЭКО), сопряжено с определенными рисками для беременности и здоровья ребенка. В Узбекистане широко применяется ЭКО, но в отечественной литературе практически отсутствуют данные о характеристиках и осложнениях таких беременностей и родов, а также о состоянии плода и новорожденного. Исследование этих аспектов позволит разработать оптимальную стратегию управления беременностью и родами после ЭКО, что может положительно сказаться на итоговых результатах лечения. В Узбекистане примерно 200000 пар (5,6%) страдают бесплодием, и из них 30-35000 пар нуждаются в методах вспомогательной репродуктивной технологии.

Цель исследования.

Изучение обширного количества случаев беременностей и состояния новорожденных после ЭКО поможет определить наиболее эффективные стратегии профилактики и лечения различных патологических состояний, а также улучшит исходы беременностей, что в свою очередь повлияет на результаты лечения бесплодия в целом.

Материалы и методы исследования: Мы проанализировали 54 случая родов после проведения ЭКО, которые произошли в ФОПЦ г. Фергана в период с 01.01.21 по 01.01.2022 года. В результате этих родов появилось 76 детей. Из них 32 родов были одноплодными, что составляет 42,1% (из них 6 случаев (18,7%) были преждевременные роды, а 26 (81,2%) - роды в срок). Еще 22 случая были многоплодными, что составляет 40,7%, включая 21 случай двойни, 1 тройни, 1 четверни и 1 шестерни (из них 11 случаев (50%) были преждевременные роды, а 11 (50%) - роды в срок). Общее количество преждевременных родов составило 17 (31,4%), а родов в срок - 37 (68,5%).

Результаты и обсуждение.

Среди новорожденных, родившихся после ЭКО, 27 (35,5%) были недоношенными, а 49 (64,5%) - доношенными. По весу при рождении, доношенные новорожденные распределились следующим образом: 3 (6,1%) с весом менее 2500,0 г, 14 (28,5%) с весом 2500,0-2999,0 г, 22 (44,9%) с весом 3000,0-3499,0 г и 10 (20,4%) с весом более 3500,0 г. Среди недоношенных новорожденных, 2 (4,4%) имели вес менее 1000,0 г, 2 (7,4%) - 1000,0-1499,0 г, 5 (18,5%) - 1500,0-1999,0 г, 8 (29,6%) - 2000,0-2499,0 г и 11 (40%) - более 2500,0 г.

30 детей родились без признаков асфиксии, в то время как 46 детей родились с различными степенями асфиксии. При оценке по шкале Апгар, 35 новорожденных (46%) получили баллы более 8, 39 (51,3%) - 6-7 баллов, и 2 (2,63%) - 4-5 баллов.

У женщин с одноплодными беременностями после применения методов ЭКО беременность донашивается в 84,3% случаев. Многоплодные беременности завершаются родами в срок в 54,5% случаев, при этом 18,2% случаев оканчиваются до 32 недель, что оказывает влияние на состояние здоровья новорожденных.

У недоношенных беременностей все дети требовали дополнительного ухода. Анализ течения беременности и родов у женщин после ЭКО также показывает высокий уровень кесарева сечения, что, вероятно, связано не только с применением методов ЭКО, но и с предшествующими анамнестическими данными у исследуемых женщин.

Выводы.

- 1) Применение методов вспомогательной репродуктивной технологии (ВРТ) значительно увеличивает частоту многоплодных беременностей.
- 2) При использовании методов ВРТ важно учитывать, что исходы родов при многоплодных беременностях обычно хуже, чем при одноплодных, и требуют больших усилий со стороны медицинского персонала.
- 4) Проблемы, связанные с управлением беременностью и родами после применения ВРТ, остаются актуальными для современной акушерской практики и требуют дальнейшего изучения.
- 5) Результатом ЭКО может быть рождение двойни, тройни, четверни или даже шестерни в ФОПЦ.

Список литературы:

- Adamson, G. D., de Mouzon, J., Lancaster, P., Nygren, K. G., Sullivan, E., & Zegers-Hochschild, F. (2012). World collaborative report on in vitro fertilization, 2000. *Fertility and Sterility*, 87(4), 778-790.
- Berntsen, S., Søndergaard, F., & Albrechtsen, S. (2019). Risks of birth defects after assisted conception: a Norwegian population-based study. *Journal of Obstetrics and Gynaecology*, 39(5), 619-624.
- De Geyter, C., Calhaz-Jorge, C., Kupka, M. S., Wyns, C., Mocanu, E., Motrenko, T., ... & Goossens, V. (2020). ART in Europe, 2015: results generated from European registries by ESHRE. *Human Reproduction Open*, 2020(1), hoz038.
- Hansen, M., Kurinczuk, J. J., Bower, C., & Webb, S. (2013). The risk of major birth defects after intracytoplasmic sperm injection and in vitro fertilization. *New England Journal of Medicine*, 346(10), 725-730.
- Jackson, R. A., Gibson, K. A., Wu, Y. W., & Croughan, M. S. (2014). Perinatal outcomes in singletons following in vitro fertilization: a meta-analysis. *Obstetrics & Gynecology*, 103(3), 551-563.
- Kamath, M. S., & Mascarenhas, M. (2021). Assisted reproductive technology: Current trends and future perspectives. *Journal of Obstetrics and Gynaecology Research*, 47(4), 1047-1055.
- Källén, B., Finnström, O., Lindam, A., Nilsson, E., Nygren, K. G., & Olausson, P. O. (2010). Selected neonatal outcomes in dizygotic twins after IVF versus non-IVF pregnancies. *BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 117(6), 676-682.
- Pinborg, A., Wennerholm, U. B., Romundstad, L. B., Loft, A., Aittomäki, K., Söderström-Anttila, V., ... & Nygren, K. G. (2013). Why do singletons conceived after assisted reproduction technology have adverse perinatal outcome? Systematic review and meta-analysis. *Human Reproduction Update*, 19(2), 87-104.
- Reddy, U. M., Wapner, R. J., & Rebar, R. W. (2015). Infertility, assisted reproductive technology, and adverse pregnancy outcomes: Executive summary of a National Institute of Child Health and Human Development workshop. *Obstetrics and Gynecology*, 121(6), 1263-1267.
- Wang, J. X., Davies, M., & Norman, R. J. (2012). Body mass and probability of pregnancy during assisted reproduction treatment: retrospective study. *BMJ*, 321(7272), 1320-1321.

SOME ASPECTS OF TRANSVERSAL COMPETENCES IN A FOREIGN LANGUAGE

*Normaxmatov Golib Gani ugli
Almardanova Zebo Khamzayevna
Suyunov Bekzod Hasan ugli*

Abstract. In this article, the author will present an innovative way how to develop students' foreign language communicative and intercultural competence alongside with a whole set of transversal competencies via an innovated version of foreign language courses. They may be attended by both university students or secondary school students.

Keywords: Innovation, service learning, transversal competencies, foreign language learning.

INTRODUCTION

The purpose of our paper is to point out one of the possible innovative ways of developing not only foreign language communicative skills, but also several transversal competencies of university students. It is also applicable to high school students.

MATERIALS AND METHODS

Transversal skills and competencies – The word connection *transversal skills and competencies* is often used as a synonym with the terms generic, key, transferable, global or even 21st century skills or competencies. They all have the same essence but differ slightly in emphasis and purpose, and there are no precise definitions of their use. ‘*Generic skills*’ are skills that are important for work, education and life in general, applicable in various occupations (e.g., general communication, organizational, interpersonal or analytical skills and abilities). They are sometimes referred to as ‘*key competencies*’ and operate mainly in the relationship area between education and employment. The term ‘*transferable skills and competencies*’ emphasizes that these are competencies acquired in one context, e.g., in research, but they can be effectively used and further developed in another context e.g. in employment, or in business. Similarly to transferable competencies, the *transversal* ones are not related to one specific profession, but “they can be used in different situations and working conditions” (UNESCO – IBE Glossary, 2013). The terms transversal and transferable competencies can therefore be considered almost synonymous, differing only slightly in their emphasis. Transversal skills and competencies emphasize cross-sectionality in terms of the content; transferable skills focus more on transferability in terms of the process of individuals' careers. Since 2013,

the term transversal skills started to be used also with the emphasis on humanity and holistic development of the personality of learners, at least within one UNESCO report. In this sense, transversal skills include e.g., “collaboration, self-discipline, resourcefulness, and respect for the environment” (UNESCO, 2015). To some extent, they are considered overlapping with the concept of *global competencies*, which, however, e.g. according to PISA 2018, relate in particular to the ability "to examine local, global and intercultural issues, understand and appreciate and worldviews, interact successfully and respectfully with others, and take responsible action toward sustainability and collective well-being."

RESULTS AND DISCUSSION

Global competencies necessary for the next generation of professionals include *intercultural competence*, which can be defined both as knowledge of culture but also the ability to show intercultural empathy, respect, tolerance, sensitivity, flexibility, the ability to negotiate and argue, try to understand, discuss and achieve consensus with others as well as the ability to communicate in several languages. *Foreign language communicative competence* - from the point of view of contemporary linguistic didactics - is focused primarily on the ability to communicate in a foreign language. The concept of communicative competence was coined by D. Hymes in his theoretical study. By foreign language communicative competence, we mean the ability of students to use the acquired vocabulary, pronunciation and grammar in the way required by the socio-cultural context and linguistic system, through all four communication skills (listening, speaking, reading, writing) [2]. Communicative foreign language competence “contains a static part, ie. complex multilayer knowledge, and a dynamic part, ie. the ability to use this knowledge in various communication contexts” [1]. According to the White Paper on Education and Training by EU Commission, we should have adequate communication skills in at least two foreign languages.

An innovation of foreign language teaching can be achieved in the case of a combination, or better to say, synergy of the goal - which is foreign language communicative and other transversal competencies - with the pedagogical strategy of *service-learning*. Service learning is based on the integration of learning processes with meaningful voluntary service to a community, ie it is literally about learning through service. It is a form of experiential learning, where learning occurs in a cycle of activities and critical reflection. It enables students to acquire meaningful learning experiences at the same time as implementing common community solutions to real problems of a particular community. Mitchell and Donahue consider the ideal service-learning experience related to the involvement of students in the community, solving its specific problems, contributing to the real development of communities in particular. According to these authors, “students may see the community as a place of

learning equivalent to the classroom or even more valuable than the classroom because knowledge and skills are gained in the context of hands-on use” [3].

It should be emphasized that service-learning includes not only projects for the community, but also their creation in reciprocal relations with the community. The current concept of service-learning includes a critically-reflective practice of better understanding human dignity, oneself, culture, but also socio-economic, political and environmental issues, power relations and social responsibility, in a way emphasizing “the impact of global structures in local contexts. The key dimension of global service-learning is community building, and especially “the development of relational trust and mutual respect” ... It prioritizes the goals of “economic equity, equal partnership, mutual learning, cooperative and positive social change, transparency, and sustainability”. It creates a space for building a “world that recognizes human dignity across nations” (Hartman & Kiely, 2017, 322-324).

As we found out at the first GELS meeting with students, those who were interested in improving their foreign language and intercultural competence, learning about other cultures, as well as in acquiring transversal competencies applied for the course. So far, both domestic and foreign students (studying entire programs at UMB or mobility students) have applied for GELS in each semester.

The task of the students, working in linguistically and culturally mixed groups, was to analyze their socio-cultural background and to select a need of a certain community, and to prepare and implement a project fulfilling this need.

After the initial introductory and instructional meeting with the supervising teachers, the groups of students worked independently, using instructional worksheets. Teachers continuously monitored the work in groups. Together they met again for the final presentation of the students’ group projects. Reflective diaries and group reports were written by the students throughout the creation and implementation of the project. During the final meeting in the whole class, the students presented their projects and their self-reflections in front of the teachers and the whole class, on the basis of which they were finally evaluated.

From financial reasons, we did not have access to any standardized framework for assessing intercultural and other transversal competences, but we used the OECD classification (2012) for the qualitative evaluation of their potential increase. Content analysis and comparison of data obtained from all available sources showed an increase in skills and competencies in the following areas (in order of frequency and intensity – starting with the most developed ones):

- a) Development of inter-personnel competence;
- b) Intercultural competence - increasing the level of knowledge and attitude of tolerance towards other cultures;
- c) Critical thinking, problem solving;

- d) Willingness to take risks and look for challenges;
- e) Ability to work in a team, leadership skills;
- f) Project and time management;
- g) Project writing, planning, implementation and evaluation;
- h) Communication skills - communication with team members, with teachers, with the target community;
- i) Written and oral presentation skills;
- j) Creativity and ability to think abstractly in project design;
- k) Active citizenship.

The overview of the results shows that the expectations from the project intention of GELS - to develop, in addition to foreign language competence, also the above-mentioned transferable competencies, have been fulfilled. Although there is no room here to detail them, the analysis so far and especially the student outcomes have shown an increase in all the above-mentioned areas. Service learning strategy. Service learning strategy has proven to be a natural, attractive, effective method of mutual students' learning, enabling their transversal competencies to flourish.

Similarly, Burbach et al. (2004) describe the positive impact of service-learning subjects, namely, e.g., to develop critical thinking. The team around Eyler (2001) compiled a whole list of studies that prove the positive impact of service-learning on personal, social and educational outcomes, as well as on career development and relationships with domestic institutions, namely the impact on:

- personal development (awareness of self-efficacy, personal identity, moral development) and development of interpersonal skills to cooperate, lead, communicate despite differences, belief in the importance of diversity,
- development of the social dimension - social skills, elimination of stereotypes, facilitation of cultural understanding, development of social responsibility and civic skills, willingness to decide to help the community, involvement in the community,

cognitive but also affective growth - ability to apply the acquired knowledge in practice, critical thinking, ability to solve problems, and others (positive impact on preparation for the profession after graduation).

CONCLUSION

In summary, the main idea of this contribution was to present an innovation consisting of the integration of foreign language teaching with the development of transversal competencies, through a new university course using a service-learning strategy. Within it, internationally mixed groups of university students performed analyzes of the specific needs of a specific community, and subsequently prepared projects to meet them.

The whole innovation has been research-proven. The results showed that such a pedagogical strategy, where students had to cooperate, create and be responsible for the results of group work, contributed to the development of their transversal competencies more than in other, traditionally taught language subjects. Although these were small groups of students, and more massive research would certainly be needed, the results of our validation show that it is extremely successful and, in addition, very popular with students and teachers, as it is a natural, independent and cooperative way of learning.

REFERENCES

1. Burbach, M. E., Matkin, G., Gina, S., & Fritz, S. M. (2004). Teaching Critical Thinking in an Introductory Leadership Course. *College Student Journal*, 38(3), 482-493.
2. Council of Europe. (2018). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors*. Strasbourg: Council of Europe.
3. EU Commission. (1995). *White Paper on Education and Training - Teaching and Learning - Towards the Learning Society*. COM (95) 590 final, 29 November 1995. Retrieved May, 4, 2021 from https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf
4. European Qualifications Framework (EQF). <https://ufm.dk/en/education/recognition-and-transparency/transparency-tools/qualifications-frameworks/european-qualifications-framework>
5. Eyler, J., Giles, D. E., Stenson, Ch. M., & Gray, Ch. J. (2001). At A Glance: What We Know about The Effects of Service-Learning on College Students, Faculty, Institutions and Communities, 1993- 2000. *Higher Education*. 139. <https://digitalcommons.unomaha.edu/slcehighered/139>
6. Hartman, E., & Kiely, R. (2017). Global Service Learning: Definition, Theoretical Lineages, and Application Efforts. In C. Dolgon, T. Mitchell, & T. Eatman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Service Learning and Community Engagement* (Cambridge Handbooks in Psychology, pp. 321-334). Cambridge: Cambridge University Press.

THE UNIQUENESS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING ACTIVITY

*Suyunov Bekzod Hasan ugli
Normaxmatov Golib Gani ugli
Almardanova Zebo Khamzayevna*

Abstract. The article discusses a number of problems in teaching English at a university related to violations of the integrity and functioning of the methodological system. The author proposes a solution to these problems both at the organizational and content levels.

Keywords: methodological system, method, teaching English at a university, goals and objectives, conditions, selection of content, organization of content, methods and techniques.

INTRODUCTION

The importance of proficiency in a foreign language (FL) for a modern specialist in any non-linguistic specialty is dictated by the times and is reflected in the requirements of program documents, where a foreign language appears as a federal component of the state educational standard. This importance should also be reflected in the final learning outcome. Moreover, modern requirements for the level of professional training of a specialist in terms of foreign language proficiency require not only the ability to understand written and oral speech, as well as write and speak, but also the ability to act effectively in conditions of foreign language communication, which implies a significantly higher level of language, speech and extra-linguistic training. But the practice of teaching a foreign language to students shows that there are a number of multi-level problems that affect the organization of the learning process, its content, and the final result. The unsatisfactory quality of the latter was the reason for writing this article, the purpose of which is to identify as fully as possible the problems existing in this area, which will make it possible to further outline ways to solve them. It seems important to note that the problems of teaching a foreign language in a non-specialized (non-linguistic) university are not random, isolated in nature, they are a manifestation of systemic violations.

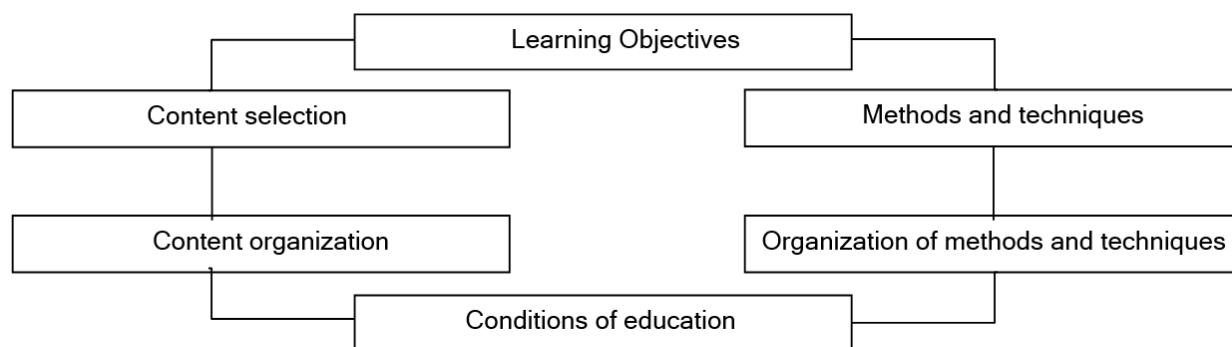
MATERIALS AND METHODS

The teacher and student interact in the classroom within the framework of a methodological system consisting of generalized elements on the basis of which a specific teaching method (or technology) is built (I. L. Beam [1], G. A. Kitaygorodskaya [2]). The methodological system dictates the choice of teaching method depending on the learning goals and the conditions in which the specified goals are expected to be achieved. Communication takes place about the content of

educational material, organized in a certain way, and through a flexible (which is desirable) system of methods and techniques aimed at students' assimilation of this material and the ability to use it in various types of speech activity. Any specific educational process contains all the elements of the methodological system and correlates with it as real and ideal, as particular and general. One way to check the effectiveness of the educational process is to consider it from the point of view of compliance with the ideal methodological system.

RESULTS AND DISCUSSION

It can be assumed that teaching a foreign language will be most effective if all components of the methodological system are consistent and consistent.

Ideal methodological system

The starting point of any methodological system is the learning objectives and their compliance with the learning conditions. When setting goals, existing conditions must be taken into account so that achieving the goals is realistic. These two fundamental elements of the methodological system determine the choice of method of teaching a foreign language. The goals of teaching a foreign language at a university are dictated by state educational standards and, at the level of execution, are an unchangeable element of the system.

The goal of a foreign language course in the system of training university students is practical knowledge of language as a means of communication in the professional field, which includes reading literature in the specialty and related fields of science; translation in the specialty and a wide range of socially significant problems; participation in oral communication within the framework of general topics and situations determined by state standards; practical implementation of linguistic (systemic) knowledge, skills and abilities in the conditions of foreign language communication in oral (monologue, dialogue, polylogue, discussion, etc.) and written speech (abstract, abstract, theses, messages, private letter, business letter, biography, etc.). In addition, students should have an understanding of everyday literary, official business, and scientific styles; style of fiction; have knowledge about the culture and traditions of the countries of the language being studied; know the rules of speech etiquette. All these skills and knowledge are provided by grammatical skills, that is,

they presuppose sufficient fluency in the language system at all levels, both in receptive and productive modes.

An addition to the portrait of the average student will be low motivation to master a foreign language. This obvious fact looks very paradoxical in modern conditions of the ever-developing process of global integration, interpenetration and mutual influence of different world cultures. Students are aware of the opportunities that knowledge of a foreign language opens up for them. Through proficiency in a foreign language, they can improve in professional, general cultural, and cognitive aspects; solve pragmatic problems and simply use it in informal communication. Knowledge of a foreign language presupposes extensive use of the Internet as a source of additional information to replenish professional knowledge, and real opportunities to travel abroad, both to improve one's language skills, and for professional internships and training in foreign educational institutions, as well as and other opportunities that can ultimately contribute to rapid career growth. Career growth, as modern sociological research shows, occupies one of the first places in the ranking of life aspirations of young people. But all this, unfortunately, for certain reasons and contrary to expectations, does not contribute to the formation of internal motivation in students. The only real way to increase students' motivation is to develop their interest in classes using methodological means, that is, to create external motivation, which, as is known, is much less effective than internal motivation. The problem of motivation is very relevant today and requires a separate study that is beyond the scope of this article.

In quantitative terms, there is often an unacceptably large number of students in a group. Even in universities where they practice dividing academic groups into language groups, the number of students reaches twenty people in one group. But there are universities in which academic groups of 30–40 students are not divided into language groups. In such conditions, you can only talk about the language, and not give knowledge, form skills and bring them to automatism. In all this there is a significant discrepancy between the fundamental elements of the methodological system.

Thus, taking into account all of the above, as well as the fact that correct professional foreign language discourse pursues informational, analytical, predictive, evaluative and influencing goals, we can draw the following conclusion. A student who comprehends a foreign language at the level and in the conditions of professional foreign language discourse must have good basic (school) language and speech training; have an understanding of speech strategies and speech etiquette; have sufficiently developed abstract (logical) thinking; have a broad background knowledge of the world around you; possess knowledge about the culture of the country (countries) of the language being studied - the average university student does not possess all this to the extent necessary and sufficient for discursive foreign language learning. This does not mean that such training is impossible to achieve - it is quite

possible. But for successful, effective, and not fictitious teaching of professional foreign language discourse, a solution to the problems discussed in detail in this article is required, as well as a revision of the goals of foreign language teaching, which must be achieved at the level of general education. Obviously, a revision of the goals will entail a change in the content of all elements of the methodological system.

CONCLUSION

All of the above allows us to conclude that the real process of teaching a foreign language in general and professional foreign language discourse in particular in the conditions of a non-linguistic university has significant systemic disadvantages, that is, in its main elements it does not meet the requirements of the methodological system. The main disadvantage is the mismatch between the goals and conditions of training, and the teacher's ability to influence the structure and content of these subsystems is minimized due to their essential features and objectively specified nature.

REFERENCES

1. Bim I. L. Methods of teaching foreign languages as a science and problems of a school textbook. – M., 2017. – 202 p.
2. Kitaygorodskaya G. A. Intensive teaching of foreign languages: theory and practice. – M.: 2012. – 254 p.
3. Biboletova M.Z. Multimedia tools as an assistant to the teaching and learning complex “Enjoy English” for secondary school // Foreign languages at school, 2019. No. 3.
4. Naryshkina E.A. Using computer programs in teaching English // Internet magazine Festival of Pedagogical Ideas “Open Lesson”, 2017, 2018.

ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

*Almardanova Zebo Khamzayevna
Suyunov Bekzod Hasan ugli
Normaxmatov Golib Gani ugli*

Abstract. The article describes modern methods of teaching foreign languages. The article contains material on the advantages and prospects for using the described technologies in the process of studying, which can be considered as an alternative means of assessing the level of results achieved by students in their educational activities and personal growth.

Keywords: technology, method, portfolio, case technology, web quest, learning process, students, university.

INTRODUCTION

The means of achieving subject and meta-subject results, as well as personal results of students, are educational technologies. The teacher's system of work to ensure the results of teaching a foreign language must necessarily include the implementation of the following technologies: communicative teaching technology, technology for understanding the communicative meaning of the text, gaming technologies, collaborative learning technologies, project technologies, etc.

MATERIALS AND METHODS

A language portfolio has become one of the promising technologies for teaching a foreign language and monitoring the quality of education in recent years. E.V. Vatoropina, L.N. Koshel and others interpret the model of a multi-purpose language portfolio as a tool for increasing the level of subjectivity of the teacher and student in educational activities, self-assessment of the student's achievements in the process of mastering a foreign language and level of proficiency the language being studied, and also as a tool for demonstrating an educational product [1], [2].

RESULTS AND DISCUSSION

We believe that the "Student Portfolio" can act as a component of the technology for organizing independent educational activities and professional and personal self-development of students in foreign language classes, representing a teaching method and a form of organizing independent educational activities of students, undoubtedly being a means of developing in them the necessary skills to reflect on their own activities, i.e. introspection, reflection, a tool for self-assessment of his own cognitive, creative work.

In our opinion, as a means of introducing and expanding student-oriented and individualized learning in higher education, it seems possible to develop the formation

of a Portfolio - a student's educational "Portfolio" (or a package of student educational products).

When studying a foreign language at a university, it is advisable to start forming a "Portfolio" of educational products from the beginning of the 1st semester and continue until the exam. An approximate list of methodological products of students included in the "Portfolio" and developed by the author: 1. Scoring sheet – separately or entered into the foreign language learning diary. 2. Results of diagnostic tests and their analysis. 3. Test results and their analysis. 4. Abstracts (individual reading). 5. Description of preparation and participation in the university-wide Olympiad in foreign languages. 6. Description of preparation and participation in a scientific student conference. 7. Participation in an essay competition. 8. Materials of individual project activities. 9. Materials for participation in collective and group projects. 10. Foreign language learning diary. 11. Attendance schedule. 12. Self-reflection of educational activities by semester. 13. Self-assessment of work. It was noticed that students are very interested in the practice of compiling their educational "Portfolios" and work with enthusiasm. They create a holistic picture of objective progress in a certain area [5].

G.A. Vorobyov in his work considers the use of web quest technologies as a means of developing foreign language sociocultural competence of students, defines a web quest, describes its structure and the advantages of using web quest technologies, the functions of web quest technologies during the learning process, offers various forms of working with webquests. The author created web quests to develop the sociocultural competence of students and methods of using them; developed a number of recommendations for creating web quests and their use in teaching foreign languages and cultures [2].

According to Bernie Dodge, a web quest requires a clear structure: introduction, task formulation (Task), procedure for completing the task (Process), assessment of the students' activities (Evaluation), conclusion (Conclusion) [4]. G.A. Vorobyov also notes that webquests should be built according to a special "formula" and consist of the following mandatory parts in relation to educational activities at a university:

- Introduction, in which the student is presented with a problem, situation, background information (Introduction).
- Doable and interesting task (Task).
- A set of information sources, selected by the teacher, necessary to complete the task (Resources).
- Describe the process that will lead students to complete the task. (Process)
- The conclusion, which sums up the quest, reminds students of what they have learned and, perhaps, provides guidance for further work on this topic (Conclusion).

The following seem to be viable forms of working with webquests:

- Creation of short-term webquests on linguistic and regional studies and problematic topics. The result of the work can be discussions, round tables, small presentations.
- Creation of medium and long term web quests that can be completed by students partly in class, partly out of class, while working independently in computer classes.
- Creation of webquests by students themselves.
This option can be used in senior courses or in master's programs.

CONCLUSION

The pedagogical potential of the case method is also very great, because it promotes the development of the ability to analyze situations, evaluate alternatives, choose the best option and draw up a plan for its implementation.

REFERENCES

1. Vatoropina E.V. Language portfolio as a teaching tool and a tool for assessing students' achievements in a foreign language // Modern system of language education in Russia and innovative technologies in methods of teaching a foreign language: requirements of new generation standards // Materials of the V All-Russian Seminar: November 29, 2010, Ekaterinburg, Russia / Ural. state ped. University - Ekaterinburg, 2011. - P.21-26.
2. Koshel L.N. Technology "Language Portfolio" as an assessment tool and a means of increasing the level of student subjectivity in the integrative model of basic and additional language education during the transition to the new generation Federal State Educational Standard // Modern system of language education in Russia and innovative technologies in foreign language teaching methods: requirements of new generation standards // Materials of the V All-Russian Seminar: November 29, 2010, Ekaterinburg, Russia / Ural. state ped. University - Ekaterinburg, 2011. - P.49-55.
3. Suzanne F. Peregoy, Owen F. Boyle. Reading, Writing, and Learning in ESL: A Resource Book for K-12 Teachers. Second Edition. Longman. 2017. – P.334-335, 224-227.
4. Uspensky V.B., Chernyavskaya A.P. Introduction to psychological and pedagogical activities: Textbook. aid for students higher textbook establishments. – M.: Publishing house VLADOS-PRESS, 2013 – 176 p.
5. New pedagogical and information technologies in the education system: Proc. A manual for students. ped. universities and higher education systems qualified ped. personnel / E.S. Polat, M.Yu. Bukharkina, M.V. Moiseeva, A.E. Petrov. – M.: Academy, 2012.272с.

AN'ANAVIY XONANDALIK

*Xudoyberdiyev Jahongir**Abdurauf Fitrat nomidagi Buxoro maqom san'atiga ixtisoslashtirilgan maktab internati An'anaviy xonanda sinfi katta o'qituvchisi***Annotatsiya (Abstrakt).**

Ushbu maqolada o'zbek xalqining boy madaniy merosining ajralmas qismi bo'lgan an'anaviy xonandalik san'ati yoritilgan. An'anaviy xonandalikning asosiy xususiyatlari, ijro usullari, mavzulari va asboblari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Shuningdek, ushbu san'at turining zamonaviy rivoji, yosh avlod orasidagi ommaviyligi va saqlanishi uchun amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar haqida so'z yuritilgan. Natijalar va muhokamalarda an'anaviy xonandalikning xalqaro miqyosda e'tirof etilishi, milliy identifikatsiyadagi o'rni va globalizatsiya ta'siriga qarshi kurashish yo'llari muhokama qilingan. Maqola an'anaviy xonandalikning kelajak avlodlarga yetkazilishining muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar; An'anaviy xonandalik, o'zbek xalq musiqasi, milliy meros, xonanda, musiqa asboblari, madaniy identifikatsiya, ijro usullari;

Kirish qism (Introduction).

O'zbek musiqa san'atida an'anaviy xonandalik, o'z sohasi va yo'nalishidan kelib chiqib turli sharoitlarga moslashgan holda shakllanib, rivojlanib kelgan. Mumtoz musiqa san'atimiz orasida o'zgarmas xususiyatlar doirasida shakllangan va eng mukammal an'analarni o'zida aks ettirgan an'anaviy yo'nalish o'zining barcha xususiyati, salohiyati bilan namuna bo'lib kelmoqda. Mumtoz musiqa xonandaligida, o'zbek xalqining eng go'zal urf-odatlarini, milliy ruhiyati bilan bog'liq qadriyatlari yuzaga kelib, xalqning boy ma'naviyati namoyon bo'lgan. Shu bois, xonandalik an'anasida mumtoz ashula ijrochilik yo'nalishlari va uslublari shakllanib borgan. Buni an'anaviy xonandalik san'ati yo'nalishlari sifatida yuritish urfga aylandi.

Milliy mumtoz ashulachilik an'analari esa o'zbek an'anaviy xonandalik san'atining asosi bo'lib rivojlandi. Har qanday sohani o'rganish, shu yo'nalishda izlanishlar olib borish, ilm qilish va eng asosiysi ushbu sohada ustoz sifatida bilim berib shogirdlar chiqarishdek ma'suliyatni bo'ynimizga olgan ekanmiz biz avvalo shu sohaning sir sinoatini, uning kelib chiqishi tarixini, kechagi hamda bugungi kundagi holati haqida aniq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lishimiz shart. Xo'sh biz bilamizki maqom san'ati an'anaviy xonandalikning asosi va avvalo maqom nima? Qachon va qayerda vujudga kelgan/rivojlanish davrlari haqida ma'lumotlarni bosqichma bosqich o'qib o'rganib boramiz. Bugungi kunda maqom xonandaligi fanini o'rgatishda biz mavjud bilimlar va an'analarga tayanamiz. Bizga ma'lumki

“Shashmaqom” buxoro, Xorazim, Farg’ona - Toshkent maqom yo’llari va har bir hududning o’ziga hos yo’li usullari mavjuddir. “Shashmaqom” gacha bo’lgan davrda “O’n ikki maqom” turkumi mavjud bo’lgan va vaqtlar o’tib qisqartirishlar, o’zgartirishlarga uchrab Shashmaqom turkumi sifatida yashashda davom etmoqda. XVI-XVII asrlarda yashab ijod etgan musiqa olimlaridan Najmiddin Kavkabi va Darvishali Changiy risolalarida Buxoro xonligi davrida joriy etilgan “O’n ikki maqom” hamda ular asosida kuy va ashulalar bastalagan san’atkorlar haqida ma’lumotlar bor.

Asosiy qism (Main part).

An’anaviy xonandalik – o’zbek xalqining madaniyati va san’atida chuqur ildizlarga ega bo’lgan musiqiy janr bo’lib, milliy an’analarga asoslangan. Ushbu janrda ijro etiladigan qo’shiqlar ko’pincha milliy kuy va ashulalardan iborat bo’ladi, va ular turli mavzularda bo’lishi mumkin: sevgi, tabiat, tarix, milliy qahramonlar va hokazo.

An’anaviy xonandalikning asosiy xususiyatlari:

1. Musiqiy Cholgu Asboblari: An’anaviy xonandalikda asosan milliy cholgu asboblari – dutor, rubob, doira, tanbur, nay, chang va boshqalar qo’llaniladi. Ushbu asboblarda musiqaning o’ziga xos ohangini ta’minlaydi.

2. Ovoz va Ijro Usuli: An’anaviy xonandalikda ovozning tozaligi, mahorat bilan nazorat qilinishi va muayyan ijro usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Qo’shiqchilar ko’pincha ovozlarni turli darajalarda boshqarib, baland va past tovushlar orasida o’tishadi.

3. She’riyat: Qo’shiqlarda ishlatiladigan matnlar ko’pincha she’r shaklida bo’ladi. Ushbu she’rlar xalq og’zaki ijodiyoti yoki mashhur shoirlarning asarlaridan olinadi.

4. Mavzular: Qo’shiqlarning mavzusi turlicha bo’lishi mumkin: sevgi-muhabbat, xalqning tarixi, qahramonlik, tabiat manzaralari va boshqalar.

5. Ijrochilik An’analari: Har bir mintaqaning o’ziga xos ijrochilik an’analari va uslublari mavjud. Masalan, Farg’ona vodiysi, Buxoro, Samarqand va Xorazm maktablarining o’ziga xosliklari bor.

Mashhur an’anaviy xonandalar:

- Munajat Yo’lchiyeva - O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan artist, an’anaviy xonandalik janrida ko’plab muvaffaqiyatlarga erishgan.

- Sherali Jo’rayev - taniqli xonanda va kompozitor, o’zbek musiqasiga katta hissa qo’shgan.

An’anaviy xonandalik, o’zbek madaniyatining muhim qismi bo’lib, xalqimizning boy merosi va tarixi haqida so’zlaydi. Bu janr hozirgi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotmay, yangi ijrochilar tomonidan davom ettirilmoqda va rivojlanmoqda.

Natijalar va muhokamalar (Results and Discussions).

An’anaviy xonandalik, o’zbek xalqining musiqiy merosining ajralmas qismi sifatida, o’zining chuqur ildizlari va boy tarixi bilan ajralib turadi. Ushbu san’at turi asrlar davomida rivojlanib, xalqning kundalik hayoti, madaniyati va urf-odatlariga

singib ketgan. Bugungi kunda an'anaviy xonandalikning ahamiyati va holati haqida quyidagicha natijalar va muhokamalarni keltirish mumkin.

Natijalar

1. Madaniy Merosni Saqlash:

- Xalqaro E'tirof: An'anaviy o'zbek xonandalik san'ati UNESCO tomonidan Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan. Bu, an'anaviy xonandalikning xalqaro miqyosda tan olinishi va saqlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

- Mahalliy Qo'llab-quvvatlash: O'zbekistonda an'anaviy xonandalikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida turli tadbirlar, festivallar va konkurslar tashkil etilmoqda. Bu esa yosh avlodni milliy san'atga qiziqtirishga yordam beradi.

2. Ijro Sifati va Rivojlanish:

- Yangi Ijrochilar: So'nggi yillarda ko'plab yosh xonandalar an'anaviy xonandalikni o'rganib, ijro etishni davom ettirmoqdalar. Bu jarayon davomida ular o'z uslublarini shakllantirib, eski va yangi uslublarni birlashtirmoqdalar.

- Ijro Texnikasining O'sishi: An'anaviy asboblar va vokal texnikalarining rivojlanishi natijasida ijrochilik sifati oshib, xalq orasida katta qiziqish uyg'otmoqda.

3. Yangi Asarlar Yaratilishi:

- Kompozitorlar va Shoirlar Hamkorligi: Zamonaviy kompozitorlar va shoirlar tomonidan yaratilayotgan yangi asarlar an'anaviy xonandalikni boyitmoqda. Bu yangi qo'shiqlar milliy merosning uzviy qismi bo'lib qolmoqda.

- Innovatsion Yondashuvlar: Ijrochilar milliy musiqani zamonaviy texnologiyalar bilan birlashtirib, yangi yondashuvlarni sinab ko'rishmoqda. Bu esa milliy musiqaga yangi rang va xilma-xillik qo'shmoqda.

Muhokamalar

1. Milliy Identifikatsiyaning Qo'llab-quvvatlanishi:

- Madaniy Tarbiya: An'anaviy xonandalik o'zbek xalqining milliy identifikatsiyasi va madaniy tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Ushbu san'at turi orqali yoshlar o'z tarixlari, madaniyatlari va urf-odatlarini bilan tanishadilar.

- Qadriyatlarni Asrab-avaylash: An'anaviy xonandalik qadriyatlarni saqlash va avlodlardan-avlodga yetkazishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu esa milliy o'zlikni anglash va asrashda katta ahamiyatga ega.

2. Globalizatsiya va Modernizatsiya Ta'siri:

- An'analarni Saqlash: Globalizatsiya jarayonida an'anaviy xonandalikni saqlash va rivojlantirish muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. O'zbekistonda bu yo'nalishda ko'plab tadbirlar o'tkazilmoqda.

- Zamonaviy Talablar: An'anaviy xonandalar zamonaviy talab va ehtiyojlarga javob berish uchun yangi uslublar va texnologiyalarni o'zlashtirmoqda. Bu jarayon milliy musiqaning jozibadorligini oshiradi va uni keng ommaga yetkazadi.

3. Tadqiqot va Ta'lim:

- Akademik Tadqiqotlar: An'anaviy xonandalik bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tadqiqotlar musiqa tarixiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganishga yo'naltirilgan.

- Ta'lim Dasturlari: O'zbekistonning musiqa maktablari va oliy o'quv yurtlarida an'anaviy xonandalik bo'yicha maxsus ta'lim dasturlari ishlab chiqilgan. Bu dasturlar orqali yosh iste'dodlar aniqlanib, ularning rivojlanishiga ko'mak beriladi.

Xulosa (Conclusion).

Xulosa qilib aytish mumkinki, an'anaviy xonandalik o'zbek xalqining boy madaniy merosining muhim qismi bo'lib, uning saqlanishi va rivojlanishi uchun ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu san'at turini qo'llab-quvvatlash, rivojlantirish va yangi avlodga yetkazish orqali biz milliy merosimizni asrab-avaylashga va kelajak avlodlarga yetkazishga hissa qo'shamiz. An'anaviy xonandalikning saqlanishi va rivojlanishi o'zbek xalqining madaniy identifikatsiyasini mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References);

1. M. Yo'lchiyeva. An'anaviy yakka xonandalik. O'quv qo'llanma Toshkent 2018.
2. Farberman B. L, Musina R. G., F. A. Djumabaeva. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari.-T.: 2002.
3. An'anaviy xonandalik o'quv qo'llanma I. M. 7. D.Uzoqov Vokal o'quv qo'llanma Toshkent 2020.
4. Karimov, O. "O'zbek Xalq Musiqasi Tarixi." Tashkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005.
5. Yusupov, S. "O'zbek An'anaviy Xonandalik San'ati." Tashkent: G'afur G'ulom Nomiidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti, 2010.

SHASHMAQOMNING NASR BO'LIMI

Ergashev Ramziddin.

Abdurauf Fitrat nomidagi Buxoro maqom san'atiga ixtisoslashtirilgan maktab internati An'anaviy xonanda sinfi yetakchi o'qituvchisi

Annotatsiya (Abstrakt).

Ushbu maqolada Shashmaqomning Nasr bo'limi batafsil yoritiladi. Shashmaqom - Markaziy Osiyo musiqiy an'alarining noyob turi bo'lib, unda turli yo'nalishlar va bo'limlar mavjud. Nasr bo'limi Shashmaqomning asosiy va dastlabki bo'limlaridan biri hisoblanadi. Bu bo'limda asosan instrumental musiqalar ijro etiladi, ya'ni so'zsiz, nasriy asarlar. Nasr bo'limining mohiyati, tarixi, asosiy xususiyatlari, ijro usullari va uning umumiy musiqiy madaniyatdagi o'rni va ahamiyati maqolada yoritib berilgan.

Kalit so'zlar; Shashmaqom, musiqa, san'at, an'analar, Nasrning mohiyati, ijro usullari, festival;

Kirish qism (Introduction).

“Shashmaqom o'zbek-tojik musiqa san'atining bebaho durdonasi va u qadim zamonlardan buyon bu xalqlar musiqa madaniyatining asosini tashkil etib kelgan. Maqomlar to'g'risidagi tarixiy va nazariy ma'lumotlar sharq yozma manbalarida, musiqaga bag'ishlangan risolalarda o'z ifodasini topgan. Xalqimiz hayotida musiqa azaldan beqiyos o'rin tutib keladi. Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'idan 3200 yil muqaddam suyakdan yasalgan nay cholg'usining topilgani ham shundan dalolat. Musiqa sadolari qaysi xalq yoki millat vakili tomonidan ijro etilmasin, ezgu, yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi. Maqomlarning o'tmishda ijro etib kelingan namunalarning barchasi ham bizgacha yetib kelmagan bo'lsada, qadim yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turli shakllarda bo'lgan. Xususan, “O'n ikki maqom” turkumi nisbatan mukammal bo'lib, Shashmaqomning shakllanishida dasturulamal bo'lgan”.

Asosiy qism (Main part).

Shashmaqom - Markaziy Osiyo musiqiy an'alarining noyob turi bo'lib, unda turli yo'nalishlar va bo'limlar mavjud. Shashmaqomda asosiy bo'limlardan biri - Nasr bo'limi hisoblanadi. Bu bo'limdagi asarlar shashmaqomning boshqa qismlaridan farq qilib, odatda so'zsiz, instrumental asarlar hisoblanadi.

Shashmaqomning Nasr Bo'limi:

1. Nasrning Mohiyati va Tarixi:

- Nasr bo'limi - Shashmaqomning asosiy va dastlabki bo'limlaridan biri. Bu bo'limda asosan instrumental musiqalar ijro etiladi.

- Nasr so'zining o'zi "nasriy", ya'ni "so'zsiz", "instrumental" ma'nosini anglatadi. Bu asarlar qo'shiq va kuylardan farqli ravishda, faqat musiqiy asarlar hisoblanadi.

- Nasr bo'limi, Shashmaqomning boshqa bo'limlari singari, o'z tarixiga ega bo'lib, asosan, o'rta asrlarda rivojlangan.

2. Asosiy Xususiyatlari:

- Instrumental Asarlar: Nasr bo'limi, asosan, turli cholg'u asboblarda ijro etiladigan musiqalardan iborat. Bu bo'limda turli cholg'u asboblari - dutor, tanbur, rubob, nay va boshqalar qo'llaniladi.

- Ritmik va Melodik Tuzilish: Nasr asarlari murakkab ritmik va melodik tuzilishga ega bo'lib, ularda turli yo'nalishlar va usullar qo'llaniladi.

- Improvizatsiya: Nasr bo'limida musiqachilarning ijodiy imkoniyatlari keng bo'lib, asarlar ko'pincha improvizatsiyalarga boy bo'ladi.

3. Ijro Usullari:

- Nasr asarlari turli ijro usullari bilan kuylanishi mumkin. Bu asarlarda solo va ansambl ijrolari ham keng tarqalgan.

- Ijrochilar, o'z mahoratlarini namoyish etish uchun, ko'pincha, bu bo'limda ijodiy erkinlikka ega bo'ladilar.

Nasr Bo'limining O'rni va Ahamiyati:

Shashmaqomning Nasr bo'limi, nafaqat musiqiy an'analarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, balki, ijrochilik san'atining yuksalishida ham muhim rol o'ynagan. Bu bo'limda ijro etilgan asarlar, musiqiy meros sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi kunda ham turli festival va konsertlarda keng namoyish etiladi.

Nasr bo'limining boy musiqiy merosi, Markaziy Osiyo xalqlari musiqasining noyob va betakror qirralarini namoyish etadi. Shashmaqom san'atini o'rganishda, Nasr bo'limi alohida o'ringa ega bo'lib, musiqiy madaniyatning chuqur tushunishiga yordam beradi.

Natijalar va muhokamalar (Results and Discussions).

Shashmaqom 6 turli pardaga moslab olingan va 6 xil ladga ishlangan kuy va ashulalar yig'indisidan iborat. Shashmaqomning lad asosi 6 turli bo'lsa-da, unga yaqin keladigan boshqa ladli kuylar ham kiritilaverilgan. Bu maqom sho'balarining Taronalarida yaqqol ko'rinadi. Ularda lad strukturasi o'zi mansub bo'lgan asosiy sho'baga nisbatan o'zgarib turadi. Shashmaqomning Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlarining har biri katta hajmdagi siklik asar bo'lib, ular orasida, taxminan, 20 tadan 44 gacha katta va kichik maqom yo'llari bor. Maqomlarning xalq orasida mashhur bo'lgan cholg'u, ashula, surnay yo'llari bilan qo'shib hisoblasa, ular juda katta sonni tashkil etadi. Hozirda nashr etilgan kitoblardagi maqomlarning 208 ta cholg'u va 250 tagacha ashula qismlari mavjud.

Xulosa (Conclusion).

Shashmaqomning Nasr bo'limi - Markaziy Osiyo musiqiy madaniyatining boy merosi hisoblanadi. Bu bo'limda asosan instrumental asarlar ijro etilib, murakkab ritmik va melodik tuzilishga ega. Nasr bo'limining asarlari ijodiy erkinlik va improvizatsiya imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu bo'limning musiqiy merosi, nafaqat o'z davrida, balki hozirgi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Shashmaqom san'atini chuqur o'rganishda Nasr bo'limi alohida o'ringa ega bo'lib, musiqiy an'analar va ijrochilik san'atining rivojlanishida katta hissa qo'shadi. Nasr bo'limidagi asarlar, musiqiy meros sifatida, xalqlar orasida musiqiy madaniyatni boyitishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References);

1. I. Rajabov "Maqomlar".-Toshkent.: San'at 2006;
2. И. Ражабов "Мақомлар масаласига доир" Тошкент.: "Ўзадабийнашр", 1963 й;
3. Matyoqubov O. Maqomot. Musiqa. T. 2004-y;
4. Maxfuza Karimova . An'anaviy yakka xonandalik (o'quv qo'llanma). Toshkent. 2019.

РОЛЬ СМИ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Умиржонов Ж.О.

*Умиржонов Жавлон Орибжон угли – слушатель магистратуры
Правоохранительной академии Республики Узбекистан, по направлению
Противодействие коррупции.*

E-mail: Yuristpubliclaw@gmail.com

Tel: +998930046989

Аннотация: В данной статье автор освещает роль средств массовой информации в противодействии коррупции и осуществление ими общественного контроля в Республике Узбекистан.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish va jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda ommaviy axborot vositalarining rolini yoritib bergan..

Abstract: In this article, the author discusses the role of mass media in combating corruption and in exercising public oversight in the Republic of Uzbekistan.

Ключевые слова: коррупция, средства массовой информации, общественный контроль, Олий мажлис.

Kalit soʻzlar: korrupsiya, ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik nazorati, Oliy majlis.

Key words: corruption, media, public control, Oliy majlis.

В современных условиях глобализации борьба с коррупцией стала основополагающей целью не только правовом масштабе, но и в политической точки зрения. Республика Узбекистан как полноправный субъект международных отношений поставил перед собой цель создания правового государства с минимальным индексом коррумпированности. Об этом свидетельствует ратификация основополагающего документа по борьбе с коррупцией Организации объединенных наций «Конвенцию против коррупции» в 2008 году. В последние годы в Республике Узбекистан предприняты немаловажные меры по предотвращению коррупции. Были приняты законы, указы Президенты, постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан. В этих нормативно-правовых актах подчеркиваются все элементы стандартов борьбы с коррупцией, вводятся государственные программы, дорожные карты. Вместе с тем усиливаются темпы общественного контроля как важного инструмента по борьбе с коррупцией во всех странах СНГ. К тому же в зарубежных странах уже утвердились основы построения общественного

контроля над деятельностью государственных органов и организаций, тем самым этот процесс помогает предотвратить коррупцию на местах. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев неоднократно подчеркивает, что мы не должны бороться с последствиями коррупции, а должны устранять все причины способствующие возникновению этого отрицательного явления. В частности, Президент говорит: «Коррупция – это угроза, которая подрывает основы всего человечества, всех обществ, наносит удар по экономике, разрушает верховенство закона и резко снижает доверие народа к политике государства, препятствует развитию демократических институтов. Она также серьезно нарушает наши планы по достижению Целей устойчивого развития. Согласно анализу, в настоящее время ущерб от коррупции в мире составляет около 3 триллионов долларов США. Однако, мы считаем, эта большая цифра не полностью отражает истинное положение дел и реальные размеры ущерба. Хуже всего то, что невозможно измерить масштаб морального вреда, нанесенного обществу»¹.

Действительно, в таком развивающемся мире показатель коррупции в стране показывает какова в ней уровень инвестиционного настроения, продуктивности государственных органов, прозрачности оказываемых государственных услуг. Все государства мира в настоящий момент борются с этим явлением. Принимаются все возможные меры по борьбе с ней. Одним из важных способов в предотвращении коррупции играет роль общественного контроля в лице средств массовой информации. Общественный контроль, осуществляемый средствами массовой информации, как важный институт по борьбе с коррупцией, обретает серьезный элемент для минимализации коррупционных правонарушений. Кроме этого средства массовой информации важную роль в превентивных механизмах в антикоррупционной политике Республики Узбекистан. В своих словах Президент также подчеркивает, что положительного результата по борьбе с коррупцией мы получим путем совершенствования общественного контроля:

«Одним из важных средств искоренения этого зла является общественный контроль. Сегодня в стране действует свыше 10 тысяч негосударственных некоммерческих организаций. Но их роль и активность могли бы быть намного выше. Нет целостной системы, которая бы выражала их интересы, выступала мостом между этими организациями и государством. Нынешняя система взаимодействия с общественностью не способна доводить до центра волнующие наш народ вопросы на местах и в различных сферах, не

¹ Из речи Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на церемонии вручения Международной премии по борьбе с коррупцией // Ташкент 19 декабря 2023 год // Источник: <https://president.uz/ru/lists/view/6934>

позволяет достигать весомых результатов. Многие негосударственные некоммерческие организации осуществляют деятельность «формально»².

В связи с этим Президент Ш.М.Мирзиёев в своём Послании Олий Мажлису Республики Узбекистан предложил создать Общественную палату для усиления Общественного контроля, для установления тесного взаимодействия между государством и обществом. Создания Общественной палаты показало, что мнения общественности и народа являются ключевыми в принятии решений и устранений коррупции и в этой роли высоко ценилось роль средств массовой информации. Более того, в декабре прошлого года Республика Узбекистан принимала вручение Международной премии по борьбе с коррупцией. Президент Республики Узбекистан в своей речи упомянул, проделанные работы по предотвращению коррупции и были даны предложения по совершенствованию механизмов борьбы с коррупцией. Президент особо отметил роль средств массовой информации:

«Мы особенно ценим роль средств массовой информации, находящихся в первых рядах в таком сложном процессе, как противодействие коррупции. Надеюсь, вы поддержите наше предложение о проведении Глобального медиа-форума для эффективного использования возможностей журналистов и дальнейшего повышения их влияния в сфере борьбы с коррупцией».³

Заявление Президента подчеркивает важность средств массовой информации в противодействии коррупции. Это признание свидетельствует о том, что журналисты играют ключевую роль в раскрытии и освещении коррупционных дел, обеспечивая прозрачность и подотчетность действий государственных и частных структур. Предложение о проведении Глобального медиа-форума является инициативой, направленной на усиление взаимодействия и обмена опытом среди журналистов. Это позволит эффективно использовать их возможности в борьбе с коррупцией, способствуя более глубокой и всесторонней проработке антикоррупционных инициатив на международном уровне. Поддержка такого форума со стороны средств массовой информации может значительно повысить их влияние и эффективность в этой сфере, укрепляя позиции независимой журналистики как важного элемента демократического общества. Средства массовой информации, являясь субъектом общественного контроля, активно проявляют превентивные меры посредством пропаганды антикоррупционных мер.

² <https://president.uz/ru/lists/view/3350>

³ Из речи Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на церемонии вручения Международной премии по борьбе с коррупцией // Ташкент 19 декабря 2023 год // Источник: <https://president.uz/ru/lists/view/6934>

Совершенствование общественного контроля в борьбе с коррупцией нашли свое отражения в указах главы государства. Недавно принятом Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы противодействия коррупции и повышению эффективности системы общественного контроля за деятельностью государственных органов и организаций»⁴ внедрены новые механизмы осуществления общественного контроля. В частности, в Указе утвердилась Государственная программа по противодействию коррупции на 2023-2024 годы. Указанная программа закрепляет, что роль общественного контроля по противодействию коррупции вышла на новый уровень.

Республика Узбекистан после обретения независимости наладила механизмы предотвращения коррупции, активно внедряя реформы, направленные на повышение эффективности государственного управления и усиление законодательной базы. Были созданы специализированные органы по борьбе с коррупцией, а также приняты многочисленные законы, регулирующие деятельность чиновников и повышающие уровень их ответственности. Эти меры направлены на укрепление правовой государственности и создание условий для открытого и честного общества.

Анализ действующих механизмов участия средств массовой информации в противодействии коррупции и их эффективность в Республике Узбекистан является важным аспектом в изучении роли прессы в укреплении прозрачности и подотчетности государственных институтов. Средства массовой информации играют ключевую роль в освещении коррупционных скандалов, анализе правоприменительной практики и раскрытии случаев злоупотреблений. Этот анализ позволяет оценить, насколько эффективно журналистика способствует борьбе с коррупцией, а также выявить потенциальные пробелы и возможности для улучшения взаимодействия между медиа и государственными структурами.

Сегодня Республика Узбекистан являясь полноправным субъектом международных отношений поставила перед собой четкую цель в борьбе с этим злом. Коррупция, порождая отрицательные воздействия на все структуры государственной власти, оставляет собой непоправимый урон. Мы знаем, что из-за коррупции многие страны претерпевали крах и распадались. Нужно только привести пример с Римской империей, где коррупция в стране привела к нашествию гуннов. Во всех развитых государствах, где уровень коррупционности низок помогает открытость и прозрачность государственных органов.

⁴ Национальная база данных законодательства, 28.11.2023 г., № 06/23/200/0896 // Указ Президента Республики Узбекистан от 27.11.2023 г. УП – 200.

Сегодня в Узбекистане критерии открытости и прозрачности во всех сферах стали уникальной традицией. Цель этого явления также ясна – предотвращение и устранение различных коррупционных преступлений путем обеспечения открытости и прозрачности. Конечно, полностью устранить такие случаи, укоренившиеся на протяжении многих лет, за один день, год или короткий промежуток времени сложно. Но в стране, этот процесс твердо запущен. Прежде всего создана его правовая база, широко внедряемая на практике во всех сферах, и сегодня она работает⁵ – говорит А.Ходжаев Директор Агентства информации и массовых коммуникаций.

Мы согласны с мнением А.Ходжаева с тем, что наладить открытость и прозрачность в государственных органах трудоёмкий процесс, но с твердым законодательством мы можем добиться успеха, что и видим на практике Республики Узбекистан.

Проблемы в процессе сотрудничества со средствами массовой информации в обеспечении открытости и прозрачности были рассмотрены рядом наших ученых в борьбе с коррупцией, в органах внутренних дел и в судах. Например, по словам М.М. Мамасиддикова, «Открытость и прозрачность в зарубежных странах уже стали (прозрачный) стандартом управления, законотворчества, к норме правоохранительной и другой деятельности становиться в частности, о борьбе с коррупцией». Открытость и прозрачность в законе «О борьбе с коррупцией» определяется как один из принципов борьбы. При этом среди субъектов противодействия коррупции гражданское общество, как мера борьбы с коррупцией - Общественный контроль имеет большое значение.⁶

Более того, Генеральный прокурор Республики Узбекистан Н.Т.Йулдошев о важности чести и достоинства человека и борьбы со злом коррупции подчеркивает: «Обновленная политика нового Узбекистана также опирается на такие высокие идеи, как поднятие чести и достоинства человека на высочайший уровень, неукоснительное обеспечение справедливости и верховенства закона в обществе. Однако, к сожалению, все еще имеется ряд факторов, оказывающих негативное воздействие на результативность реформ и препятствующих процветанию страны. Безусловно, одним из них является коррупция, которая прежде всего способствует снижению доверия народа к государству и реформам, усилению недовольства в обществе».⁷

⁵ Ходжаев, А. 2021. Получение информации и обеспечение свободы слова – важнейшее условие развития страны. *Антикоррупционный дайджест Узбекистана*. 1, 1 (дек. 2021), 24–26. DOI:<https://doi.org/10.47689/uacd-2181-3345--voll-iss1-pp26-29>.

⁶ Разработка и совершенствование механизмов установления эффективного общественного контроля за деятельностью государственных органов в нашей стране (Монография) / М.М. Мамасиддиков, А.А. Отажонов и др.; под общ. ред. М.М. Мамасиддикова - Ташкент, "Lesson press". 2020. 278-с.

⁷ «Борьба с коррупцией – важный гарант защиты прав и законных интересов граждан»

Слова Генерального прокурора подчеркивает глубокие амбиции новой политики Узбекистана, направленной на улучшение социальной справедливости и законности в стране. Выделение чести и достоинства человека, а также обеспечение справедливости и верховенства закона, являются ключевыми элементами, которые должны способствовать формированию более открытого и стабильного государства. Однако наличие коррупции серьезно подрывает эти усилия, влияя на общественное восприятие реформ и уровень доверия к государственным институтам. Коррупция как фактор, снижающий доверие населения к реформам, требует особого внимания и решительных мер для ее устранения. Необходимо укреплять механизмы контроля и надзора, а также повышать ответственность чиновников перед обществом. Только так можно добиться положительных изменений и создать условия для дальнейшего процветания страны.

Система взаимодействия государства и институтов гражданского общества осуществляется в демократических формированиях, принятие государственных программ в области противодействия коррупции. Другими словами, система взаимодействия государства и институтов гражданского общества основывается на основе взаимной ответственности.⁸ В обеспечении вышесказанных задач огромную роль играют СМИ. СМИ должны вести действенную борьбу против коррупции путем разоблачения скрытых от глаз общественности коррупционных механизмов, препятствуют глубокому укоренению ее в жизни общества. Нередко журналистские расследования играют важную роль в обеспечении неотвратимости наказания за коррупционные преступления.⁹

Существуют несколько аспектов, подчеркивающих актуальность данной темы, например, глобальный характер проблемы, так как коррупция не ограничивается границами страны и имеет глобальные последствия. Это вызывает потребность в эффективных методах сотрудничества и обмена опытом между странами. Коррупция тормозит экономический рост, воздействует на социальную справедливость и ущемляет права граждан. Совершенствование общественного контроля становится ключевым фактором для достижения устойчивого и справедливого социального развития.

Обращение Генерального прокурора Республики Узбекистан Н.Т.Йулдошева по поводу Послания Президента Республики Узбекистан к палатам Олий Мажлиса Республики Узбекистан // См. <https://religions.uz/ru/news/detail?id=1368>

⁸ Средства массовой информации и их роль в осуществлении общественного контроля в нашей стране Г.К.Уразбоева Журнал: Innovative, educational, natural and social science.

⁹ БАБАДЖАНОВА, Г. 2023. Роль масс медиа в противодействии коррупции. Антикоррупционный дайджест Узбекистана. 2, 2 (январь 2023), 14–16. DOI:<https://doi.org/10.47689/uacd-2181-3345--vol2-iss2-pp14-16>.

Литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 27.11.2023 г. уп – 200 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы противодействия коррупции и повышению эффективности системы общественного контроля за деятельностью государственных органов и организаций»;
2. Ходжаев, А. 2021. Получение информации и обеспечение свободы слова – важнейшее условие развития страны;
3. Разработка и совершенствование механизмов установления эффективного общественного контроля за деятельностью государственных органов в нашей стране (Монография) / М.М. Мамасиддиқов, А.А. Отажонов и др.; под общ. ред. М.М. Мамасиддиқова - Ташкент, “Lesson press”. 2020;
4. Средства массовой информации и их роль в осуществлении общественного контроля в нашей стране Г.К.Уразбоева Журнал: Innovative, educational, natural and social science;
5. Бабаджанова, Г. 2023. Роль масс медиа в противодействии коррупции.

POZITIV HUQUQ GLOBALIZATSIYASI TUSHUNCHASI, TARKIBI VA USULLARI

Jomurodov Jasurbek Abduraxmon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti,

Magistratura va sirtqi ta'lim fakulteti,

Davlat boshqaruvi huquqi yo'nalishi Magistranti

Anotatsiya: Mazkur maqolada pozitiv huquq globalizatsiya tushunchasi, tarkibi va usullari haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib. Bundan tashqari pozitiv huquq haqida to'liq ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar : Pozitiv huquq, globalizatsiya, tushuncha, tarkib, usullar, inson aql-zakovati, tarixiy taraqqiyoti.

Annotation: This article provides information about the concept, structure and methods of globalization of positive law. In addition, complete information about positive law is given.

Key words: Positive law, globalization, concept, content, methods, human intelligence, historical development.

Аннотация: В данной статье представлена информация о понятии, структуре и методах глобализации позитивного права. Кроме того, дана полная информация о позитивном праве.

Ключевые слова: Позитивное право, глобализация, концепция, содержание, методы, человеческий интеллект, историческое развитие.

Huquq tushunchasi juda keng qamrovli bo'lib, uning turli ta'riflari mavjud. Shu o'rinda pozitiv huquq tushunchasiga biroz to'xtalishimiz zarur. V.S.Nersesyansning ta'biricha, pozitiv huquq deganda mazkur jamiyatda harakatda bo'lgan, konkret-aniq mazmun va shakiga ega bo'lgan huquq ma'nosida, ya'ni 'ni yagona yagona bir davlatga birlashgan insonlar xatti-harakatini tartibga soluvchi vosita sifatida o'zini namoyon etadigan huquq tushuniladi».

Huquqning vujudga kelishi va undan foydalanish jarayonida uning mohiyati insonlar tomonidan amaliy zaruriy xatti-harakat qoidalari vujudga kelishi va mustahkamlanishidan ancha keyinroq anglana borgan. Huquqning o'zi hamma tomonidan e'tirof etiladigan va yagona, butun jamiyat uchun umumiy bo'lgan xatti-harakat qoidalari sifatida namoyon bo'ladi.

Huquq insonlarning amaliy faoliyati sohasidagi ichki ishonchlari, baholari va intilishlari asosida vujudga keladi. Bundan tashqari u yoki bu ma'rifiy jamiyatda mavjud bo'lgan huquq haqidagi qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar insonlar xatti-harakatini tartibga soladigan pozitiv huquqga asos bo'ladi.

Pozitiv huquq normalari mazmunining tuzilishi tarixan asta-sekin boyib borgan. Qadimgi davrlardagi hukmdorlarning alohida buyruqlari hamda sudlarning turli masalalardagi hukmlaridan tortib fuqarolar, hokimiyat va amaldorlarning xatti-harakatini belgilovchi umumiy qoidalar, prinsiplargacha bo'lgan tarixiy rivojlanish davrini boshidan kechirgan.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida turli odatlar va an'analar pozitiv huquq tomonidan e'tirof etilgan. Bugungi kunda inson huquqlari haqidagi normalar va prinsiplar tobora mustahkamlan-moqda va ular nufuzli xalqaro hujjatlar orqali pozitiv huquqning tarkibidan munosib o'rin egallamoqda. Bundan tashqari pozitiv huquq o'z ichiga konkret shartnomalardan kelib chiqadigan va qonunga zid kelmaydigan huquq va majburiyatlarni oladi.

Pozitiv huquq – inson aql-zakovati, uning tarixiy taraqqiyoti mahsulidir. Pozitiv huquq konsepsiyasi ba'zi bir qarama-qarshi xususiyatlarni o'zida mujassam etishi mumkin. Masalan: qatlam, guruh, etnik, mulkchilikning turli xil ko'rinishlari bilan bog'liq va hokazo manfaatlarni pozitiv huquq o'z mazmunida mujassam etishi mumkin. Pozitiv huquq ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynaydi. Jamiyat osoyishtaligi va barqarorligini ta'minlaydi.

Pozitiv huquq – bu kishilar xatti-harakatini tartibga soluvchi, uni baholovchi me'yoriy hujjatlar, shuningdek amaldagi qonunlar, rasman qabul qilingan yuridik normalar demakdir.

Huquqda mavjud bo'lgan uchta element: huquqning majburlov xarakteri, majburlov chegaralarini davlat belgilashi, majburlovni amalga oshishini davlat tomonidan ta'minlanishi tabiiy huquqqa zid ravishda pozitiv huquqda mavjuddir. Pozitiv huquqning birlamchi asosini tabiiy huquq tashkil etadi va uning falsafiy asosi hisoblanadi.

Tabiiy va pozitiv huquqni qiyoslaydigan bo'lsak, ular ko'p jihatlari bilan o'zaro farq qiladi. Tabiiy huquq va uning elementlari inson ongli mavjudot sifatida shakllana boshlagan davrlardan boshlab mavjud bo'lgan. Pozitiv huquq tabiiy huquqdan farqli ravishda ijtimoiy taraqqiyotning nisbatan yuqori bosqichida, insonning erki, haq-huquqini to'la anglab etishi, o'zligini anglashi, xususiy mulkchilik turli shakllariningpaydobo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq tarixiy sharoitda shakllandi va rivojlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.<https://library-tsul.uz/davlat-va-huquq-nazariyasi/>
- 2.<https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/huquqshunoslik/pozitiv-huquq-tizimi-va-kategoriyalari>
- 3.<https://staff.tiame.uz/storage/users/648/presentations/tTri99i47XPvvTrvBerzTIOVkXa9yk1WQdosxR2Y.pdf>
- 4.Giddens A. The Con cegences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.P.64.
- 5.Jumaniyazov X.S., Sobirova M.A., Nigmanova U. B. Globallashuv asoslari.- Toshkent: Navro`z, 2015.12-13b.
6. И.К.Морозов. Особенности правовлй глобализации в современном мире

METHODS USED IN TEACHING ENGLISH

Gulrabo Xusomiddinova Nurmat qizi

Toshkent viloyati Parkent tumani Vocational School No.

2 English teacher

Anotation. English is a global language, and learning it is essential for communication, education, and career prospects. The article describes a variety of methods used in teaching English, including grammar-translation, direct method, audio-language method, communicative approach, task-based education, and mixed education. The methods section explains each approach in detail, highlighting their advantages and disadvantages. The results section provides empirical evidence of the effectiveness of these methods in teaching English. The discussion section evaluates findings and offers practical results for English teachers. The summary section summarizes the main points and provides recommendations for future research and practice.

Keywords: English, teaching methodology, grammar-translation, direct method, audio-lingual method, communicative approach, task-based education, mixed education.

Introductory section: English is a global language spoken by millions of people around the world. It is an important language for communication, education and career prospects. Therefore, it is very important to learn English for personal and professional development. However, teaching English is a difficult task, especially for non-native speakers. English teachers must use effective teaching methods to help students acquire the necessary language skills. This article examines the various methods used in teaching English, highlighting their advantages and disadvantages. The article also provides empirical evidence of the effectiveness of these methods in teaching English.

Methods section: various methods are used in teaching English. The most common are:

Grammar-translation method: this approach emphasizes the rules for translating grammar and texts from the target language to the native language. The focus is on the written form of the language and little attention is paid to oral communication. The advantage of this method is that students quickly learn grammar and vocabulary rules. However, this does not emphasize communication skills.

Direct method: this approach emphasizes verbal communication and avoids translation. The teacher uses visual aids, gestures and facial expressions to convey meaning. The focus is on the oral form of the language and little attention is paid to written communication. The advantage of this method is that students learn to

communicate quickly in the target language. However, it can be difficult to teach grammar and vocabulary using this method.

Audio-language method: this approach emphasizes listening and speaking skills. The teacher uses exercises, repetition, and memorization to help students acquire language. The focus is on the oral form of the language and little attention is paid to written communication. The advantage of this method is that it helps students develop verbal communication skills quickly. However, it can be monotonous and does not emphasize grammar and vocabulary.

Communicative approach: this approach emphasizes communication skills in life situations. The teacher uses real materials and activities to help students develop their language skills. The main focus is on the oral and written form of the language. The advantage of this method is that it helps students develop communication skills in life situations. However, it can be difficult to assess the progress of students using this method.

Task-based learning: this approach emphasizes the performance of tasks in the target language. The teacher uses life situations to help students develop their language skills. The main focus is on the oral and written form of the language. The advantage of this method is that it helps students develop communication skills and problem-solving skills. However, designing tasks that are suitable for all students can be difficult.

Blended learning: this approach combines traditional classroom teaching with online learning. The teacher uses a variety of materials and activities to help students develop their language skills. The main focus is on the oral and written form of the language. The advantage of this method is that it provides flexibility and individualization of Education. However, this requires technology and training for teachers and students.

Results section: many studies have been conducted to compare the effectiveness of different methods in teaching English. A meta-analysis of 55 studies found that the communicative approach was the most effective method in developing communication skills in English (Norris & Ortega, 2000). Another meta-analysis of 23 studies found that task-based learning is more effective than traditional approaches in developing language proficiency and communication skills (Skehan, 1998). However, a study by Richards and Rogers (2001) found that the effectiveness of different methods depends on the needs of students and the context of learning. Therefore, teachers must choose the most appropriate method based on the needs and educational goals of their students.

Discussion section: the results show that communicative approach and task-based education are effective methods of teaching English. These methods are aimed at developing communication skills in life situations and using real materials and activities. However, grammar-translation and audio-language methods are less

effective in developing communication skills, although they are useful for learning grammar and vocabulary.

The results also emphasize the importance of taking into account the needs of students and the context of learning when choosing a teaching method. For example, a business English course should focus on developing communication skills in a business setting, while an academic English course should focus on developing communication skills in an academic context.

Conclusion

In conclusion, teaching English requires effective teaching methods to suit the needs of students and educational goals. Communicative approach and task-based learning are effective ways to develop communication skills in English, and grammatical-translation and audio-language methods are less effective in this regard. However, the effectiveness of the different methods depends on the needs of the students and the context of the learning.

English teachers must choose the most appropriate teaching method based on the needs of their students and learning goals. They also need to use different materials and activities to meet different learning styles and provide opportunities for students to practice their language skills in life situations. Future research should focus on developing and evaluating new teaching methods that are more effective and appropriate for different learners and contexts.

References.

1. Shaykhislamov, N. (2020). The Role of Lingvoculturology in Speech Culture. *O'zbekistonda innovatsion ilmiy tadqiqodlar va metodlar*, 136-140.
2. Shaykhislamov, N. (2020). In the Field of Modern Linguistics □ Linguoculturology. *Мировая наука*, 8(41), 33-36.
3. Shaykhislamov, N. (2020). Lingvokulturologiyaning tarixiy va nazariy asoslari. *O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim*, (2), 186-188.
4. Hadfield J. *Intermediate Communicative Games*. Edinburg: Addison Wesley Longman Ltd.
5. Widdowson H.G. (2001). *Teaching a Languages as Communication* (12th ed.). Oxford: Oxford University Press.

QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANISHIDA ASALARICHILIK KLASTERLARINING IJTIMOIIY YO‘NALISHLARI

Qulmurotov Sohijjon Jumaniozovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrasasi assistenti

E-mail: sohibkulmurotov@gmail.com

Tel: +998972792329

Axmadova Feruza Isroil qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

“Iqtisodiyot” yo‘nalishi I – bosqich I-115-23 guruh talabasi

Annotatsiya: Asalarichilik klasterlari qishloq xo‘jaligidagi marjinallashgan guruhlariga, shu jumladan ayollar, yoshlar va mahalliy aholilarga imkoniyat yaratishi mumkin. An‘anaga ko‘ra, asalarichilik ko‘p hududlarda bir erkak kishini ish faoliyat turi bo‘lib qolgan. Biroq, asalarichilikda ham asalarichilar, ham tadbirkorlar sifatida ayollarning roli tobora ortib bormoqda. Asalarichilik klasterlari bilim almashish va salohiyatni oshirishga yordam beradi, doimo o‘rganish va ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Asalarichilar ko‘pincha norasmiy tarmoqlar, kooperativlar va o‘quv dasturlari orqali tajriba, texnika va ilg‘or tajribalarni almashadilar.

Kalit so‘zlar: Asalari, asal, gulchangi, klister, ekinlar, ayollar, yoshlar, o‘simlik, ekotizim, atrof-muhit, qishloq xo‘jaligi, tadbirkorlik, zarur kapital.

Аннотация. Пчелиные кластеры могут предоставить возможности маргинализированным сельскохозяйственным группам, включая женщин, молодежь и коренных жителей. Традиционно пчеловодство оставалось видом трудовой деятельности мужчины во многих регионах. Однако роль женщин в пчеловодстве как пчеловодов и предпринимателей возрастает. Пчелиные кластеры способствуют обмену знаниями и наращиванию потенциала, способствуя постоянному обучению и развитию навыков. Пчеловоды часто обмениваются опытом, методами и передовым опытом через неформальные сети, кооперативы и образовательные программы.

Ключевые слова: Пчелы, мед, пыльца, клистер, посеы, женщины, молодежь, растительность, экосистема, окружающая среда, сельское хозяйство, предпринимательство, необходимый капитал.

Abstract. Bee clusters can provide opportunities to marginalized agricultural groups, including women, youth and indigenous people. Traditionally, beekeeping has remained a man's type of work in many regions. However, the role of women in beekeeping as beekeepers and entrepreneurs is increasing. Bee clusters promote

knowledge sharing and capacity building by facilitating continuous learning and skill development. Beekeepers often share experiences, methods, and best practices through informal networks, cooperatives, and educational programs.

Keywords: Bees, honey, pollen, clyster, crops, women, youth, vegetation, ecosystem, environment, agriculture, entrepreneurship, necessary capital.

KIRISH

Asalarichilik klasterining iqtisodiy ahamiyatidan tashqari, qishloq xo‘jaligi ichida ijtimoiy dinamikani shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Asalarichilik hamkorlikni rivojlantirish, marjinal guruhlarning imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy kapitalni ko‘paytirish orqali qishloq joylarining ijtimoiy infratuzilmasi tuzilishiga hissa qo‘shadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Asalarichilikning iqtisodiy samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy va amaliy masalalari bo‘yicha O‘zbekistonlik olimlar tomonidan qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, B.A. Qaxramonov, A.I. Isamuhamedov, U.SH. Ballasov, S.SH. Isamuhammedov, O.S. To‘rayev kabi qator agrar iqtisodchi olimlarning erishilgan ilmiy natijalari e‘tiborga molik.

Asalarichilik sohasini samarali tashkil etish, asal va asal mahsulotlarini yetishtirish samaradorligini oshirish bo‘yicha A.Nabiyev, V.Brovanskiy, Sh.Suyarqulov. O.To‘rayev, N.Kraxotin, A.Isamuhamedov, N.Askarov, R.Pulatova, B.Qaxramonov, A.Chekalov kabi olimlar tadqiqot olib borgan. Xorijiy olimlardan A.Chepik, G.R.Mursalimova, R.A.Zaripov, A.K.Subayeva, Ye.Odinokova, S.Kolupayev kabilar ilmiy-tadqiqot izlanishlarini olib borgan.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

1. Jamiyatning imkoniyatlarini kengaytirish

Asalarichilik klasterlari qishloq xo‘jaligidagi marjinallashgan guruhlarga, shu jumladan ayollar, yoshlar va mahalliy aholilarga imkoniyat yaratishi mumkin. An‘anaga ko‘ra, asalarichilik ko‘p hududlarda bir erkak kishini ish faoliyat turi bo‘lib qolgan. Biroq, asalarichilikda ham asalarichilar, ham tadbirkorlar sifatida ayollarning roli tobora ortib bormoqda. Ayollarning asalarichilikka jalb etilishi ularga iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish, ko‘nikmalarni rivojlantirish va qaror qabul qilishda motivatsiya hamda imkoniyatlarini beradi.

Huddi shunday, asalarichilik qishloq yoshlari uchun mazmunli aloqalarni ta‘minlab, ishsizlikni bartaraf etishni taklif qilishi mumkin. Ayollar va yoshlarni asalarichilik faoliyatiga keng jalb qilish orqali klasterlar o‘zlarining energiya, ijodkorlik va innovatsiyalaridan qishloqlarni rivojlantirish tashabbuslarini qo‘zg‘atish uchun foydalanishlari mumkin.

2. Bilim almashish va salohiyatni oshirish

Asalarichilik klasterlari bilim almashish va salohiyatni oshirishga yordam beradi, doimo o'rganish va ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Asalarichilar ko'pincha norasmiy tarmoqlar, kooperativlar va o'quv dasturlari orqali tajriba, texnika va ilg'or tajribalarni almashadilar. Ushbu hamkorlikdagi o'quv muhiti o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga, bozor dinamikasiga va texnologik yangiliklarga moslashishga imkon berish orqali asalarichilik faoliyatining barqarorligini oshiradi. Bundan tashqari, asalarichilik an'anaviy donolik va madaniy merosni saqlab, avlodlararo bilimlarni uzatish uchun platforma bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tajribaga ega bo'lgan ko'p yillik soha mutaxassislarini asalarichilik texnikasi, ustoz-shogird marosimlarni yosh avlodlarga o'tkazib, asalarichilik an'analari va qadriyatlarining davomiyligini ta'minlaydilar. Ushbu avlodlararo almashinuv asalarichilik klasterlarida ijtimoiy birdamlik va o'ziga xoslikni kuchaytiradi, uzoq yillar mobaynida tegishlilik va uzluksizlik hissini rivojlantiradi.

3. Ijtimoiy birdamlik va jamoaviy harakatlar

Asalarichilik klasterlari a'zolari o'rtasida hamkorlik va hamjihatlikni rivojlantirish orqali ijtimoiy birdamlik va jamoaviy harakatlarni rivojlantiradi. Asalarichilar ko'pincha o'zlarini tashkil qilishadi uyushmalar yoki o'z-o'ziga yordam guruhlari resurslarni to'plash, xatarlarni bo'lishish va bozorlarga yanada samarali kirish. Ushbu jamoaviy tuzilmalar asalarichilarga narxlarni yaxshiroq muhokama qilish, kredit olish va mahalliy, mintaqaviy va milliy darajada o'z manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, asalarichilik faoliyati ko'pincha bunday asal va asal mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash, sotish va marketing kabi hamkorlikdagi sa'y-harakatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu jamoaviy harakatlar nafaqat samaradorlik va samaradorlikni oshiradi, balki ishtirokchilar o'rtasida ishonch va o'zaro munosabatlarni rivojlantiradi. Asalarichilar umumiy maqsadlar yo'lida birgalikda harakat qilib, asalarichilikdan tashqari jamiyat hayotining boshqa jihatlariga ham taalluqli ijtimoiy aloqalar va tarmoqlarni rivojlantiradilar.

4. Gender imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy inklyuziya

Asalarichilik klasterlari ichida gender tengligi va ijtimoiy rivojlantirish imkoniyatiga ega. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida ayollar asalarichilik faoliyatida ajralmas qismi hisoblanadi, masalan, asalari oilalarini parvarishlash, asal va asal mahsulotlarini yetishtirish va mahsulotni qayta ishlash. Ayollarni asalarichilik klasterlariga jalb qilish orqali jamoalar an'anaviy gender me'yorlariga qarshi chiqishlari, ayollar uchun iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishlari va ayollarning yetakchiligi va qaror qabul qilish vakolatlarini targ'ib qilishlari mumkin. Bundan tashqari, asalarichilik cheklangan guruhlar, shu jumladan nogironlar va etnik ozchiliklar uchun inklyuziv joylarni yaratishi mumkin. Maqsadli aralashuvlar va qo'llab-quvvatlash mexanizmlari orqali asalarichilik dasturlari jamiyatning barcha a'zolari o'qitish, resurslar va imkoniyatlardan teng foydalanishni ta'minlashi mumkin.

Asalarichilik xilma-xillik va inklyuzivlikni targ'ib qilish orqali ijtimoiy birdamlik va barqarorlikni mustahkamlaydi, asalarichilik sohasi tarkibini boyitadi.

Qishloq xo'jaligi rivojlanishida asalarichilik klasterlarining ekologik o'lchamlari

Asalarichilik tabiiy dunyoda chuqur ildiz otgan amaliyot sifatida qishloq xo'jaligi rivojlanishi uchun muhim ekologik ta'sir ko'rsatadi. Asalarichilik iqtisodiy va ijtimoiy o'lchovlaridan tashqari ekotizim salomatligi, bioxilma-xillikni saqlash va yerni barqaror boshqarishda muhim rol o'ynaydi.

1. Qishloq xo'jaligi ekinlarini changlatish orqali

Asalarichilikning eng taniqli ekologik foydasi uning changlatishdagi roli. Asalarilar changlatuvchi sifatida gulli o'simliklarni, shu jumladan ko'plab ekinlarni ko'paytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi bu qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining asosini tashkil etadi. Parvarishlanadigan asalarilar oilalari, shuningdek yovvoyi asalarilar populyatsiyasi bog'lar, poliz ekinlari, paxta, beda, makkajo'xori va dukkakli o'simliklarning changlanishiga hissa qo'shadi, qishloq xo'jaligi mahsuldorligi va oziq-ovqat xavfsizligini oshiradi. Qishloq xo'jaligi sharoitlarida parvarishlanadigan asalari oilalarining mavjudligi changlanish tezligini oshirishi va ekinlarning sifati va hosildorligini oshirishi mumkin. Asalarichilar ko'pincha changlatish xizmatlarini maksimal darajada oshirish uchun asalari oilalarini bog'larda, dalalarda va yaylovlarda strategik ravishda joylashtiradilar. Ekinlarni changlatishni kuchaytirish orqali asalarichilik nafaqat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini kuchaytiradi, balki kimyoviy periparatlar va o'g'itlarga bo'lgan ishonchni kamaytiradi, barqaror dehqonchilik amaliyotini targ'ib qiladi va atrof-muhitga ta'sirini minimallashtiradi.

2. Tabiatni saqlash

Asalarichilik klasterlari asalarilar yordamida o'simliklarni changlatuvchilar asalari oilalari uchun asalari qutilar bilan ta'minlash orqali yashash joylarini saqlashga hissa qo'shishi mumkin. Asalarichilar ko'pincha asalari oilalarini tabiiy ekotizimlar bilan uyg'unlikda parvarishlaydilar va yil davomida turli xil gul resurslari mavjudligini ta'minlaydilar. Shunday qilib, asalarichilar mahalliy o'simlik turlarini qo'llab-quvvatlash va changlatuvchilar, qushlar va boshqa yovvoyi tabiat uchun yashash joylarini ta'minlash orqali biologik xilma-xillik va ekotizimning barqarorligini targ'ib qiladilar. Bundan tashqari, asalarichilik gullar xilma-xilligiga boy tabiiy joylarni va landshaftlarni saqlashni rag'batlantirishi mumkin. Asalarichilar yovvoyi gulli dalalar kabi asalarichilar uchun qulay sharoitli joylarini yaratish uchun yer egalari, tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari va davlat idoralari bilan hamkorlik qilishlari mumkin. Ushbu harakatlar nafaqat asalarilarga foyda keltiradi, balki tabiatni muhofaza qilishning keng maqsadlariga, shu jumladan suv havzalarini muhofaza qilish, tuproq eroziyasini nazorat qilish va iqlim o'zgarishini yumshatishga yordam beradi.

3. Barqaror yer boshqaruvi

Asalarichilik ekotizim salomatligi va tabiiy resurslarni tejashga ustuvor ahamiyat beradigan barqaror yerni boshqarish amaliyotini targ'ib qiladi. Asalarichilar ko'pincha sintetik kirishlar foydalanishni kamaytirish va qishloq xo'jaligi landshaftlar bioxilma-xillikni targ'ib agroekologik yondashuvlarni qabul qilish. Asalarichilar kimyoviy zaharlanishlardan qochish va asalarilar uchun yashash muhitini ta'minlash kabi organik asalarichilik usullarini (3-rasm) qo'llash orqali tuproq unumdorligi, suv sifati va ekotizimning umumiy yaxlitligini saqlashga hissa qo'shadilar.

3-rasm. Tabiiy asalarichilik amaliyoti

Bundan tashqari, asalarichilik o'rmon xo'jaligi, dehqonchilik va qishloq xo'jaligi kabi boshqa barqaror yer boshqaruvi tashabbuslarini to'ldirishi mumkin. O'z ichiga olgan o'rmonchilik tizimlari asalari uchun qulay daraxt turlari asalarilar uchun qo'shimcha asal manbai va asalari oilalarini ko'payishi bilan ta'minlaydi, shu bilan birga tuproq unumdorligini, suvni ushlab turishni yaxshilaydi. Asalarichilikni ko'p tarmoqli dehqonchilik tizimlari bilan birlashtirish orqali qishloq xo'jaligi ko'plab ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga, shu jumladan iqlimga chidamlilik va tirikchilik xavfsizligiga erishishlari mumkin.

4. Iqlimga chidamlilik

Asalarichilik klasterlari qishloq xo'jaligi sharoitlarida bioxilma-xillik, ekotizim xizmatlari va keng imkoniyatlarni rivojlantirish orqali iqlimga chidamliligini oshiradi. Asalarilar changlatuvchi sifatida o'simlik populyatsiyalarining genetik xilma-xilligini saqlashda, ularning iqlim o'zgarishi, zararkunandalar va kasalliklar kabi ekologik stresslarga chidamliligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, yashash muhitini saqlash va agroekologik tamoyillarga ustuvor ahamiyat beradigan asalarichilik amaliyoti tuproq unumdorligi, suvni tejash targ'ib qilish orqali iqlim o'zgarishi ta'sirini kamaytirishi mumkin. Bundan tashqari, asalarichilik iqlim

o'zgaruvchanligi va ekstremal ob-havo hodisalaridan ta'sirlangan asalari klasterlari uchun muqobil yashash imkoniyatlarini taqdim etishi mumkin. Qurg'oqchilik, suv toshqini yoki harorat o'zgarishiga moyil bo'lgan hududlarda asalarichilik an'anaviy qishloq xo'jaligiga qaraganda iqlim bilan bog'liq xavflarga kamroq sezgir bo'lgan barqaror daromad manbasini taklif etadi. Asalarichilik turmush tarzi strategiyasini diversifikatsiya qilish va moslashish qobiliyatini oshirish orqali iqlim o'zgarishi sharoitida qishloqlarning barqarorligi va barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

XULOSA

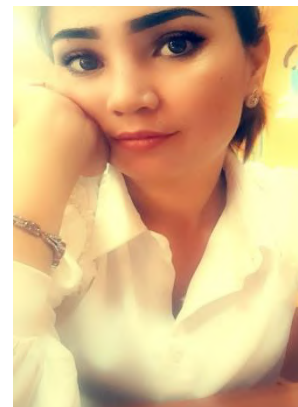
Asalarichilik klasterining iqtisodiy salohiyatidan foydalangan holda, aholi turmush tarzini yaxshilashi, kambag'allikni qisqartirishi va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishi mumkin. Biroq, ushbu imtiyozlarni amalga oshirish uchun qo'llab-quvvatlovchi siyosat, o'qitish va infratuzilmaga sarmoyalar va bozorlarga kirish, texnik bilimlar va iqlim o'zgarishiga moslashish kabi muammolarni hal qilish bo'yicha birgalikda harakatlar talab etiladi. Strategik aralashuvlar va hamkorlikdagi sheriklik orqali asalarichilik qishloq joylarda iqtisodiy farovonlik va barqarorlikni ta'minlash uchun kuchli vositaga aylanishi mumkin. Asalarichilik klaster qishloqlarni rivojlantirish strategiyalariga qo'shish iqtisodiy diversifikatsiya, daromad olish, ekologik barqarorlik va ijtimoiy imkoniyatlarni kengaytirish kabi bir qator afzalliklarni taklif etadi. Biroq, asalarichilik bilan bog'liq muammolarni hal qilish asalarichilar uchun texnik yordam, resurslardan foydalanish, zararkunandalar va kasalliklarni bartaraf etish, bozorga kirish va qiymatni qo'shish imkoniyatlarini ta'minlash bo'yicha birgalikda harakatlarni talab qiladi. Hamkorlikdagi harakatlar va maqsadli aralashuvlar orqali asalarichilik butun dunyo bo'ylab qishloqlarning rivojlanishi, barqarorligi va farovonligini oshirishning kuchli vositasiga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dini, Cecilia Beatriz (compiladora), Garcia, Norberto (compilador), "Manual of good beekeeping practices in artificial feeding of bees: a contribution to the quality of Argentine honey.", 2023
2. Enzama, W. (Wilson), "Quest for economic development in agrarian localities", 2008
3. Qulmurotov S.J., Iskandarov S.U. "ЗНАЧЕНИЕ ПЧЕЛОВОДСТВА В СЕЛСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕГИОНА" International journal of scientific researchers. Germaniya – 2024.
4. Qulmurotov S.J., Iskandarov S.U. "IMPORTANCE OF THE BEEKEEPING SECTOR IN REGIONAL AGRICULTURE" American journal of Business Management, Economics and Banking. AQSH – 2024.
5. Isamuhamedov A.I. Nikadamboev X.K. "Asalarichilikni rivojlantirish asoslari". Toshkent. "Sharq" nashriyoti, 2013
6. <http://galwaybeekeepers.com/history-of-beekeeping/>
7. <https://www.powerblanket.com/blog/the-evolution-of-beekeeping/>
<https://www.mrwasp.co.uk/the-history-of-beekeeping-and-bee-control>

BARKAMOL AVLODDA BOLALAR QAMROVINI KUCHAYTIRISH VA TO'GARAKLAR ORASIDA LOGIKA, O'YINLI MATEMATIKA TO'GARAGINI MUHIMLIGI

Farida Urakbaeva Xasan qizi
Sirdaryo viloyati Oqoltin tumani
"Barkamol avlod" bolalar maktabi "
Logika o'yinli matematika"to'garagi raxbari

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari ta'lim muassasalarida matematika va mantiq fani elementlaridan foydalanishning ahamiyati haqida muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: matematik tushunchalar, matematika, to'garaklar, logika, mantiq.

Dunyo miqyosida umumta'lim maktablarida ta'lim oluvchilarining bilim, ko'nikma, malaka egallashlarini takomillashtirish, matematik qobiliyatlarini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish, uni insonparvarlashtirish, uzluksizligi va uzviyligi, rivojlantiruvchi va ijtimoiylashtiruvchi maqsadlarini ta'minlash, ularning ijodkorligini oshirish vazifalari yetakchilik qilmoqda. Xususan, bo'lajak pedagog kadrlar tayyorlash jarayonini samarali tashkil qilishda innovatsion ta'lim muhiti sharoitida yetakchi ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning matematik qobiliyatlarini o'stirishga oid tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Matematika to'garagida o'rganiladigan materialning mazmuni va hajmini chegaralab qo'yish qiyin. Bunda maktab sharoiti va o'qituvchilarning tayyorligiga qarab to'garakda turli xil tarixiy, nazariy va amaliy materiallarni o'rganish mumkin. To'garak byurosini (sardor, uning yordamchisi, redaktor) birinchi mashg'ulotda emas, balki keyingi mashg'ulotlarda - to'garak ishini yaxshi olib borish uchun shunday rahbarlik organiga zarurat tug'dirib, keyin saylash maqsadga muvofiqdir. To'garakning butun ish faoliyatini starostaning yordamchisi to'garakning kundalik daftoriga yozib boradi. Matematika to'garagining muvaffaqiyatli ishlashida o'quvchilarni to'garak ishiga jalb qilishda, qiziqtirishda dastlabki mashg'ulotlarning roli katta. Bugungi kunda tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni hal qilish va ongli qarorlar qabul qilish qobiliyati har qachongidan ham muhimroqdir. Matematika asosiy fan sifatida ushbu muhim ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bolalarning yoshligidan boshlab matematika bilimini mustahkamlashga e'tibor qaratish, ularning kelajak vazifalariga yaxshi moslashishini ta'minlash zarur. Bundan tashqari, mantiqiy va o'yinli matematikani ta'lim amaliyotiga integratsiyalash bolalarning kognitiv qobiliyatlarini oshirishi, o'rganishga bo'lgan muhabbatini oshirishi va matematik

tushunchalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bolalikda qo'yilgan matematik bilimlarning poydevori keyingi yillarda ilg'or bilim olish uchun asos bo'ladi. Bolalarga matematik tushunchalar haqida har tomonlama tushuncha berish orqali o'qituvchilar ularga murakkab muammolarni ishonchli va aniqlik bilan hal qilish imkoniyatini berishlari mumkin. Bolalarning matematik qamrovini mustahkamlash hisob, geometriya va algebra kabi asosiy matematik tamoyillarni tuzilgan va qiziqarli tarzda joriy etishni nazarda tutadi. Amaliy mashg'ulotlar, interfaol darslar va elektron ilovalari orqali bolalar o'zlarining akademik va professional sayohatlari davomida ularga yaxshi xizmat qiladigan mustahkam matematik asosni rivojlantirishlari mumkin. Mantiq va o'ynoqi matematika bolalarga matematik tushunchalarni qiziqarli va qiziqarli tarzda o'rganish uchun noyob imkoniyatlarni taqdim etadi. Mantiqqa asoslangan boshqotirmalar, o'yinlar va mashg'ulotlar nafaqat tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rag'batlantiradi, balki ijodkorlik va innovatsiyalarni ham rag'batlantiradi. O'quv dasturiga o'yinli matematikani kiritish orqali o'qituvchilar o'rganishni matematik qobiliyatlaridan qat'i nazar, barcha o'quvchilar uchun qiziqarli va qulay qilishlari mumkin. O'yinli matematika mashg'ulotlari hamkorlik, muloqot va chidamlilikni rivojlantiradi, o'rganishga ijobiy munosabatni rivojlantiradi va matematikaga umrbod muhabbat uyg'otadi.

Xulosa:

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bolalarning matematik qamrovini kuchaytirish, mantiqiy va o'yinli matematikani ta'lim amaliyotiga integratsiyalashning ahamiyatini oshirib bo'lmaydi. Kelajak avlodlarni muvaffaqiyatga tayyorlashga intilar ekanmiz, ta'limga yaxlit yondashuv orqali matematik savodxonlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalariga ustuvor ahamiyat berish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бикбаева Н.И., Левенберг Л.Ш. "2-синфда математика" Т-"Укитувчи" 1988-й 343- бетлар
2. Бабанский Ю.К "Хозирги замон умумий таълим мактабида укитиш методлари" Т-Укитувчи 1990 й. 227 бет
3. Jumayev M. va b.q. "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" Т-2005-у. 312 b
4. М.Х. Turdiqulova "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning zamonaviy tarzda amalga oshirish imkoniyatlari" Наука XXI века №8 2018

ATMOSFERA HAVOSINI IFLOSLANISHI YO‘LLARI VA OQIBATLARI*Lutfullayeva Nargiza Boxodirovna**Toshkent davlatchinika universiteti**“Ekologiya va atrof muhitni muhofazasi” kafedrasikatta o‘qituvchisi**Ma'rufjonov Diyorbek G'ulomjon o'g'li**Toshkent davlatchinika universiteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kundayeryuzida global muammolardan bo'lib borayotgan atmosfera havosining ifloslanish va uning salbiy oqibatlarini arihaqidagi tushunchalar yoritilib berilgan.

Kalitso'zlar: sanoat, savdo, transport manbalar, tutun, atmosfera, gidrometeorologiya.

Kirish Ifloslantiruvchi moddalar atmosfera gaturli xil sanoat, savdo, tabiiy va transport manbalaridan tashlanadi. Ayrim manbalarnuqtalimanbalar deyiladi. Chunki ular aniqlikda chiqarish yoki ventilyatsion quvurlari hosil qilgan manbalardir. Uyushtirilmagan manbalar esa ochiq maydonlarda, ya'ni dalalar, yo'llar, qurilmaydonchalari yoki karyerlar hamda tutun quvuri yoki aniqlikda amalga oshirilayotgan faoliyat natijasida hosil bo'lgan chiqindilarni ajratib chiqaruvchi manbalardir. Transport manbalarini o'z ichiga yo'l transport vositalarini, hamda boshqa, shu jumladan, poyezd va samolyotlarni kabi transport vositalarini olgan. Ifloslantiruvchi moddalarning kriteriyalari, qoida bo'yicha, sanoat, savdo, tabiiy va transport manbalarining butun spektri bo'yicha joylashgan ko'pgina manbalarnuqtalar uchun olingan ma'lumotlar asosida ishlab chiqiladi. [1]

Tabiat uchun atmosfera havosining ahamiyati juda katta. Atmosfera havosini faqat kislorod, fotosintez uchun karbonat gidrid manbaidir. Sayyorada suv bug'larini tashuvchi hisoblanib, tirik organizmlar uchun mikroelementlarni taqdim etadi. Havoi iklimni idora etadi, havoni yuvuvchi organizmlar uchun muhit bo'lib, tuproqni yumshatish va tuproqni quriganlikdan qutqaradi, bir qancha kimyoviy jarayonlarni o'z ichiga olib oladi.

Inson va boshqa tirik organizmlar uchun atmosfera havosining freonlar bilan ifloslanishini hijirdi salbiy oqibatlarga olib keladi. Ulardan sovutgich qurilmalarida, yarimo'tkazgichlar va aerozol balonchalari ishlab chiqarishda foydalaniladi. Freonlar ozon qatlami gata'siriyetadi. Ular qisqartirilgan ultrabinafshanurlarni siridaparchalanadigan natijada xlor, ftorlarga ajraladi. Natijada xlor va ftorlar ozon bilan o'zarota'siriyetadi.

Havoningifloslanishinatijasidainsonlardadarmonsizlanish, ishqobiliyatini pasayishi, yo‘tal, bosh aylanishi, ovozbaylamlarining siqilishi, o‘pka, ko‘z bilan bog‘liq har xil kasalliklar, organizmning umumiy zaharlanishi, kasallikka qarshi kurashishning susayishi kabi holatlarni kelib chiqadi. [2]

Atmosfera havosini asosan ifloslantiruvchi manbalar bugungi kunda tobora rivojlanib borayotgan insonning sanoat ishlab chiqarishidagi va avtotransportlarning rivojlanishidir. Havogako‘pmiqdordakarbonsizlota, uglevodorodlarni oksidlash, sulfid angidrid va boshqa moddalarni chiqarilib, ulartabiiy muhitga va odamlarga juda katta zarar yetkazmoqda. Bu holat ayniqsa yirik shaharlarda ko‘zga tashlanadi.

Atmosfera havosini ifloslanish muammasi barcha insoniyatni tashvishlantirmoqda. Insonning hayot faoliyati uchun eng muhim mahsulot havohisoblanadi. Odamovqatsiz 5 hafta, suvsiz 5 kun, havosiz 5 daqiqayash mumkin. Insonlar normal yashashlari uchun nafoqat havo, balki uning tozaligi ham muhim hisoblanadi. Havoning ifloslanishi odamning salomatligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekistonda atmosfera qo‘zg‘atuvchi moddalarning miqdori keyingi yillarda ikki marta oshib ketgan, ya‘ni bir kishiga 90 kg nitro oksid berilgan. Ifloslantiruvchi moddalarning umumiy miqdori nisbatan 51, 9% -SO₂, 16% -NO₂, 17, 9% -N₂S lar, 8, 9% -SO₂, 6, 1% -qattiq moddalar va 0, 2% boshqa maxsus zararli moddalarga to‘g‘ri keladi. Shu bilan birga yirik shaharlarda ifloslanishning sanitariya-gigienik normadan ortiqlik kuzatilmoqda. Masalan Olmaliq, Navoiy, Samarqand, Toshkent kabi shaharlarda changlar, Olmaliqda SO, Navoiy, Farg‘ona, Marg‘ilon, Termezlarda, Angren, Navoiy, Farg‘onada fenol; Andijon, Navoiy, Chirchiq, Toshkentda ammiak bilan ifloslanadi. [3]

O‘zbekiston Respublikasida Bosh gidrometeorologiya va tabiiy muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi tomonidan atmosfera havosi va uning ifloslantiruvchi manbalarini nazorat qilinishi Bosh gidrometeorologiya va tabiiy muhofaza qilish Davlat qo‘mitasining 39 aholi punktlarida kuzatib boriladi. 16 turdagi gazlar (chiqindilar) va 6 turdagi o‘g‘ir metallar ham dazirani nazorat ostidadir. Tabiiy muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi tomonidan respublikamizning 136 aholi punktlarida sanoat korxonalarini va harakatdagi avtotransportlarni nazorat qiladi. O‘zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini to‘g‘ri ushlab tutish to‘g‘risida» Qonuni bilan atmosfera havosini holatini va uning ta‘sirini o‘lchov uchun davlat nazorati, ya‘ni tabiiy muhitni nazorat tizimida olib boriladi.

Xulosa Xulosa qilib aytish mumkin ki tadqiqotlar atmosfera havosini ifloslanish natijasida insonlarga bo‘layotgan ta‘sirini ko‘rsatdiki, astma va surunkali obstruktiv o‘pka kasalligi (KOAH) rivojlanish xavfining ortishi

transport bilan bog'liq havo ifloslanishigata sirqiladi. KOAH
surunkali bronxit va amfizem kabi kasalliklarni o'z ichiga oladi.
Havoning ifloslanishidankelib chiqqano'pkakasalliklarixavfi quyidagi odamlar guruhlari
uchun eng yuqori sanaladi: chaqaloqlar va yosh bolalar, ularning normal
nafas olishi kattaroq bolalar va kattalarni kiga qaraganda tezroq; qariyalar;
tashqarida ishlaydigan yoki ko'p vaqtini tashqarida o'tkazadiganlar;
vayurak hamda o'pkakasalligi gachalanganlar.
Atmosfera havosini ifloslanish natijasida insonlarga bo'layotgan ta'siri hozirgi kunda engd
olzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Sanoatekologiyasi (Atrof muhit muhofazasi) [Matn]: darslik /
Sh.A.Mutalov, T.T.Tursunov, M.M.Niyazova [vaboshq.]. - Toshkent:
«O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi» nashriyot-matbaa birlashmasi,
2020. - 50 b.
2. Ekologiyavi tabiatni muhofaza qilish / o'quv
qo'llanma: O'.E.Xo'janazarov, Sh.Yakubjonova.: «Barkamol fayz media» nashriyoti,
2018-yil - 208 bet.
3. Узбекистон Республикаси Кизил Китоби. Том I. Усимликлар, "Chinor
ENK",

INGLIZ TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Mavlonov Otabek Anvarovich
Alfraganus University Fakultetlararo
chet tillar kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy texnologiyalar ingliz tilini o'qitish manzarasini o'zgartirib, o'rganish tajribasini oshirish uchun innovatsion vositalar va resurslarni taklif qildi. Til o'rganish uchun interfaol ilovalardan tortib virtual sinflargacha texnologiya ingliz tilini o'rgatish va o'rganish usulini inqilob qildi. Ushbu maqolada biz ingliz tilini o'qitishni osonlashtirish, uni barcha darajadagi talabalar uchun yanada qiziqarli, ochiq va samarali qilish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning turli usullarini o'rganamiz.

Kalit so'zlar: zamonaviy texnologiyalar, axborot texnologiyalari, ingliz tili, interfaol usullar, samarali muloqot usullari.

Bugungi raqamli texnologiyalarga asrda zamonaviy texnologiyalar integratsiyasi ta'lim sohasida, xususan, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda inqilob qildi. Texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan o'qituvchilar til o'rganishni yaxshilaydigan, talabalarni jalb qiladigan va interfaol va shaxsiylashtirilgan o'rganish tajribasini targ'ib qiluvchi keng ko'lamli vositalar va resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega. Zamonaviy texnologiyalarning ingliz tilidagi ta'limni o'zgartirishdagi muhim roli va ularning o'qituvchilar va talabalar uchun keltiradigan afzalliklarini o'rganadi. Ingliz tili ta'limidagi zamonaviy texnologiyalarning asosiy afzalliklaridan biri bu interfaol ta'lim platformalarining mavjudligidir. Onlayn platformalar va ilovalar turli xil o'rganish usullari va afzalliklariga mos keladigan turli xil qiziqarli mashg'ulotlar, o'yinlar va mashqlarni taklif qiladi. Bu platformalar o'quvchilarga o'qish, yozish, tinglash va gapirish ko'nikmalarini qiziqarli va interaktiv tarzda mashq qilish imkoniyatini beradi, bu esa o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Virtual sinflar ingliz tili ta'limida, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasidan so'ng tobora ommalashib bormoqda. Video konferentsiya vositalari va onlayn hamkorlik platformalari orqali o'qituvchilar dunyoning istalgan nuqtasidan talabalar bilan jonli darslar, interfaol muhokamalar va guruh faoliyatini o'tkazishlari mumkin. Virtual sinflar global muloqot, madaniy almashinuv va hamkorlikni rivojlantiradi, bu esa talabalarga geografik chegaralardan tashqarida tengdoshlari va o'qituvchilari bilan muloqot qilish imkonini beradi. Til o'rganishga bag'ishlangan mobil ilovalar o'quvchilarning ingliz tilini o'rganish usullarini o'zgartirdi. Ushbu ilovalar lug'atni rivojlantirish mashqlari, grammatika darslari, talaffuz amaliyoti va real vaqtda fikr-mulohazalarni taklif qiladi. Talabalar o'z

tezligida o'rganishlari, muvaffaqiyatlarini kuzatishlari va natijalariga qarab shaxsiy tavsiyalar olishlari mumkin. Til o'rganish ilovalari ingliz tilidagi ta'limni barcha yoshdagi o'quvchilar uchun yanada qulay, qulay va qiziqarli qiladi. Til o'rgatishda sun'iy intellektning integratsiyasi shaxsiylashtirilgan o'rganish tajribasi uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Sun'iy intellekt asosidagi til o'rganish platformalari o'quvchilar faoliyatini tahlil qilishi, yaxshilash kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlashi hamda maqsadli fikr-mulohazalar va tavsiyalar berishi mumkin. AI o'qituvchilari har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlarini qondiradigan moslashtirilgan o'rganish yo'llarini taklif qilib, individual o'rganish uslublari, afzalliklari va tezligiga moslasha oladi. Onlayn manbalar va multimedia kontenti: Onlayn manbalar va multimedia kontentining ko'pligi videolar, podkastlar, maqolalar va interaktiv simulyatsiyalar kabi keng assortimentdagi haqiqiy materiallarga kirishni ta'minlash orqali ingliz tili ta'limini boyitdi. O'qituvchilar tushunish, so'z boyligini o'zlashtirish va madaniy xabardorlikni oshirish uchun o'z darslariga multimedia kontentini kiritishlari mumkin. Multimedia resurslari o'rganishni yanada qiziqarli, dinamik va real dunyo kontekstlariga moslashtiradi.

Xulosa:

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ingliz tilini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning integratsiyasi an'anaviy til ta'limi usullarini o'zgartirdi va interaktiv, shaxsiylashtirilgan va qiziqarli o'rganish tajribasi uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Interfaol ta'lim platformalari, virtual sinf xonalari, til o'rganish ilovalari, sun'iy intellekt va multimedia resurslaridan foydalangan holda o'qituvchilar talabalarning turli ehtiyojlari va xohishlariga javob beradigan dinamik va samarali ingliz tili dasturlarini yaratishi mumkin. Ingliz tili ta'limida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash nafaqat tilni bilish darajasini oshiradi, balki XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va global muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pasenkova N.M. Methodological recommendations for teaching staff of educational institutions on organizing work with children with disabilities in the context of inclusive education. - Stavropol: SKIRO PC and PRO, 2012. - 46 p.
2. Sharafutdinova T.M. Educational games for English lessons. // Foreign languages at school.-2005, No. 8. (pp. 46-50)
3. Bekmuratova U. B. Abstract on "Using innovative technologies in teaching English". Tashkent - 2012
4. Bekmuratova U. B. Abstract on "The use of innovative technologies in teaching English." Tashkent - 2012
5. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rikhsitilayeva. "USE OF HELPING TOOLS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE" Tashkent: TDPU named after Nizomi, 2005

p -ADIK SONLAR MAYDONIDA 1-LIPSHITS FUNKSIYALARI VA ULARNING DINAMIKASI

Toshkent davlat transport universiteti
Oliy matematika kafedra assistenti
Pardayev Shohzod Akmal o'g'li
shohzodmath@gmail.com

Ushbu maqola ishi noarximed maydondagi funksiyalar xususan 1-Lipshits funksiyalarining xossalari va ularning dinamikasini o'rganishga bag'ishlangan. Maqola ishida xozirgacha o'rganilgan p -adik 1-Lipshits funksiyalarning xossalari va dinamik sistemalar referativ tahlil qilingan va yangi ko'rinishidagi p -adik 1-Lipshits funksiya dinamik sistemaning qo'zg'almas nuqtalari va trayektoriyalari o'rganilgan. p -adik sonlar maydoni, p -adik norma, p -adik 1-Lipshits funksiyalari tadqiqotning ob'yekti hisoblanadi.

P-ADIK 1-LIPSHITS FUNKSIYALAR DINAMIKASI

1-ta'rif Agar f funksiya $f : \mathbb{Z}_p \rightarrow \mathbb{Z}_p$ bo'lib, quyidagi shartni qanoatlantirsa

$$|f(x) - f(y)|_p \leq p^\alpha |x - y|_p, \quad \forall x, y \in \mathbb{Z}_p$$

bu funksiya p^α -Lipshits funksiyasi deyiladi. Xususan $\alpha = 0$ bo'lganda

$$|f(x) - f(y)|_p \leq |x - y|_p, \quad \forall x, y \in \mathbb{Z}_p \quad (1)$$

bo'lib, f funksiya 1-Lipshits funksiyasi deyiladi.

1-Lipshits shartining bir necha ekvivalent shartlari mavjuddir:

- i) $|f(x+y) - f(x)|_p \leq |y|_p$, barcha $x, y \in \mathbb{Z}_p$ lar uchun;
- ii) $|\frac{1}{y}(f(x+y) - f(x))|_p \leq 1$, barcha $x \in \mathbb{Z}_p$ va barcha $y \neq 0 \in \mathbb{Z}_p$ lar

uchun;

- ii) $f(x + p^n \mathbb{Z}_p) \subset f(x) + p^n \mathbb{Z}_p$, barcha $x \in \mathbb{Z}_p, n \geq 1$ uchun;
- iv) $f(x) \equiv f(y) \pmod{p^n}$, barcha $n \geq 1$ uchun $x \equiv y \pmod{p^n}$ bo'lganda.

1-Lipshits funksiyasi \mathbb{Z}_p da uzluksizdir.

1-lemma Aytaylik $f : \mathbb{Z}_p \rightarrow \mathbb{Z}_p$ bo'lsin. Agar f funksiya ko'rsatkichlari p -adik butun sonlar bo'lgan polinom bo'lsa, u holda bu funksiya 1-Lipshits funksiyasi bo'ladi.

$Q - p$ maydonda ratsional funksiyalar va polinomlar uchun biz ikki xil turdagi dinamik sistemani qarashimiz mumkin quyi tizimlarni topishimiz mumkin. butunlay

boshqacha dinamik xatti-harakatlarni namoyon qiladi. Ulardan biri 1-Lipschitz dinamik tizimlari va ikkinchisi p-adik repellors.

[23] da darajasi 2 va undan kichik bo'lgan polinomlar o'rganilgan.

Aytaylik $f : \mathbb{Q}_p \rightarrow \mathbb{Q}_p$ akslantirishni aniqlaydigan

$$f_{a,k}(x) = \left(\frac{ax+1}{x+a} \right)^k, a \in \mathbb{Z}_p \quad (2)$$

funksiya berilgan bo'lsin.

2-lemma (2) funksiya $k=2$ va $k=3$ uchun ixtiyoriy $x \in \mathbb{Z}_p^*$ da 1-Lipshits funksiyasi bo'ladi.

Isbot. Avval (2) funksiyani $k=2$ uchun ko'rib chiqamiz:

$$f_{a,2}(x) = \left(\frac{ax+1}{x+a} \right)^2.$$

$f_{a,2}(x)$ funksiyani (1) shartga tekshiramiz.

$$|f_{a,2}(x) - f_{a,2}(y)|_p = \left| \frac{2axy + (a^2 + 1)(x + y) + 2a}{(x + a)(y + a)} \cdot \frac{a^2 - 1}{(x + a)(y + a)} \right|_p \cdot |x - y|_p$$

$f_{a,2}(x)$ funksiya (1) shartni qanoatlantirishi uchun

$$\left| \frac{2axy + (a^2 + 1)(x + y) + 2a}{(x + a)(y + a)} \cdot \frac{a^2 - 1}{(x + a)(y + a)} \right|_p \leq 1 \quad (3)$$

bo'lishi lozim. Funksiya \mathbb{Z}_p^* to'plamda qaralganligi uchun bu to'plamdan olingan ixtiyoriy x da $|x|_p = 1$ bo'ladi. a esa butun sonlar to'plamidan bo'lganligi sababli $|a|_p \leq 1$ bo'ladi. Bunga va 1.1.5-tasdiqga ko'ra (3) tengsizlik bajarilishi kelib chiqadi.

$k=3$ bo'lgan holat ham xuddi shunga o'xshash isbot qilinadi.

Demak $f_{a,2}(x)$ va $f_{a,3}(x)$ funksiyalar \mathbb{Z}_p^* to'plamda 1-Lipshits funksiyasi bo'lar ekan.

Aytaylik bizga $D \subset \mathbb{Q}_p$ to'plam va $f : D \rightarrow \mathbb{Q}_p$ funksiya berilgan bo'lsin. (

f, D) dinamik sistemani o'rganish bu ixtiyoriy $x_0 \in D$ nuqta uchun $x_n = f^n(x_0)$, $n = 1, 2, 3, \dots$ ketma-ketlik limitini o'rganishdir. Quyidagi asosiy tushunchalarni kiritamiz.

2-ta'rif Agar $x_0 \in D$ nuqta uchun $f(x_0) = x_0$ bo'lsa, u holda x_0 nuqta (f, D) dinamik sistemaning qo'zg'almas nuqtasi deyiladi.

3-ta'rif x_0 qo'zg'almas nuqta bo'lsin. Agar uning shunday $U_r(x_0)$ atrofi topilib, ixtiyoriy $x \in U_r(x_0)$ uchun $\lim_{n \rightarrow \infty} f^n(x) = x_0$ tenglik bajarilsa, u holda x_0 nuqta tortuvchi nuqta deyiladi va

$$A(x_0) = \{x \in D : \lim_{n \rightarrow \infty} f^n(x) = x_0\}$$

to'plamni esa x_0 nuqtaning tortilish to'plami yoki atraktori deyiladi.

4-ta'rif Agar x_0 qo'zg'almas nuqta bo'lib, uning shunday $U_r(x_0)$ atrofi topilsaki, ixtiyoriy $x \in U_r(x_0)$ nuqta uchun $|x - x_0| < |f(x) - x_0|_p$ o'rinli bo'lsa, u holda x_0 nuqta itaruvchi deyiladi.

5-ta'rif x_0 nuqta $f(x)$ funksiyaning qo'zg'almas nuqtasi bo'lsin. Agar

- $|f'(x_0)|_p < 1$ bo'lsa, x_0 nuqta tortuvchi,
- $|f'(x_0)|_p = 1$ bo'lsa, x_0 nuqta betaraf,
- $|f'(x_0)|_p > 1$ bo'lsa, x_0 nuqta itaruvchi

deyiladi.

Endi (2) ko'rinishida berilgan

$$f_{a,k}(x) = \left(\frac{ax+1}{x+a}\right)^k, a \in \mathbb{Z}_p$$

funksiyaning dinamikasini $p = 2$ va $k = 2$ bo'lib $a = 1 + 2 + 2^{2n-2}, n \geq 4$ bo'lganda o'rganamiz. Bunda funksiyaning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi

$$f_{a,2}(x) = \left(\frac{ax+1}{x+a}\right)^2, a = 1 + 2 + 2^{2n-2}, n \geq 4. \quad (4)$$

Bu yerda $|a-1|_2 = \frac{1}{2}$ ekanligini aniqlaymiz. Funksiya qo'zg'almas nuqtalari esa $x_0 = 1$ va

$$x_1 = \frac{(a-1)^2 - 2 + (a-1)\sqrt{(a-1)^2 - 4}}{2} \quad (5)$$

$$x_2 = \frac{(a-1)^2 - 2 - (a-1)\sqrt{(a-1)^2 - 4}}{2} \quad (6)$$

ko'rinishda bo'ladi.

1-teorema (4) funksiyaning x_0, x_1, x_2 qo'zg'almas nuqtalar betaraf qo'zg'almas nuqtalardir.

Isbot. Aytaylik (4) funksiyaning qo'zg'almas nuqtalari x_i bo'lsin. U holda biz quyidagiga ega bo'lamiz:

$$f'_{a,2}(x_i) = \frac{2(ax_i+1)(a^2-1)}{(x_i+a)^3}. \quad (7)$$

1-hol (7) ga ko'ra biz

$$f'_{a,2}(x_0) = \frac{2(a-1)}{(a+1)}$$

ekanligini aniqlaymiz.

Endi

$$|a-1|_2 = \frac{1}{2} \text{ va } |a+1|_2 = \frac{1}{4} \text{ ekanligidan}$$

$$|f'_{a,2}(x_0)|_2 = \left| \frac{2(a-1)}{(a+1)} \right|_2 = 1$$

bo'lishi kelib chiqadi. Demak x_0 nuqta betaraf nuqta ekan.

2-hol (5) va (6) lardan foydalanib quyidagilarni hisoblab olamiz:

$$|ax_{1,2}+1|_2 = \frac{1}{4}, \quad |x_{1,2}+a|_2 = \frac{1}{4}, \quad |a-1|_2 = \frac{1}{2}, \quad |a+1|_2 = \frac{1}{4}.$$

Bu hisoblangan qiymatlarni (7) ga qo'yib

$$|f'_{a,2}(x_{1,2})|_2 = \left| \frac{2(ax_{1,2}+1)(a^2-1)}{(x_{1,2}+a)^3} \right|_2 = 1$$

bo'lishini topamiz. Bundan x_1 va x_2 nuqtalar ham betaraf nuqtalar ekanligi kelib chiqadi.

1-natija Agar $r = |2^n(a-1)|_2$ bo'lsa, u holda

$$B_r(x_1) \cap B_r(x_2) \neq \emptyset$$

bo'ladi.

Isbot. Buni isbotlash uchun $x \in B_r(x_2)$ bo'lishini ko'rsatish yetarli. (5) va (6) ga ko'ra

$$|x_1 - x_2|_2 = \left| (a-1)\sqrt{(a-1)^2 - 4} \right|_2 \leq r$$

bo'ladi. Bundan $x \in B_r(x_2)$ bo'lishi kelib chiqadi.

Endi (2) funksiyaning dinamikasini $p = 2$ va $k = 3$ bo'lganda o'rganamiz. Bu holatda (2) funksiya quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$f_{a,3}(x) = \left(\frac{ax+1}{x+a} \right)^3$$

Qo'zg'almas nuqtani topish uchun $f_{a,3}(x) = x$ tenglamani yechib: $x_1 = 1$, $x_2 = -1$ va

$$x_3 = \frac{a^3 - 3a + (a^2 - 1)\sqrt{a^2 - 4}}{2},$$

$$x_4 = \frac{a^3 - 3a - (a^2 - 1)\sqrt{a^2 - 4}}{2}$$

larga ega bo‘lamiz. x_3 va x_4 qo‘zg‘almas nuqtalar mavjud bo‘lishi uchun $a^2 - 4$ dan ildiz chiqishi lozim. 3-lemmaga ko‘ra $a^2 - 4$ dan ildiz chiqmaydi va $x_{3,4}$ nuqtalar mavjud bo‘lmaydi.

2-teorema Agar x_i ($i = \overline{1,4}$) lar $f_{a,3}(x)$ funksiyaning qo‘zg‘almas nuqtalari bo‘lsa, u holda quyidagilar o‘rinli:

(i) $x_1 = 1$ uchun $a \in 2Z_2$ da tortuvchi, $a \in Z_2^*$ da betaraf,

(ii) $x_2 = -1$ uchun $a \in 2Z_2$ da tortuvchi, $a \in Z_2^*$ da itaruvchi.

Isbot. $f'_{a,3}(x) = \frac{3(a^2 - 1)(ax + 1)^2}{(x + a)^4}$ bo‘lishini topib olamiz. Berilgan sonlar

to‘plami uchun quyidagilarni aniqlaymiz:

(i) $a \in 2Z_2$ da, $|a|_2 \leq \frac{1}{2}$, $|a - 1|_2 = 1$, $|a + 1|_2 = 1$ bo‘ladi, (8)

(ii) $a \in Z_2^*$ da, $|a|_2 = 1$, $|a - 1|_2 \leq \frac{1}{2}$, $|a + 1|_2 \leq \frac{1}{2}$ bo‘ladi.

1-hol. $x_1 = 1$ uchun $f'_{a,3}(1) = \frac{3a(a - 1)}{(a + 1)^2}$ bo‘ladi. $a \in 2Z_2$ da (8) ga ko‘ra

$$|f'_{a,3}(1)|_2 = \left| \frac{3a(a - 1)}{(a + 1)^2} \right|_2 < 1$$

bo‘lishi kelib chiqadi. $a \in Z_2^*$ da esa

$$|f'_{a,3}(1)|_2 = \left| \frac{3a(a - 1)}{(a + 1)^2} \right|_2 = 1$$

bo‘ladi.

2-hol. $x_1 = -1$ uchun $f'_{a,3}(-1) = \frac{3a}{a - 1}$ bo‘ladi. $a \in 2Z_2$ da (8) ga ko‘ra

$$|f'_{a,3}(-1)|_2 = \left| \frac{3a}{a - 1} \right|_2 < 1$$

bo‘lishi kelib chiqadi. $a \in Z_2^*$ da esa

$$|f'_{a,3}(-1)|_2 = \left| \frac{3a}{a - 1} \right|_2 > 1$$

bo‘ladi.

Aytaylik,

$$f_{a,b,k}(x) = \left(\frac{ax + 1}{x + b} \right)^k, \quad a, b \in Q_2. \quad (9)$$

bo‘lsin.

$f_{a,b,k}(x)$ funksiyaning "barcha maxsus nuqtalari to'plamini" quyidagicha belgilaymiz:

$$P(f_{a,b,k}) = \bigcup_{n \geq 1} f_{a,b,k}^{-n}(-b).$$

3-teorema Aytaylik, $a, b \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ va $f_{a,b,k}(x)$ funksiya (9) ko'rinishida aniqlangan bo'lsin. U holda quyidagilar o'rinli:

(i) agar $x \notin Z_2^* \setminus B_{\frac{1}{2}}(1)$ bo'lsa, u holda $f_{a,b,k}(x) \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ bo'ladi;

(ii) agar k juft va $x \neq -b$ bo'lsa, u holda $f_{a,b,k}^2(x) \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ bo'ladi;

(iii) agar k toq va $x \notin K \cup \{-b\}$ bo'lsa, unda $f_{a,b,k}^2(x) \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ bo'ladi, bu yerda

$$K = 3 + 4Z_2^*$$

Natija Aytaylik, $a, b \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ va $f_{a,b,k}(x)$ funksiya (9) ko'rinishida aniqlangan bo'lsin. U holda

$$P(f_{a,b,k}) \subset \begin{cases} \emptyset, & \text{agar } k \text{ juft,} \\ K, & \text{agar } k \text{ toq} \end{cases}$$

bo'ladi. Bu yerda $K = 3 + 4Z_2^*$.

4-teorema Agar $a, b \in B_{\frac{1}{2}}(1)$ va $f_{a,b,k}(x)$ funksiya (9) ko'rinishida aniqlangan bo'lsin. U holda quyidagilar o'rinli:

(i) agar k juft va $x \neq -b$ bo'lsa, u holda $\lim_{n \rightarrow \infty} f_{a,b,k}^n(x) = 1$ bo'ladi,

(ii) agar k toq va $x \notin K \cup \{-b\}$ bo'lsa, u holda $\lim_{n \rightarrow \infty} f_{a,b,k}^n(x) = 1$ bo'ladi.

Xulosa

p -Adik dinamik sistemalar nazariyasi dinamik sistemalar, nazariy fizika, sonlar nazariyasi, algebraik geometriya va noarximed analizlar chegaralarida intensiv rivojlanayotgan yangi yo'nalish hisoblanadi. Odatiy dinamik sistemalarni haqiqiy sonlar maydoni va kompleks sonlar maydoni ustida o'rganilgan. Bunda avval dinamik sistemalar chekli maydonlarda o'rganilgan va bu izlanishlarda sonlar nazariyasidan keng qo'llanilgan. p -Adik dinamika mavjud dinamikani xuddi qoldiqning modul sinflari maydoni ga tabiiy umumlashmasi sifatida kengaytirilgan. Algebraik geometriyada haqiqiy va kompleks sonlar maydoni hal qiluvchi rolni o'ynamaydi. Barcha geometrik strukturalar xuddi shunday noarximed maydonlar ustida ham bajarilishi mumkin: ya'ni kuchli uchburchak tengsizligi bajariladigan maydonlar uchun. p -Adik sonlar maydoni ham noarximed bo'lishini takidlab o'tamiz. Shuning

uchun algebraik geometrika bilan shug'ullanayotganlar uchun ba'zi matematik strukturalarni noarximed holatlariga umumlashtirishga urinishini tabiiy hol sifatida ko'rish mumkin. Ba'zan bajarilayotgan kengaytirishlar algebraik geometriya maydoni strukturalaridan chiqib ketishi ham mumkin. Masalan, noarximed maydonidagi dinamika.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ayupov Sh.A., Turgunbayev R.M. p-Adik analizga kirish. Toshkent-2019
2. O.N.Hakimov, I.A.Sattorov p-Adik analiz asoslari. Toshkent-2020
3. W. H. Schikhof, Ultrametric calculus. An introduction to p-adic analysis, Cambridge Stud. Adv. Math., vol. 4, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1984.
4. N. Koblitz, p-adic numbers, p-adic analysis, and zeta-functions, Mir, Moscow 1982; English transl., Grad. Texts in Math., vol. 58, Springer-Verlag, New York–Heidelberg 1977.

СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА УНИНГ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Суюнов Беҳзод Баходирович

Мустақил тадқиқотчи bbbsuyunov93@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада сунъий интеллект тушунчаси, унинг ривожланиш даврлари, асосий тамойиллари шунингдек, сунъий интеллект ва сиёсий жараёнлар ўртасидаги боғлиқлик ҳамда қўллаш йўналишлари таҳлил этилган. Шунингдек, давлат сиёсатининг муҳим қисми сифатида сиёсий жараёнларда сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш йўналишлари ўрганилган.

Бундан ташқари, мақолада сиёсатшуносликда хусусан, сиёсий жараёнларда сунъий интеллектни қўллашга оид мулоҳазалар илмий жиҳатдан етарли даражада ўрганилмаганлиги ўз навбатида, ушбу мавзуга оид тадқиқот ишларининг кўпайишига хизмат қилиши келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Интеллект, эксперт тизими, чат-бот, машинавий ўқитиш, чуқур ўрганиш, робототехника, гуманоид, сайлов компанияси, манипуляция, дезинформация.

КИРИШ

Сўнги 20 йилликда жаҳон мамлакатлари ўртасида илм-фан жадал ва шиддат билан ривожланиб сунъий интеллект асосида юқори техник ҳамда технологик “қуролланиш” ортиб бормоқда. Тадқиқотлар, таҳлилий маълумотларга кўра, ахборот технологиялари ва сунъий интеллект яқин келгуси йилларда глобал иқтисодий ўсишнинг асосий “ёқилғиси” ҳамда дунё ялпи ички маҳсулотининг асосий қисмини ташкил этишини кўрсатмоқда.

Инсоният сунъий интеллект ёрдамида ХХІ аср глобал муаммоларига ҳамда илм-фанда янги имкониятларни кашф этиши орқали ижобий ечимлар топиши билан бир қаторда ҳаёт тарзининг давлат бошқаруви, тиббиёт, таълим, энергетика, қишлоқ хўжалиги, шаҳарсозлик ва бошқа барча соҳаларда сифатли хизмат кўрсатиш имкониятларига эришади.

Сунъий интеллект атамасининг кўплаб таърифлари мавжуд бўлиб, умумлаштирган холда, уни инсоннинг мантикий ва ижодий функцияларини бажарувчи интеллектуал сунъий тизим деб аташ мумкин.

Дунёнинг етакчи мамлакатлари сунъий интеллект технологияларини катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш, воқеа – ҳодисаларни олдиндан башорат қилиш ва ташқи сиёсат стратегиясини белгилаш билан боғлиқ сиёсий фаолиятнинг турли соҳаларида қўллашни бошлаганлар. Сунъий интеллект

технологияларидан ижобий мақсадларда фойдаланиш давлат бошқаруви самарадорлигини сезиларли даражада оширишга ҳамда мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланишга ёрдам беради.

АСОСИЙ ҚИСМ

Компьютерлар ихтиро қилинган, уларнинг турли хил вазифаларни бажариш қобилияти сезиларли даражада кенгайди. Жумладан, нутқни тинглаш, тушуниш, матнни ўқиш, чизмалар ва видеофайллардаги нарсаларни таниб олиш, ҳайдовчисиз транспорт воситаларини бошқариш, шеърлар яратиш, мусиқа ёзиш, одамларнинг ҳис-туйғуларини таниб олиш каби мураккаб вазифалар компьютерга ўтказилди. “Сунъий интеллект” атамаси аслида илмий ва амалий тадқиқотларнинг кенг қамровли соҳасини тавсифлаш учун ишлатилади. Ушбу соҳадаги изланишлар кўпроқ ақлли роботлар ёки фикрлайдиган компьютерлар билан боғлиқ бўлиб, улар ҳақидаги тасаввурлар илмий-фантастик асарларда тасвирланган.

Инсон ер юзидаги энг мураккаб объект бўлиб, унинг асосий хусусияти фикрлаш қобилияти ҳисобланади.

Сунъий интеллект – инсон хусусиятларини ўрганиш ва моделлаштиришга қаратилган фан, яъни инсон онги билан бевосита боғлиқ тизимдир (тилни тушуниш, ўрганиш, фикрлаш қобилияти, муаммоларни ҳал қилиш ва бошқалар)¹.

Инсон ақлига хос нарсани яратиш ва ундан мураккаб ишларда фойдаланиш мақсади қадимдан кишиларни ўйлантириб келган. Тарихда инсон онгини моделлаштириш орқали ускуна яратишга бўлган биринчи уриниш XIV асрда яшаган испан шоири Раймонд Лулл номи билан боғлиқ. XVIII асрда яшаган Г.Лейбниц ва Р.Декарт бир-биридан мустақил ҳолда ҳамма фанлар бўйича универсал тил таклиф этишган. Ушбу таклифлар кейинчалик сунъий интеллект ривожига асос бўлган.

Инсон мияси ҳақидаги умумий фикр шундан иборатки, у ниҳоятда мураккаб бўлиб, кўп қисми ҳали ҳам олимлар ва тадқиқотчиларнинг тушунчасидан четда қолмоқда. Ақл ва билиш, идрок этиш каби мавзулар ҳар бир инсонда турлича намоён бўлганлиги сабабли, уни тушуниш ва аниқлашда турли қийинчиликларни келтириб чиқаради. Интеллектнинг турли хил таърифлари мавжуд масалан, интернет маълумотларига кўра, интеллект – маълумотларни қабул қилиш, идрок этиш, қайта ишлаш ёки тақдим этиш, шунингдек уни атроф-муҳит билан ўзаро муносабатда фойдаланиш учун билим шаклида сақлаш қобилияти деб таърифланади.

¹ Ясницкий Л.Н. “Введение в искусственный интеллект” учебное пособие // Москва – 2010. – 6 с.

Интеллект бўйича берилган ушбу таъриф маълум муҳит мавжудлигини англатади. Инсон ақл-идрокини кўриб чиқадиган бўлсак, биз одатда муҳит сифатида жамиятни тушунамиз. Инсон яшаётган жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан қабул қилиниши ҳамда жамият яратган муҳитда гуллаб-яшнаши учун нимани ва уни қандай бажариши муҳим ҳисобланади.

Юқоридагиларни инобатга олиб, **сунъий интеллект** (artificial intelligence) – инсоннинг билим ва кўникмаларига тақлид қилиш имконини берувчи (мустақил равишда ўрганиш ва ечимларни излаш) ва аниқ вазифаларни бажаришда инсон интеллектуал фаолияти натижалари билан таққосланадиган натижаларни олиш имконини берадиган технологик ечимлар мажмуи ҳисобланади.

Замонавий дунёда сунъий интеллект тобора муҳим ва кенг қамровли бўлиб бормоқда. У тиббиёт ва транспортдан тортиб, молия, бошқарув, сиёсат ва шу каби ҳаётимизнинг барча соҳаларига кириб келмоқда.

Сунъий интеллектнинг фан йўналиши сифатида ривожланиши электрон ҳисоблаш машиналари пайдо бўлганидан кейинги даврга тўғри келади (XX асрнинг 40-йиллари). Қуйида сунъий интеллектнинг ривожланиш босқичларини кўриб чиқамиз:

1) Сунъий интеллект ҳақида дастлабки тасаввурларнинг юзага келиши (1943-1952 йй):

- 1943 йилда Уоррен Маккуллох ва Валтер Питс дастлабки сунъий интеллектга доир изланишлар олиб борди ҳамда сунъий нейронларнинг модели яратилди;

- 1949 йилда Доналд Хэбб томонидан нейронлар орасидаги алоқа кучини ўзгартириш орқали ушбу модел такомиллаштирилди ҳамда “Hebbian learning” деб номланди;

- 1950 йилда инглиз математиги Алан Тюринг “ҳисоблаш машинаси ва интеллект” мақоласини нашр этди. Бунда олим машинанинг инсон интеллектига тенг хатти-ҳаракатларини намойиш қилиш қобилиятини текшира оладиган тестни таклиф қилди. Ушбу тест тарихда “Turing” тести номини олган.

2) Сунъий интеллектнинг яратилиши (1952-1956 йй):

- 1955 йил Аллен Хевелл ва Герберт Симон томонидан “мантик назариётчиси” деб ном олган биринчи сунъий интеллект дастури яратилди. Ушбу дастур 52 та математика теоремаларидан 38 тасини исботлаган ва баъзи теоремаларга янги далилларни топган;

- 1956 йил АҚШда ўтказилган Дартмут конференциясида “сунъий интеллект” атамаси биринчи марта америкалик олим Джон Маккарти томонидан қўлланган. Шу йили сунъий интеллект соҳаси фан йўналиши сифатида пайдо бўлган;

Шунингдек, “FORTRAN”, “LISP” ва “COBOL” каби юқори даражадаги компьютер тиллари яратилган ҳамда бу соҳага бўлган қизиқиш юқори бўлган.

3) Сунъий интеллект ривожланишининг дастлабки йиллари (1956-1974 йй):

- 1966 йил тадқиқотчилар томонидан асосий эътибор математик вазифаларни еча оладиган алгоритмларга қаратилди. Шу йили америкалик олим Жозеф Вайзенбаум томонидан “ELIZA” деб номланган биринчи виртуал суҳбатдош “Chatbot” яратилди;

- 1972 йил Япониянинг Васэда университетида юкларни кўтаришга мўлжалланган “WABOT-1” номли биринчи гуманоид робот яратилган. У юкларни олиб юриш билан бир вақтда, япон тилида мулоқот қилиши, масофани ҳисоблаш, ҳаракат йўналишини танлаш қобилиятига эга бўлган.

4) Сунъий интеллект ривожланишидаги пасайиш йиллари (1974-1980 йй, 1987-1993йй):

1974 йилдан - 1980 йилгача бўлган вақтда сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқот ишларида пасайиш кузатилди. Бунга асосий сабаблардан бири сифатида, давлатлар томонидан молиявий маблағларнинг кам миқдорда ажратилганлиги ёки умуман ажратилмаганлиги бўлган;

1987 йилдан - 1993 йилгача бўлган вақтда сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқот ишларида яна пасайиш кузатилди. Сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқот ишлари юқори харажат талаб этиши ҳамда кутилган натижани бермаганлиги сабабли, давлатлар молиялаштиришни яна тўхтатган.

5) Сунъий интеллект ривожланишининг юқори даражаси (1980-1987 йй):

- 1980 йилда АҚШнинг Стенфорд университетида Америка сунъий интеллект Ассоциациясининг биринчи миллий конференцияси бўлиб ўтди.

Шу йили сунъий интеллект соҳасида муаммоли вазиятни ҳал қилишда мутахассисни қисман алмаштириши мумкин бўлган “эксперт тизимлари” яратилди. “Эксперт тизими”нинг энг муҳим қисми мавжуд билим базалари асосида мантиқий хулоса ва қарор қабул қилиш жараёни, бошқача қилиб айтганда, мантиқий хулоса чиқариш учун маълум соҳадаги фактлар ва қоидалар тўпламидир.

7) Ақлли агентларнинг пайдо бўлиши (1993-2011 йй):

- 1997 йилда “IBM Deep Blue” суперкомпьютери шахмат бўйича жаҳон чемпиони Гарри Каспаровни мағлуб этди ҳамда жаҳон чемпионини мағлубятга учратган биринчи суперкомпьютер бўлди;

- 2002 йилда АҚШнинг Массачусет технология институти томонидан хонадонларни тозалашга мўлжалланган ақлли робот чангютгич “Roomba” яратилди;

Шунингдек, сунъий интеллект бизнес оламига кириб келди. “Facebook”, “Твиттер” ва “Netflix” каби компаниялар сунъий интеллектдан фойдаланишни бошладилар.

8) Чуқур ўрганиш, катта ҳажмдаги маълумотлар билан ишлаш ва сунъий умумий интеллект (2011 йилдан ҳозирги вақтгача)

- 2011 йилда “IBM” компаниясининг “Watson” компютери “Jeopardy” ўйин викторинасида (*иштирокчилар умумий саволларга жавоб беришади, бунда ҳар бир савол маълум бир мавзу бўйича баёноат шаклида тақдим этилади ва иштирокчи ўз жавобини керакли объектни номлаб, савол шаклида бериши талаб этилади*) да қийин саволлар ва топишмоқларга жавоб бериб, ғолиб чиқди. Компютер табиий тилни тушунишини ва қийин саволларни тезда идрок қила олишини исботлади.

- 2012 йилда “Google” компанияси “Android” операцион тизими учун фойдаланувчига башорат шаклида маълумот бериши мумкин бўлган “Google now” иловасини ишга туширди;

- 2013 йилда расмларни саралаш бўйича тадқиқотлар амалга оширилди. Олимлар ўз-ўзини ўрганиш тизими яратишди, яъни компьютерга миллионлаб тасвирларни тақдим этиш орқали ушбу расмлар нимани англатиши бўйича изоҳларни олиш имкониятига эга бўлдилар.

- 2014 йилда Россияда яратилган “Юджин Густман” номли “Chatbot” “Turing” тестида юқори натижани қўлга киритди;

- 2018 йилда “OpenAI” компанияси томонидан реал вақт режимида ишлай оладиган ҳамда табиий тилларда берилган матнли ва овозли сўровларни қайта ишлаш ҳамда диалог форматида жавоб бериш имконига эга бўлган GPT-1 моделини яратди. *Бугунги кунгача ушбу компания томонидан катта ҳажмдаги ёки мураккабликдаги матнли ва овозли маълумотларни 26 тилларда қайта ишлаш қобилиятига эга 2019 йилда GPT-2, 2020 йилда GPT-3 ҳамда 2023 йилда GPT-4 моделлари яратилган.*

- 2020 йилда “IBM” компаниясининг реал вақт режимида инсонлар билан мураккаб мавзуларда мунозаралар ўтказиш қобилиятига эга бўлган сунъий интеллект тизими “Project Debater” лойиҳаси яратилди ҳамда юқори натижаларни кўрсатди.

Юқордидагилардан келиб чиқиб, куйидагича хулоса қилишимиз мумкин, бугунги кунда сунъий интеллектнинг учта тури мавжуд: заиф (Narrow AI), кучли (Strong AI or AGI) ва супер (Super AI).

Заиф турдагилари деярли барча соҳаларда қўлланилади (масалан, овозли ёрдамчилар, ижтимоий тармоқлардаги рекламалар, юзни аниқлаш, мобил иловаларда ва ҳ.к). Заиф сунъий интеллект бугунги кунда мавжуд бўлган ягона тизимдир.

Кучли турдагилари инглиз математики Алан Тюрингнинг классик таърифига кўра, инсон қобилиятларини кўпроқ ўзлаштирган ва ўз-ўзини англаган бўлиши келтириб ўтилган.

Бундан ташқари, мутахассислар кучли (Strong AI or AGI) турдаги сунъий интеллект технологиялари тахминан 2070 йилгача шаклланишни башорат қилганлар.

Супер турдагилари нафақат инсон қобилиятларини кўпроқ ўзлаштириши, балки барча соҳаларда инсон онгидан устун бўлиши мумкин.

Шунингдек, сунъий интеллект технологияси ўзини қайта дастурлаши, такомиллаштиришда давом этиши ҳамда ўз-ўзига янги тизимлар ва алгоритмларни ишлаб чиқиши мумкин.

Мавжуд манбаларда сунъий интеллектнинг турли хил ишлаш тамойиллари берилган²:

➤ **Машинавий ўқитиш** – компьютер тизимлари самарадорлигини ошириш мақсадида, маълумотлар ва тажрибага асосланган ҳолда ўқитиладиган усул. У компьютерларга аниқ дастурлаштирилган алгоритмлар асосида ишлашдан кўра, маълумотларни ўрганиш ва тажриба орқали яхшилашни ўргатиш учун мўлжалланган. Регрессия, таснифлаш, кластерлаш ва нейрон тармоқлари каби турли хил машинавий ўқитиш алгоритмлари мавжуд.

Машинавий ўқитиш жараёнида алгоритмлар катта маълумотлар тўпламида қонуният ва ўзаро боғлиқликни топишни ўрганади шунингдек, оптимал қарорлар қабул қилади ва таҳлиллар асосида прогнозлар яратади. Машинавий ўқитиш дастурлари кўп фойдаланилиб, маълумотлар ҳажми ошган тақдирда, бу дастур яхши натижа беради;

➤ **Чуқур ўрганиш (Deep learning)** – маълумотларни қайта ишлаш учун кўп сонли қатламларга эга нейрон тармоқларидан фойдаланадиган машинавий ўқитиш. Чуқур ўрганиш компьютерларга тасвирларни таниб олиш, табиий тилни қайта ишлаш ва бошқа мураккаб вазифаларни бажариш имконини беради. Катта ҳажмдаги маълумотлар бўйича ўқитиш нейрон тармоғида нейронларни ўрнатиш мумкин. Натижада, янги маълумотларни қайта ишлай оладиган чуқур ўрганиш модели шаклланади. Чуқур ўрганиш моделлари турли манбалардан маълумот олади ва бу маълумотларни инсон аралашувисиз реал вақтда таҳлил қилади. Чуқур ўрганиш тасвирлардан маълумот олишда, таржима қилишда, аудио ёзувлар ва инсон нутқини таниб олишда қўлланилади;

➤ **Эксперт тизимлари** – қарор қабул қилиш учун маълум бир соҳадаги мутахассисларнинг билимларидан фойдаланадиган дастурлар. Улар маълум қоидалар ва мантиққа асосланган бўлади. “Эксперт тизими”нинг энг муҳим

² Искусственный интеллект: определение, принципы и влияние на общество // Научные Статьи.Ру — портал для студентов и аспирантов. — 2023г. C:/Users/Professional/Desktop/1.1

қисми мавжуд билим базалари асосида мантиқий хулоса ва қарор қабул қилиш жараёни, бошқача қилиб айтганда, мантиқий хулоса чиқариш учун маълум соҳадаги фактлар ва қоидалар тўпламидир;

➤ **Табиий тилни қайта ишлаш (Natural Language Processing, NLP)** – инсоннинг табиий тилини таҳлил қилиш, тушуниш ва яратиш билан шуғулланадиган сунъий интеллект соҳаси. Бунга нутқни аниқлаш, таржима қилиш ва матнни таҳлил қилиш каби вазифалар киради. Табиий тилни қайта ишлаш фан сифатида компьютер лингвистикаси ва машинавий ўқитиш технологияси кесишган жойларида юзага келади. Табиий тилни қайта ишлаш ёрдамида компьютерларга суҳбат ўтказиш, саволларга жавоб бериш, матнни турли тилларга таржима қилиш ёки уларни қайта яратиш вазифалари ўтказилади;

➤ **Робототехника** – роботларни яратиш ва дастурлаш билан шуғулланадиган сунъий интеллект соҳаси. Роботлар атроф-муҳит билан ўзаро алоқада бўлишга ва турли вазифаларни бажаришга имкон берадиган сенсорлар ва дастурий таъминот билан жиҳозланади. Роботлар олдиндан ўрнатилган дастурларга мувофиқ ҳаракат қилиб, сенсорлар, камералар (тирик организмлар сезги органларининг аналоглари) ёрдамида ташқи дунё ҳақида маълумот олади ҳамда одатда инсонлар (ёки ҳайвонлар) томонидан бажариладиган ишларни мустақил равишда бажаради. Бундай ҳолда, роботлар оператор билан алоқа ўрнатиши (ундан буйруқлар олиши) ёки мустақил ҳаракат қилиши мумкин.

Ушбу тамойиллар сунъий интеллектга вазифани англашдан тортиб қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштиришгача бўлган турли вазифаларни бажаришга имкон беради.

Сиёсий жараён ва сунъий интеллект ўртасидаги ўзаро боғлиқлик замонавий сиёсат ривожланишининг муҳим жиҳати сифатида қаралади. Сунъий интеллект сиёсий жараёнларнинг табиати ва самарадорлигини кўп жиҳатдан ўзгартириш имкониятига эга.

Сиёсий жараёнлар – жамиятнинг сиёсий ҳаётида турли хилдаги воқеа - ҳодисаларнинг рўй бериб туриши, уларнинг объектив қонуниятлар ҳаракати асосида давом этиши ва шу асосда жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиб боришидир.

Сиёсий жараёнларнинг турли давр олимлари томонидан берилган ҳар хил таърифлари мавжуд. Аммо унинг моҳияти ягона, яъни сиёсий жараёнлар жамият ва сиёсат ёки шахс ва сиёсат муносабатидир. Кенг маънода эса сиёсий жараёнлар жамиятнинг сиёсий фаолиятидир. Жамиятнинг сиёсий ҳаётида содир бўладиган барча ҳаракатлар оқими яхлит жараёндир.

Сиёсий жараёнлар таркибини қуйидагича кўришимиз мумкин:

1) Сиёсий муносабатлар – субъектларнинг ҳокимият доирасидаги сиёсий манфаатларини бошқариш ва мувофиқлаштириш борасидаги алоқалари. Сиёсий

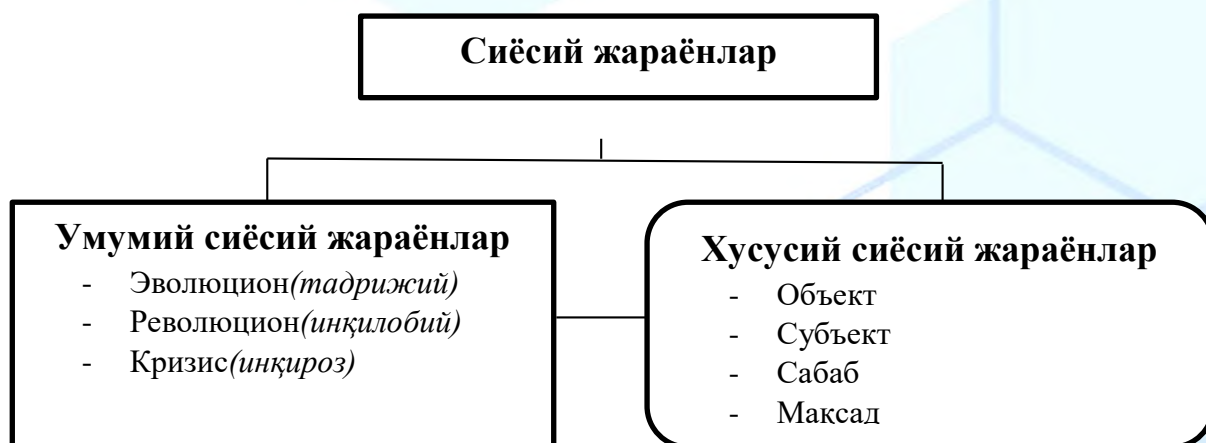
муносабатларнинг амалга ошиши натижасида сиёсий жараённинг янгилиниши, сиёсий ғоялар, билимлар, тажриба, қадриятлар, ахборот ва ҳ.к., шунингдек, сиёсий фаолият шакллари ва усулларининг тўпланиши ва узатилиши рўй беради;

2) Сиёсий жараён субъектлари(иштирокчилари)га шахслар, қатламлар, этнослар, конфессионал ва демографик гуруҳлар (ижтимоий) ва сиёсий институтлар киради. Иккита муҳим жиҳатни бирлаштиради:

Онглилик ва фаоллик;

3) Сиёсий хулқ-атвор – шахс ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда, ўз сиёсий манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этиш шакли. Сиёсат субъектларининг сиёсий муносабатларга жалб қилинганлиги.

Сиёсий жараёнларнинг асосий хусусияти шундаки, уларни яхлит бир тизим ҳолида ўрганиб бўлмайди. Сиёсий жараёнлар ўз характериға кўра икки гуруҳга бўлинади:

Сиёсий жараёнларнинг бу икки гуруҳи нафақат ўзининг таъсир доираси ва унда қатнашувчилар кўлами билан, балки шаклланиш моҳияти, мақсад ва вазибалари ҳамда натижалари билан фарқланади.

Умумий сиёсий жараёнлар бутун жамиятни қамраб олади ва жамиятда мавжуд сиёсий тизимнинг ўзгаришига олиб келади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, умумий сиёсий жараёнлар хусусий сиёсий жараёнларнинг йиғиндиси эмас. У хусусий сиёсий жараёнлардан нафақат таъсир доираси ва кўлами билан, балки ўз мазмун-моҳияти ва шаклиға кўра ҳам фарқ қилади.

Эволюцион шакл – сиёсий жараёнларни аста-секин, босқичма-босқич амалга оширишдан иборат бўлиб, сиёсий жараёнларнинг энг асосий ва нисбатан кенг тарқалган шакли ҳисобланади. Ушбу ўзгаришлар маълум давр шароитида жамиятда сиёсий жараёнларнинг амалга оширилишида сиёсат субъектлари ва фуқаролар ўртасида кескин фарқларни вужудға келтирмайди.

Сиёсий тизимнинг миқдор ва сифат ўзгаришида эволюцион жараёнлар энг маъқул йўлни танлашда ва барқарор ривожланишни таъминлашда катта

аҳамиятга эга. Сиёсий жараёнларнинг эволюцион даврида аҳоли барча қатламларининг манфаатлари ҳисобга олинади, мавжуд муаммоларни имкон даражада ҳал этиш устувор ва мақбул усул ҳисобланади.

Сиёсий жараёнларнинг революцион шаклида ривожланиши жамият ҳаётини тубдан ва кескин ўзгартиришга, яъни давлат тўнтарилишига олиб келиши мумкин. Сиёсий инқилобда куч ишлатиш, қурол йўли билан давлат ҳокимиятини ўзгартириш каби кескин хатти-ҳаракатлар амалга оширилади. Натижада, мавжуд барча сиёсий органлар фаолияти тўхтатилади.

Тарихий тажрибадан маълумки, инқилобий шаклда ривожланган сиёсий жараёнларда, кўпинча эришилган ютуқлардан кўра жамиятнинг зарар кўрган ҳолатлари ва йўқотишлар кўпроқ учраб туради.

Сиёсий жараённинг учинчи шакли сиёсий инқироз бўлиб, унинг асосий кўрсаткичи – қарама-қаршилик, келишмовчилик, тўқнашув ва зиддиятлар натижасида ҳокимият структурасини назорат қилишнинг йўқолишидир. Сиёсий жараённинг бундай шароитида сиёсий институтлар ўртасида мутаносиблик бузилади, натижада, аҳолининг амалга оширилаётган сиёсий жараёнлардан норозилиги кучаяди.

Сиёсий жараёнларнинг инқилобий ва инқироз ҳолатларининг вужудга келишига аниқ сабаблар ва омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Инқирознинг негизи иқтисодий ва ижтимоий соҳада намоён бўлади.

Шунинг учун ислохотларни амалга ошириш чоғида барча соҳаларни эътиборга олиш тақозо этилади. Албатта, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги ўзгаришлар сиёсий жараёнларга ёки ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнлар жамиятда муаммо ва қарама-қаршиликларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўз ечимларини талаб қилишлари натижасида пайдо бўлади. Масалан, бирон-бир давлатнинг солиқ тизимидаги норозилик қонунчилик фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади. Бундай муаммолар кичик бир гуруҳ ёки кенг жамоатчиликнинг фикрини, манфаатларини ифода этиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнларнинг объектлари деганда сиёсий жараёнларни ривожлантирадиган муаммолар назарда тутилади. Улар турли соҳадаги муаммолар бўлиши мумкин: 1) бирор-бир сиёсий (мақсадларнинг) манфаатларнинг пайдо бўлиши ва уларни амалга оширишнинг зарурлиги; 2) янги сиёсий институтлар, партиялар, ташкилотлар, ҳаракатлар, блоклар ташкил этиш; 3) ҳокимият таркибини қайта ташкил этиш, ҳокимият тизимидаги сиёсий ўзгаришлар, ҳукумат таркибининг қайта тузилиши; 4) мавжуд сиёсий ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш, қайта ташкил этиш ва бошқалар.

Юқоридаги жараёнларнинг моҳиятини тушуниш учун сиёсий жараёнларда қатнашадиган субъектларнинг мақсад ва вазифаларини билиш лозим. Айтиш жоизки, хусусий сиёсий жараёнлар фақатгина сиёсий соҳага тегишли эмас. У жамиятнинг ҳар қандай иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий соҳаларида ҳам пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин (масалан, иқтисодий ёки ижтимоий муаммонинг сиёсий муаммога айланиб кетиши).

Умуман олганда, сиёсий жараёнлар жамиятда сиёсий тизимни шакллантириш, амалга ошириш ва ўзгартиришга йўналтирилган бўлади. Сиёсий жараёнлар жамиятдаги турли хил ижтимоий гуруҳлар (сиёсатнинг микро ва макроактёрлари)нинг ўз манфаатларини амалга оширишга бўлган ҳаракатлари натижасида ривожланади. Жамиятдаги жуда кўп омилларга боғлиқ равишда сиёсий жараёнлар ривожланиб боради.

Сиёсий жараёнларда сунъий интеллектдан фойдаланиш сиёсий қарорлар қабул қилиш, сиёсий коммуникацияни самарали амалга ошириш, мақсадли стратегиялар ишлаб чиқиш ва жамият ривожланиши тенденцияларини башорат қилишда самарадорликни ошишига хизмат қилади. Ўрганиш натижаларига кўра, сиёсий жараёнларга сунъий интеллект технологияларини жорий этиш орқали самарали натижага эришиш мумкин бўлган йўналишлар қуйидагилар:

▪ **Сайлов компанияларида** – асосан ижтимоий тармоқлар ва бошқа манбаларни, шунингдек сайловчиларнинг овозларини таҳлил қилиш орқали уларни яхшироқ тушуниш ва мақсадли стратегияларни ишлаб чиқиш учун;

▪ **Сайлов натижаларини башорат қилиш** – сайловчиларни ҳоҳиш-истаклари, жамоатчилик фикри ва бошқа маълумотларни таҳлил қилиш асосида сайлов натижаларини башорат қилиш учун;

Бундан ташқари, сиёсий ривожланиш тенденциялар, сайлов натижалари ва турли сиёсий воқеаларга жамиятнинг муносабатини башорат қилиши мумкин. Машинавий ўқитиш алгоритмлари ўтмишни экстраполяция қилиш орқали сиёсий сценарийлар ишлаб чиқиш ёки унинг ривожланишини башорат қилиш учун;

▪ **Жамоатчилик фикрини ўрганиш ва таҳлил қилиш** – ижтимоий тармоқлар, янгиликлар манбалари ва оммавий сўровлардан олинган катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш орқали турли сиёсий масалалар бўйича жамиятнинг фикрлари ва ҳис-туйғуларини билиш учун;

▪ **Сиёсий қарор қабул қилиш** – сиёсий раҳбарга оптимал ечимларни аниқлаш, шунингдек турли сценарийлар ва уларнинг оқибатларини моделлаштириш учун;

Бу эса ўз навбатида, сиёсатчиларга асосли ва ишончли қарорлар қабул қилишда ёрдам беради.

▪ **Дезинформация (ёлгон хабарлар билан чалгитиш)**га қарши кураш – сунъий интеллект алгоритмлари сохта (фейк) янгиликлар, дезинформация ва манипуляцияни аниқлаш учун;

Ушбу орқали, сифатли ахборот муҳитини яратиш, уни сақлаш ва асосли маълумотлар орқали қарор қабул қилишга эришилади.

Шу билан бирга, сиёсий жараёнда сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш шаффофлик, этика ва маълумотлар хавфсизлиги масалаларини тартибга солишни назарда тутаяди, бу эса ушбу технологиядан адолатли ва самарали фойдаланишни таъминлашга жиддий эътибор қаратишни талаб қилади.

ХУЛОСА

Сунъий интеллект ўз ичига алгоритмлар, усуллар, техникалар ва моделларни қамраб оладиган мураккаб ва кўп қиррали соҳадир. Ушбу жиҳатларни тушуниш сунъий интеллектни янада ривожлантириш ва уни инсон фаолиятининг турли соҳаларида қўллаш учун калит ҳисобланади. Бу соҳадаги тадқиқотлар инсон ҳаётининг турли жабҳаларидаги муаммоларни ҳал қилиш учун сунъий интеллектдан фойдаланишнинг янги истиқболларини очаяди.

Сунъий интеллектнинг сиёсий жараёнларга таъсири ижобий, ўз навбатида, қарор қабул қилиш ва бошқарув сифатини яхшилашга, шунингдек салбий, сохта маълумотлар яратиш, манипуляция ва жамоатчилик фикрига таъсир қилишда кўринади. Ушбу технологиялардан ижобий мақсадларда фойдаланиш учун давлат томонидан маълум тартиб ва қоидалар белгиланиши ҳамда назоратга олиниши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1) Ясницкий Л.Н. “Введение в искусственный интеллект” учебное пособие // Москва – 2010
- 2) Научные Статьи.Ру — портал для студентов и аспирантов // Искусственный интеллект: определение, принципы и влияние на общество — 2023г.
- 3) <https://regulation.gov.uz>
- 4) https://uz.wikipedia.org/wiki/Sun%CA%BCiy_intellekt

O'ZBEKISTON YOSHLARI – KELAJAGIMIZ POYDEVORI

Kuliyeva Dilshoda Alijon qizi
Namangan davlat univesiteti, O'qituvchi.
Abdulazizova Mahliyo Obidjon qizi
Namangan davlat universiteti,
Jahon tillar (ingliz tili) fakulteti,
4-bosqich talabasi
E-mail: muniraraxmatova67@gmail.com
+998940273282

Anotatsiya: O'zbekiston haqiqiy ma'noda yoshlar mamlakati. Bu yurtda ulg'ayotgan yigit-qizlarning orzulari va o'z oldiga qo'ygan maqsadlari bisyor.

Ushbu maqolada mamlakatimizda yoshlarga berilyotgan imkoniyatlar, bilimli yoshlar – kelajak poydevori ekanligi tadqiq etilgan .

Kalit so'zlar: Yoshlar, ma'naviyat, innovatsiya, ta'lim samaradorligi, ta'lim-tarbiya, omillar.

Аннотация: Узбекистан – это по-настоящему молодежная в нашей страна. У юношей и девушек, растущих в этой стране, есть свои мечты и цели.

В статье исследуются возможности, предоставляемые молодежи в нашей стране, образованная молодежь – основа будущего.

Ключевые слова: Молодежь, духовность, инноваций, образовательная эффективность, образование-воспитание.

Annotation: Uzbekistan is a truly a youth country in our country, boys and girls growing up in this country have their own dreams and goals. The article explores the opportunities provided to youth in our country, educated youth are the basis of the future activation.

Key words: Youth, spirituality, innovation, educational efficiency, education and training.

Yangi O'zbekistonning kelajagi hisoblangan
bunday fidoyi, bilimli, zukko va vatanparvar
o'gil - qizlarimiz barchaga namuna bo'lishi kerak.
Shavkat Mirziyoyev

KIRISH

Mamlakatimizda yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat – ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora tadbirlarning samaradorligini oshirish, aholi, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va

dunyoqarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, vatanparvarlik, Ona Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yoshlar dunyo aholisining tez ko'payib borayotgan qismini tashkil etadi. Hozir yer shari aholisi umumiy sonining 18% ularning hissasiga to'g'ri keladi. Yoshlar mamlakat miqiyosida rivojlanish jarayonini jadallashtirish uchun innovatsion g'oyalarni yaratishga qodir qudratli resurs, ijtimoiy o'zgarishlarga sabab bo'ladigan, bunyodkorlik g'oyalarini hayotga tadbiq etadigan katta kuchdir.

Bugun yurtimizda yoshlarning zamonaviy ilm fan va yuqori texnologiyalarni mukammal egallashi uchun barcha kuch va imkoniyatlar ishga solinayotgani, xususan, Prezident va ijod maktablari tashkil etilyotgani zaminida katta ma'no mujassam. Hozir biz zamonaviy talablar asosida jihozlangan, barcha shart-sharoitlarga ega o'quv binolarida ta'lim olayotgan yoshlarning yutuqlari bilan haqli ravishda faxrlana olamiz.

Har qanday davlatning tarixiy taraqqiyot yo'lidan ma'lumki, yurtning jadal rivojlanishi, muayyan yutuqlarga erishishi, xalqning farovon bo'lishi o'sha davlatda yoshlar ta'lim – tarbiyasi va kelajagiga beriladigan e'tibor darajasiga chambarchas bog'liq. Binobarin, O'zbekistonda yoshlar masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyat davlat taraqqiyotiga inson aql zakovati bilan erishiladi. Insonning aqliy taraqqiyotini tadqiq qilish bugungi kundagi fan oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib qolmasdan, balki bu muammo qadimdan mutafakkirlar olimlar diqqati markazida bo'lib kelgan. Hatto mazkur muammo antic dunyoda yashab ijod etgan faylasuf olimlar diqqatini o'ziga jalb etgan. Ular dunyoni bilishning asosi aql ekanligini takidlaganlar.

Inson aqlining o'sishi jamiyat taraqqiyoti bilan ham bog'liqdir. Yoshlarning ta'lim olishi, kasb-hunar egallashi, yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi yo'lida zamonaviy, ilg'or innovatsion shart-sharoitlar yaratib berish uchun O'zbekiston bor kuch va imkoniyatlarini ishga solmoqda chunki yosh avlodni har tomonlama qollab quvatlash, ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom, vatanparvar va fidoyi etib tarbiyalash, huquq hamda manfaatlarini himoya qilishga e'tibor qancha kuchaytirilsa, uning samarasi ham shuncha yuqori bo'ladi. Mamlakatimizda yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash, ularning hayotga mustaqil qadam qo'yishlari uchun barcha zarur sharoitlarni yaratishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Bugungi ta'lim tizimidagi innovatsiyalarni quyidagicha tasniflash ma'qullanmoqda:

- Fa
olyat yo'nalishiga qarab (pedagogik jarayondagi, boshqaruvdagi);
- Ki
ritilgan o'zgarishlarning tasnifiga ko'ra (radikal, modifikatsiyalangan, kombinatsiyalangan);

- O'zgarishlar ko'lamiga ko'ra (lokal, modulli, tizimli);
- Kelib chiqish manbaiga ko'ra (shu jamoa uchun ichki va tashqaridan olingan).

Innovatsion ta'lim – shunday innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturlariki, undan pedagog innovatsion faolyati natijasi bo'lib, o'qiyotganlar innovatsion g'oyalarni yaratuvchisi hisoblanadi. Innovatsion loyiha – bu loyiha maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnik, tashkiliy, rejaviy, va hisoblash – moliyaviy hujjatlarning yig'indisidir. O'zbekiston Prezidenti SH.M.Mirziyoyev ta'kitlaganidek, “Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatdan ham hayotmamot masalasiga aylanib bormoqda. O'zbekiston mustaqilligi sharoitida yoshlar siyosati mamlakat ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib ulgurdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning “Kamolot” yoshlar ijodiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi. //http://www/gazeta.uz/uz/2017/07/01/nutq/(10.07.2017)
2. J. hasanboyev va boshqalar. Pedagogika. Darslik. Toshkent,2004.
3. Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi mustaqillikning yig'ma to'qqiz yilligiga bag'ishlangan nutqi.// xalq so'zi, 186-son.2020
4. O'zbekiston Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning BMT bosh assambleyasining 75-sonli sessiyasidagi nutqi. <https://prizident.uz/uz/lists/view/3851>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyevning Oliy majlisga murojatnomasi. 2020yil 29- dekabr <https://www.youtube.com>

TIL SATHIDAGI YOT SO‘ZLAR VA ULARGA TENG KELUVCHI MUQOBIL IFODALARNI TOPISH MASALASINING O‘RGANILGANLIGI

Nurjahon Abdullayeva

TDSHU turkshunoslik fakulteti

2-bosqich magistranti

nurjahonabdullayeva@gmail.com

+998900055788

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilini yot so‘zlardan tozalash va til sofligini saqlash masalasining istiqboli hamda muammolari qisqacha tahlil qilinadi. O‘zlashmalarning til taraqqiyoti va rivojlanishi sohasidagi ahamiyati, xususan, o‘zbek tilining yaqin tarixdagi leksik tarkibi, unda o‘zlashgan qatlam so‘zlarining ulushi hamda mos ravishda o‘zgarib borishi misollar yordamida o‘rganilib, o‘zbek tilini yot so‘zlardan tozalash, tilning sofligini saqlashga bo‘lgan turli davrlardagi harakat va urinishlar qisman tahlil qilinadi, bu yo‘ldagi yutuq va kamchiliklar hamda bularga sabab bo‘lgan omillar haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Абстракт

В данной статье кратко анализируются перспективы и проблемы очищения узбекского языка от иностранных слов и сохранения чистоты языка. На примерах изучается значение приобретений в области развития языка, в частности, лексический состав узбекского языка в новейшей истории, доля в нем слов ассимилированного слоя и соответствующие его изменения. Частично анализируются усилия и попытки в разные эпохи очистить язык и сохранить чистоту языка, обсуждаются достижения и недостатки на этом пути и факторы, их вызвавшие.

Abstract

This article briefly analyzes the prospects and problems of clearing the Uzbek language of foreign words and preserving the purity of the language. Using examples, the significance of acquisitions in the field of development of language is studied, in particular, the lexical composition of the Uzbek language in recent history, the proportion of words of the assimilated layer in it and its corresponding changes. Efforts and attempts in different eras to purify the language and preserve the purity of the language are partially analyzed, achievements and shortcomings along this path and the factors that caused them are discussed.

Kalit so‘zlar: O‘zlashma so‘zlar, tilning lug‘at sathi, lisoniy xilma-xillik, variativlik, til sofligi, ichki va tashqi manbalar, rus-internatsional so‘zlar, neytral

leksika, tilni milliylashtirish, muqobil soʻzlar (alternativalar), atamashunoslik qoʻmitasi, til genofondi.

Ключевые слова: Заимствованные слова, словарный запас языка, языковое разнообразие, вариативность, чистота языка, внутренние и внешние источники, русско-международные слова, нейтральная лексика, национализация языка, альтернативные слова (альтернативы), терминологический комитет, языковой генофонд.

Keywords: Borrowed words, language vocabulary, linguistic diversity, variability, purity of language, internal and external sources, Russian-international words, neutral vocabulary, nationalization of language, alternative words (alternatives), terminology committee, language gene pool.

Har bir til oʻz taraqqiyoti davomida turli tillardan soʻz oladi, ichki va tashqi manbalarga koʻra boyiydi, lugʻat sathi tadrijiy ravishda kengayib, takomillashadi va shunga koʻra oʻz isteʼmolchisiga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim qilish salohiyatiga ega boʻlib boradi. Va bu har qanday rivojlanayotgan til uchun normal holatdir.

Bugun oʻzbek tili ham aynan shu jarayonni boshidan kechirmoqda. Shitob bilan kechib borayotgan globallashuv sharoitida, zamonaviy texnologiyalar tobora kunimizning, hayotimizning ajralmas qismiga aylanib, oʻzi bilan yangidan-yangi tushuncha va hodisa nomlarini lisoniy sathimizga olib kirayotgan bir davrda bu jarayon yana-da shiddatli tus olayotgani ayni haqiqat. Hattoki, shu sabab boʻlsa kerak, ayrim til muhofazakorlari “oʻzbek tili oʻz milliyligini yoʻqotish arafasida” degan xavotirli farazlarni ham oʻrtaga tashlamoqda. Xoʻsh, shu oʻrinda savol tugʻiladi, tilning ijtimoiylashuvini sunʼiy ravishda toʻxtatish yoki nazorat qilish, uni majburiy bir tarzda milliylashtirish, kirib kelayotgan begona soʻzlar oʻrnini ichki manbalar orqali muqobillashtirish mumkinmi? Va bu qanchalar istiqbolli? Bu yoʻlda qanday muammolar mavjud? Mazkur maqolada aks etadigan fikr, tahlil va xulosalarimiz orqali ushbu savollarga javob topishga harakat qilib koʻramiz.

Dastlab, oʻzbek tilining turli yillardagi lugʻat boyligi tarkibida yot soʻzlar ulushi miqdoriga nazar solsak. Maʼlumotlarga koʻra, eski adabiy tilimiz leksikasida arabcha soʻzlarning ulushi XX asrning boshlarida 33-35 foizni tashkil qilgan boʻlsa, Sovet hokimiyati yillarida bu foiz sezilarli darajada pasayib, arab va fors-tojik soʻzlari oʻrnini nisbatan rus soʻzlari egallaganligining guvohi boʻlamiz.

Masalan, 20-yillarning oʻrtalarida A.K. Borovkov oʻtkazgan tahlil natijasiga koʻra, “vaqtlili matbuot leksikasida arab soʻzlari 32,1 foizni, tojik soʻzlari 5,5 foizni, internatsional (xalqaro) soʻzlar 2 foizni, oʻzbek soʻzlari 60 foizni tashkil qilgan”¹

¹ Боровков А. К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит на основе русской графики. –Известия УзФАН, 1940, № 7. – С. 25-68

bo'lsa, K.K. Yudaxin tomonidan tuzilgan lug'atga sarf etilgan so'zlar tahlil etilganda, "lug'atdagi so'zlarning 28,6 foizi arabcha, 16,9 foizi tojikcha, 4,7 foizi rus-internatsional, 50,3 foizi asli o'zbek so'zlaridan iborat bo'lgan (33-bet)"²ligini ko'rish mumkin. Professor Fattoh Abdullayevning "Til qanday rivojlanadi?" nomli risolasida esa o'zbek tili lug'at tarkibida yillar o'tgani sari ruscha so'zlar hissasi ortib borgani aniq hisob-kitoblar orqali dalillab berilganligining guvohi bo'lish mumkin. Unga ko'ra, "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1944-yil 1-yanvar soniga joylashtirilgan materiallarining leksik tarkibi quyidagicha ko'rinishda bo'lgan: "Gazetaning ushbu sonida hammasi bo'lib, 7310 so'z bor, shundan o'zbekcha so'zlar 53,6, arabcha so'zlar 21,1, tojikcha so'zlar 11,2, sovet-internatsional so'zlar 13,9 foizni tashkil qiladi"³.

Ushbu jarayon, ya'ni tilimizda rus so'zlari va u orqali kirgan internatsional so'zlar ulushining ortishi bu bilan to'xtab qolmay, vaqt o'tgani sayin yana-da jadallashib, fan, sanoat, ishlab chiqarish va shu kabi boshqa ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy sohadagi yangiliklar, o'zgarishlar sabab yana-da til sathimizda mustahkam o'rin egallab boraverdi. Ushbu davrda gazeta, jurnal, stol, stul, ruchka, tok, avtobus, trolleybus, tramvay, teatr, roman, epopeya, epilog, programma, syujet, konsert, assambleya, assistent, geometriya, asteroid, kometa, bakteriya, semantika, generator, kompyuter, kaloriya, sistema, struktura, kvadrat, texnika, texnologiya, mashina, atom, yadro, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya, propozitsiya, sinonimiya, omonimiya, leksema, grammatika, morfema, spiral, stadion, infeksiya, inflyatsiya, punkt, parlament, palata va shu kabi o'zbekcha muqobilini topish va topganda ham bu muqobillarni faol qo'llaniluvchi lisoniy sathga kiritish deyarli mumkin bo'lmagan rus-internatsional so'zlar qabul qilindi va ular neytral leksika maqomini oldi.

Faqatgina 90-yillarning boshiga kelib, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va sovet hokimiyati parchalanib, mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritganligi sabab tilimizda rus so'zlari o'z ta'sirini birozga bo'lsa-da, yo'qota boshladi. Xususan, o'z paytida juda faol qo'llangan rayon (tuman), oblast (viloyat), redaktor (muharrir), redaksiya (tahririyat), adres (manzil), spravka (ma'lumotnoma), snoska (havola), spravochnik (qo'llanma), broshyura (risola), jyuri (hakam), injiner (muhandis), kalendar (taqvim), konferensiya (anjuman), leksiya (ma'ruza)⁴ va h.k. kabi so'zlar muqobillariga muvaffaqiyatli tarzda almashtirildi. Lekin bu bilan ushbu so'zlar milliylashtirildi, o'zbekcha muqobillariga almashtirildi, degan mulohaza, bizningcha, katta so'roq ostida turibdi. Chunki aksariyat muqobillarni arab so'zlari tashkil etdi.

² Abdullayev F. Til qanday rivojlanadi?. Risola. – Toshkent: "Fan". 1972, 33-b.

³ Abdullayev F. "Til qanday rivojlanadi?". Risola. – Toshkent: "Fan". 1972, 33-b.

⁴ Abdurahmonov G'. "Muammolar hali ko'p". Maqola. "Sovet O'zbekistoni gazetasi". – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.

Endilikda, rus soʻzlari taʼsiri kamayganligi barobarida, davrga mutanosib ravishda ingliz soʻzlari “fathi” tilimiz milliyligiga rahna sola boshladi. Dunyoning yetakchi mamlakatlari tili, umuman, bugun fan-texnologiya tili boʻlib qolgan ingliz tili tilimizga ham oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmadi. Va bu taʼsir yaqin oʻn yilliklarda sezilarli darajada oshishi kutilmoqda.

Tahlillarga koʻra, “Eski nashrdagi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ga 80 ga yaqin inglizcha oʻzlashmalar kiritilgan boʻlsa, yangi nashrdagi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da 500 dan ortiq inglizcha oʻzlashma soʻzlar izohlangan. Shuningdek, Oʻzbek tiliga oʻzlashgan inglizcha soʻzlarning izohli lugʻatida 350 dan ortiq soʻz, bundan tashqari, vaqtli matbuotda qoʻllanilayotgan neologizmlar, “Ingliz – oʻzbek – rus axborot texnologiyalari va internetga oid qisqacha atamalar lugʻati”dagi inglizcha oʻzlashmalar hisobiga mingdan ortiq leksemalar qoʻshilgan⁵ligining guvohi boʻlish mumkin.

Oʻzbek tili leksik tarkibi sofligining davrlarga koʻra bundayin oʻzgarib turishi, yod soʻzlarning tilimiz sofligiga boʻlgan bundayin “xuruj”lari koʻrib turganimizdek, har doim boʻlgan. Shu oʻrinda “til sofligi” degan tushunchaning oʻzi ham biroz eʼtirozli tushuncha ekanligini aytib oʻtishimiz lozim. Chunki dunyoda biror til yoʻqki, boshqa tillardan soʻz olmagan, oʻzlashmalar hisobiga oʻz lugʻat sathini boyitmagan va mutlaq sofligini saqlab qola olgan boʻlsa. Shu sababdan til sofligini saqlash, uni yot soʻzlardan himoya qilish kerak, degan fikr-mulohazalar biroz konservativ ruh kasb etadi, bizningcha va bu amalda ilojisiz ham. Tarixdan bilamizki, bundayin harakatlar, yaʼni tilni begona soʻzlardan tozalash, uni milliylashtirishga urinishlar bizda azaldan turlicha koʻrinish va tamoyillar asosida boʻlsa-da, boʻlib kelgan.

Xususan, professor Fattoh Abdullayev bu haqida oʻz mulohazalarini bildirib oʻtar ekan, “hayotda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlar, qayta qurish jarayoni, tabiiy juda koʻp va xilma-xil tushunchalarni vujudga keltirdi. Adabiy til leksikasi ana shu yangidan-yangi tushunchalarni, albatta, ifoda etib berishi kerak edi” deydi va bu oʻz tilimizdan tashqari, boshqa tillarning lugʻat boyligidan keng miqyosda foydalanishni taqozo qilishini taʼkidlaydi. Shuningdek, bu yoʻlda oʻz ichki imkoniyatlarimizdan foydalanish borasida baʼzan ortiqcha xatti-harakat natijasida sunʼiylikka yoʻl qoʻyilganligini ham taʼkidlab oʻtadi: “Koʻplab darsliklar muallifi va shoir Elbek bir vaqtlar 550 tacha soʻz-terminlarni toʻplab, avval “Turkiston” gazetasida (1923, 168-198), soʻngroq “Inqilob” jurnalida eʼlon qilgan edi. Lugʻatning kirish qismida muallif quyidagilarni yozgan edi: “Bu lugʻatni tuzishdan maqsad barcha chet soʻzlarni tilimizdan haydab chiqarish va haqiqiy oʻzbek atamalarini (terminologiyasini) yaratishdir. Lugʻatni tuzishda biz jonli tilda qoʻllanilayotgan soʻzlardan foydalandik, hozirgi tilimizda boʻlmagan soʻzlarni eski tilda yozilgan asarlardan oldik, qiyinchilik tugʻiladigan boʻlsa, biz bunday

⁵ Yoʻlchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan oʻzbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. 441-b.

so‘zlarni o‘zimiz sun‘iy yasadik”. “Chig‘atoy gurungi” deb atalgan guruh vakillarining terminologiya yaratish haqidagi tasavvurlari ana shunday edi, – deydi olim va o‘zbek tili leksikasini “tozalashga” urinish, hech shubhasiz, tilning umumiy rivojlanish tendensiyasini, taraqqiyot qonunlarini yaxshi tushunmaslikdan kelib chiqqan xatti-harakat edi⁶” deya baholaydi.

Olimning ushbu fikrlarida jadidlarning oydinlanma harakatiga nisbatan mavjud hukmron davr keltirib chiqargan biroz noxolislik kayfiyati sezilib tursa-da, ammo ilmiy asos yo‘q edi, deb ayta olmaymiz. Negaki, bu maqsad milliyat nuqtayi nazaridan qanchalar xayrli va ezgu bo‘lib ko‘rinmasin, ilmiy-lisoniy nuqtayi nazardan olib qaraganda tilning rivojlanish, taraqqiyot qonunlarini mensimaslik va uni zo‘rma-zo‘raki, majburiy bir tarzda muayyan bir qolipga tushirish bo‘lib ko‘rinaveradi. Sun‘iy ravishda “burab” chiqarilgan bunday “milliy hosilalar” jamiyat, til foydalanuvchilari tomonidan aksar hollarda mutlaqo qabul qilinmasligi esa, afsuski, hech kimga sir emas.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashining 1989-yil 26-dekabrdagi farmoyishi bilan Vazirlar Mahkamasi huzurida tuzilgan va 2003-yilgacha o‘z faoliyatini olib borgan Respublika atamashunoslik qo‘mitasi⁷ va uning faoliyatini eslab o‘tish o‘rinli. Ushbu qo‘mita atamalarini milliylashtirishni maqsad qilgani holda bir nechta muqobilliklarni ishlab chiqib, jamoatchilikka taklif etgan edi. Jumladan: “radio – ovoznigor; samolyot – tayyora, uchoq; jurnal – oynoma, oybitik; gazeta – ro‘znoma, jarida; kafedra – minbargoh; avtobus – ko‘pkursi; respublika – jumhuriyat, direktor – boshqon, mikrofon – ovoznigor; telefon – durovoz⁸” kabi so‘zlar uydurildi, ammo yakunda ushbu so‘zlarning “Atamalarini milliylashtirish harakati”ga hech qanday aloqasi yo‘qligi ma‘lum bo‘ldi. Chunki, birinchidan, bular majburlab hosil qilingan kompozitsion yasalmalar edi va eng muhimi, bularning o‘zi ham begona bir tilga mansub so‘zlar edi. Shunchaki, bir begona tildan kirgan so‘zni ikkinchi begona tilga almashtirishdek biroz mantiqsiz harakat esa tabiiyki, tilni milliylashtirish siyosatida o‘zini oqlamasdi, til iste‘molchilari tomonidan qabul qilinmasdi va amalda shunday bo‘ldi ham.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzurida Atamalar komissiyasi qayta tashkil etildi. Komissiya oldidagi asosiy vazifalar etib:

- ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarini rasmiy iste‘molga kiritish;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridagi tushuncha va atamalarning turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda qonunchilik hujjatlarida qabul qilingan ma‘nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta‘minlash;

⁶ Abdullayev F. “Til qanday rivojlanadi?”. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972, 24-b.

⁷ Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.

⁸ Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013, 202-b.

- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga, shuningdek, yuridik, texnik va boshqa maxsus qoidalarga rioya etilishini ta'minlash;
- boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan nomuvofiqliklarni normativ-huquqiy hujjatlar normalariga ziyon yetkazmagan holda tahrir qilish;
- o'zbek tiliga kirib kelayotgan yangi atamalarni qonunchilik hujjatlariga joriy etish va amalda qo'llashning huquqiy muammolarini o'rganish, ushbu sohadagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash;⁹ kabilar belgilandi.

Ushbu komissiya faoliyati to'g'risida xulosa berishga hali erta bo'lsa-da, biroq komissiyaning oldida turgan vazifalar g'oyat dolzarb va mas'uliyatli ekanligini aytib o'tishimiz lozim. Ushbu komissiya faoliyatiga xolis bir kuzatuvchi mutaxassis sifatida quyidagicha taklif va tavsiyalar berishni istardik:

- avvalo, o'zlashgan (chet tillaridan qabul qilingan) atamalarning yangi imlo va izohli lug'atlarini ishlab chiqish lozim. Bu bilan ushbu atamalarning qo'llanilishidagi turli ma'noviy va imloviy tafovut hamda xatoliklarga barham berilishini ta'minlash mumkin.

- Ikkinchidan, ushbu chet tilidan qabul qilingan atamalarga o'zbekcha muqobillarni (alternaturalarni) ishlab chiqish bo'yicha muayyan ishchi guruhi tashkil etilishi va ularning faoliyati jamoatchilik orasida yoritib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda ushbu ishchi guruh tomonidan taklif etiladigan muqobillarning talaffuz va tushunarlilik jihatlariga ko'ra afzallik darajasi baholab borilishi (so'rovnom, anketa va sh.k. shakllarda) til foydalanuvchilarining bevosita ushbu jarayonga bo'lgan munosabatlarini tahlil qilishga, tegishli xulosalar chiqarish va jarayonning istiqbollik darajasini aniqlab borishga yordam beradi.

- Shuningdek, til sathiga kirib kelayotgan yangi tushuncha va atama nomlarini tilning ichki imkoniyatlari asosida qayta nomlashda sobiq atamashunoslik qo'mitasi yo'l qo'ygan xatolardan xulosa chiqargan holda, iste'molchi qabul qilishi qiyin bo'lgan mujmal yasalmalardan xoli tarzda yangi so'zlar hosil qilish va tilga oson singuvchi bunday muqobillar topishda jamoatchilik takliflarini so'rash, bu boradagi tashabbus va harakatlarni rag'batlantirib borish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi mulohazalarimiz bilan tilni milliyashtirish mutlaqo imkonsiz va yoki istiqboli so'roq ostida turgan bir harakat deyish fikridan yiroqmiz. Shunchaki, tilni milliyashtirish uni majburiy bir tarzda izolyatsiyalash, uning o'z foydalanuvchilariga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim eta olish salohiyatidan mahrum qilish evaziga bo'lmasligi kerak deb hisoblaymiz.

⁹ Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to'g'risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

Ya'ni til genofondi qanchalik boy va turli-tuman bo'lmasin, u muayyan vaqtlardan so'ng til foydalanuvchilari tomonidan mazkur qo'llanilayotgan til elementi sifatida, o'sha tilga davrlar mobaynida turli tamoyillar asosida kirib, o'rnashib qolgan, o'z qatlamga aylanishga ulgurgan leksika sifatida qo'llanila boshlashini (60 foizdan oshiqroq so'zlari, aslida, boshqa tillarga mansub bo'lgan ingliz tili¹⁰ hamda qariyb teng yarmi arab va fors-tojik tillariga mansub, yoki mazkur tildagi unsurlar, qo'shimcha va shu kabi boshqa quruvchi konstruksiyalar asosida shakllangan o'zbek tili bunga yorqin misoldir) hisobga olgan holda, bu tabiiy jarayonga sun'iy ravishda aralashishni, uni zo'rma-zo'raki, "burab chiqarilgan" va o'sha mavjud tushunchani to'laqonli ifodalab ham bera olmaydigan mujmal yasalmalar orqali milliylashtirishni u qadar to'g'ri harakat deb hisoblay olmaymiz.

Qaytaga tilimizning lug'at boyligini o'zlashgan so'zlar hisobiga yana-da kengaytirishni, faqatgina bu yo'lda "qanday bo'lsa, shunday olib qo'ya qoladigan tayyor iste'molchi" yo'ldan borishni emas, balki aniq qoida va tamoyillar asosida, keyinchalik imloda turli ikkilanish va farqliliklar keltirib chiqarmaydigan holatda o'zlashtirishni tilimizning rivoji hamda taraqqiyoti uchun to'g'ri va manfaatli jarayon deb hisoblaymiz. Shuni ta'kidlashimiz lozimki, bu mulohaza tilda mutlaq muqobili mavjud bo'lgan, o'sha tushuncha yoki holatni to'laligicha ifodalab bera oladigan muqobillik (alternativlik) ka ega o'zlashmalarga taalluqli emas.

Fikrlarimiz yakuni o'laroq shuni aytmoqchimizki, tilni milliylashtirish bor so'zlarga qanoat qilib, tildagi yot so'zlarni majburan siqib chiqarish, ularning kirib kelishini sun'iy ravishda to'xtatish va yoki nazorat qilish hisobiga emas, balki muqobil ifodalarning mantiqli va to'g'ri shakllantirilishi hisobiga ro'y beradi. Chunki har qancha jon kuydirilmasin, minglab so'zlar uydirilmasin, ular iste'mol qilinmas ekan, yot so'zlardan tushunilish va talaffuzga ko'ra afzal ko'rilmas ekan, harakat nolga tengligicha qolaveradi. Iste'molchida u yoki bu so'zni tanlash huquqi doimo bo'lishi lozim. Shuningdek, rivojlangan til har qaysi holatda ham o'z foydalanuvchisiga xilma-xil variantlarni taqdim qilish salohiyatiga ega lug'at boyligiga ega bo'lishi kerak. So'zlarni qo'llashda milliylik yoki zamonaga mos qulaylikni tanlash esa har bir iste'molchining o'z shaxsiy tanlovi, yana ham to'g'rirog'i, tafakkur saviyasi belgilab beradigan jihat bo'lib qolaveradi.

¹⁰ Ruzmetova G. "O'zbek tilidagi inglizcha o'zlashmali iboralar". BMI. – Urganch: 2015, 20-b.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Боровков А. К., Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит на основе русской графики. Известия УзФАН, № 7 1940.
2. Abdullayev F. “Til qanday rivojlanadi?”. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972, 24-33-b.
3. Yo‘lchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. 441-b.
4. Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.
5. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. va boshqalar. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013, 202-b.
6. G. Ruzmetova. “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashmali iboralar”. BMI. – Urganch: 2015, 20-b.
7. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to‘g‘risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

XALQARO TILLARDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR VA ULARNING O‘ZLASHTIRILISH PRINSIPLARI

Nurjahon Abdullayeva

TDSHU turkshunoslik fakulteti

2-bosqich magistranti

nurjahonabdullayeva@gmail.com

+998900055788

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalqaro tillardagi o‘zlashma so‘zlar va ularning o‘zlashish tamoyillari atroflicha tahlil qilinadi. Xususan, xalqaro tillar hisoblanuvchi ingliz va rus tillari leksik sathidagi o‘zlashma so‘zlar, ularning tilga kirib kelish va singish jarayonlari tadqiq ostiga olinadi. O‘zlashmalarning ushbu tillar taraqqiyoti va rivojlanishi borasidagi ahamiyati, ijobiy va salbiy jihatlari atroflicha misollar orqali o‘rganiladi, tahlil qilinadi, shuningdek, til sofligini saqlash borasida ham mazkur tillardagi tajribalar o‘rganilib, fikr va mulohazalar bildiriladi va tegishli xulosalar olinadi.

Kalit so‘zlar: *O‘zlashma so‘zlar, tilning lug‘at sathi, muloqot fenomenlari, til sofligi, ichki va tashqi manbalar, qarz so‘zlar, yangi realiya, muqobil so‘zlar (alternativalar), til genofondi, tillarning irsiy va strukturaviy yaqinlik darajasi.*

Bugun biz kundalik hayotimizda va odamlar bilan o‘zaro muloqotimiz jarayonida juda ko‘plab, zamonaviy fan kashfiyotlar va texnologiyalar nomlaridan foydalanamiz. Tabiiyki, bu texnologiyalarning aksariyatini chet tili so‘zlari tashkil qiladi. Bu paytda esa biz albatta o‘zlashma so‘zlarni qo‘llashga majbur bo‘lamiz. Ma’lumki, har bir tilning lug‘at tarkibi boyib borishining bir qancha yo‘llari mavjud. Ana shunday yo‘llarning biri bu boshqa tillardan so‘zlar o‘zlashishidir. Bugungi kunda bu jarayonni boshidan o‘tkazmagan, faqat ichki imkoniyatlari bilan rivojlangan til mavjud emas. Ma’lum bir tilning hozirgi davr rivojida avvalo boshqa davlatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar, fan-texnika taraqqiyoti asosida boshqa bir tilga tegishli bo‘lgan so‘zlar o‘zlashishi kuzatilmoqda. Har bir tilning o‘z rivojlanish tarixi mavjud va bu jarayonda boshqa tillardan so‘zlarning kirib kelishi kuzatilgan. Mana shunday jarayonlarda jahon tillariga yangi so‘zlarning kirib kelishi o‘sha tillarning lug‘ati tarkibi boyishidan dalolat beradi. Jahon tilshunosligida tilning lug‘at tarkibining boyib borishining bir qancha yo‘llari mavjud.

1. Yangi so‘zlar yasalihi orqali (*So‘z yasalihi*)
2. Boshqa tillardan so‘z kirib kelishi orqali (*o‘zlashmalar*)
3. Mavjud so‘zlarning ma’nosi o‘zgarishi orqali (*ma’no ko‘chishi*)

4. Frazeologik birikmalarning yasalishi orqali (frazeologizmlar) Bundan ko‘rinib turibdiki, so‘zlarning boshqa tillardan kirib kelishi lug‘at tarkibini boyishida muhim rol o‘ynaydi. O‘zlashmalar shunday jarayonni anglatadiki, unda so‘zlarning bir qismlari yoki butun fraza bo‘lgan so‘zlar o‘zi boshqa tildan boshqasiga ko‘chib o‘tadi. Bunday so‘zlarning tilshunoslikda uchrashi bir tomondan “muloqot fenomenlarida”, ya’ni biron bir xalqning uzoq vaqtlar davomida til va madaniy aloqalarida ko‘rinsa ikkinchi tomondan avlodlarning davomiy muhim iqtisodiy va madaniy guruhlariga qarab intilishida yoki ularning hududiy chegarada ikki yoki ko‘p tilligida ko‘rinadi.

Ingliz tilida so‘z o‘zlashuvi xususiyati. XV asrda ingliz tili qo‘lyozmalarida uni boshqa bir necha tillar xususan, lotin tili, fransuz va eski skandinavian tillari bilan aloqada bo‘lganligi haqida yozilagan. Bu manbalardan so‘z qo‘shilishi bir necha tarixiy sabablardan dalolat beradi. Rim sivilizatsiyasining katta ta’siri tufayli lotin tili Angliyada ta’lim va din tili sifatida uzoq vaqt foydalanilgan. Eski skandinavian tili IX-X va XI asrning birinchi yarmida mahalliy aholiga tezda singishib ketgan, shuningdek, o‘zlari bilan ilg‘or feodalizm ya’ni yuqori ijtimoiy tizim haqidagi yangi tushunchalarni olib kelgan mustamlakachilar tili edi.

Boshqa mustamlakachilarning tili bo‘lgan fransuz tili XI asrning o‘rtalaridan XIV asrning oxirigacha yuqori tabaqa vakillari, maktab ta’limi va rasmiy hujjatlarning asosiy tili edi. Ingliz tilida o‘zlashma elementlarni o‘rganishda asosiy urg‘u o‘rta asrlar ingliz davrida mavjud bo‘lgan qoidaga asoslandi. Keyingi davrlarda o‘zlashmalar faqat yaqin yillardagi tadqiqotlarning maqsadi bo‘ldi. O‘zlashmalar oqimi uzluksiz va davomli bo‘ldi. O‘zlashmalarning eng katta miqdori fransuz tilidan kirib kelgan. Ular ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy hayotdagi turli sohalarni tasvirlaydi.

O‘zlashmalarning katta qismi ilmiy va texnik atamalardir. Ko‘pchilik o‘zlashma so‘zlar odamlar o‘rtasidagi aloqalar va ularning madaniyat darajasi haqida bizga aytadi. U shunga sabab bo‘ladiki, o‘zlashmalar tez-tez tarixning muhim hodisasi deb nomlanadi. Agar biz ingliz tilidagi o‘zlashmalar ro‘yxatini tekshirsak, ular ma’nosiga qarab guruhlanadi, shunda biz Angliyaning boshqa millatlar bilan aloqasi haqida ko‘pgina qimmatli ma’lumotlarni qo‘lga kirita olamiz. Ba’zi bir o‘zlashmalar aniq tarixiy holatlarning to‘g‘ri ta’sirini tushuntirib bera olmaydi, ular yangi narsa va g‘oya bo‘la olmaydi. Masalan, *air – havo, place – joy, brave – jasur* so‘zlari fransuz tilidan o‘zlashgan. Shuni ta’kidlash kerakki, sof lingistik xususiyatlarni ahamiyatli darajalari bilan o‘rganilgan turli tillardan o‘zlashmani umumiy tarixiy sabablari haligacha tadqiq qilinmoqda.

Ko‘pgina o‘zlashmalar faqat tarixiy hodisaga bog‘liq emas, balki aloqamunosabatlarni xarakteri davomiyligi, shuningdek tillarning irsiy va strukturaviy yaqinlik darajasiga aloqador. Tillar qanchalik yaqin va aniq bo‘lsa ta’sir shunchalik chuqur bo‘ladi. Ingliz tilida skandinavian va fransuz tili o‘rtasidagi ta’sirni taqqoslash yaxshi baholangan. Eski ingliz tiliga yaqindan bog‘langan skandinavian tillarini ta’siri

ostida ba'zi guruh so'zlari bog'langan yoki bog'lanmagan tillardan o'zlashgan (*they, their, them* kabi olmoshlar); bir qancha skandinavian o'zlashmalari milliy so'zlardan yasalgandek tuyuladi (ularning o'zaki bir xil bo'lganligi uchun ular o'rtasidagi bog'liqlik osonlik bilan ko'rinadi), masalan, *drop - drip (scand), true - tryst (scand)*; Ingliz tilining grammatik tuzilishining rivojlanishida skandinavian so'zlarining ta'sir darajasi tezlashdi.

O'zlashmalar tilga ikki yo'l orqali kirib keladi: og'zaki nutq orqali (odamlar o'rtasidagi tez aloqa orqali) va yozma nutq orqali (kitoblar orasidagi bilvosita aloqa orqali). Og'zaki o'zlashmalar asosan tarixning dastlabki davrlarida sodir bo'lgan. Yaqin yillarda yozma o'zlashmalar muhim ahamiyat kasb etdi og'zaki o'zlashgan so'zlar, odatda, qisqa bo'ladi (*inch, mill, street*) va ular foydalanish jarayonida katta o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Yozma o'zlashmalar o'zlarining talaffuzi, tovush shakllarining ba'zi xususiyatlarini saqlab qoladi va ularning assimilatsiyasi uzoq va qiyin jarayondir¹.

Rus tilida so'z o'zlashuvi xususiyati.

So'z o'zlashtirish rus tilida juda keng tarqalgan hodisadir. Uzoq vaqtlar mobaynida yangi hodisa va tushuncha nomlarini bildiruvchi chet so'zlar rus tiliga kirib, lug'atda muhim qatlamni tashkil etib bordi. Manbalarda rus tili lug'at tarkibidagi ilk xorijiy so'zlar eng qadimgi yozma yodgorliklarda qayd etilgani va yunon tiliga mansub bo'lganligi aytiladi. Chet tillaridan qabul qilingan (o'zlashgan) so'zlar doimiy ravishda adabiy matnlarda, ommaviy axborot vositalarida va turli matbuot nashrlarida uchraydi. Shuningdek, ushbu so'zlar zamonaviy yoshlar slengi va professional lug'atning ajralmas qismidir. Zamonaviy rus tilida, ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, o'zlashgan so'zlarning ulushi 4% dan 22% gacha etadi².

M.A. Breiter o'z tadqiqotida chet tillaridan olingan so'zlarning paydo bo'lishining quyidagi sabablarini ta'kidlab o'tadi:

- rus tilida yangi tushuncha nomining yo'qligi (yangi realiya): *спонсор, дайджест, топ модел* va boshqalar;
- rus tilining kognitiv bazasida tegishli nomning yo'qligi: *бренд, сканер, ноутбук* va boshqalar;
- stilistik ta'sirni ta'minlash zaruriyati;
- ilgari olmoshlar yordamida ifodalangan tushuncha (konsepsiya)ni yangi chet tilidagi so'z bilan almashtirish: *рейтинг – kompaniyaning o'ziga xos turdagi ro'yxatdagi o'rni*³.

¹ Ermetova J, Bahodirova F. "Leksikologiya fanidan o'quv uslubiy majmua" Urganch. 2014. – B. 114.

² Дай И. "Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования" <https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>. – С 3.

³ Брейтер, М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.

L.P. Krisinning ta'kidlashicha, so'z o'zlashtirish bir qator tashqi va ichki sabablarga ko'ra kechadigan murakkab jarayondir. Turli xalqlar o'rtasidagi yaqin ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni olim tashqi sabab sifatida keltiradi.

L.P. Krisin tomonidan chet tildan o'zlashgan so'zlarning paydo bo'lishining ichki sabablari quyidagicha izohlanadi:

- tushunchani yanada oydinlashtirish, ma'noviy tuslanish (semantik ottenka)larni farqlash, tushunchaning semantik tuzilishini soddalashtirish;
- so'z oluvchi tilda tuzilish jihatdan o'xshash so'zlarning mavjudligi;
- ifodalanayotgan tushunchaning bo'linmasligi bilan belgining bo'linmasligiga moslashish tendensiyasi⁴.

Rus tilidagi birinchi o'zlashmalar VIII-XII asrlarda paydo bo'lgan bo'lib, slavyan bo'lmagan tillardan, xususan, skandinaviya (*вира, ябеда, клеймо, тиун, варяг, кнут, каперство*), fin-ugor (*навага, салака, акула, сиг, пурга, пельмени*) tillaridan kirgan edi. Ushbu o'zlashmalarning aksariyati dengizchilik, baliqchilik va savdo aloqalari, shuningdek, shimoliy xalqlarning turmushining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan va bevosita davrning ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettirgan.

Oltin O'rda davri ta'siri rus tiliga turkiy so'zlarning jadal ravishda kirib kelishiga yordam berdi: xususan, *тюрьма, хан, башка, казна, караул* va h.k. so'zlar kirib keldi. Turkiy so'zlarning aksariyati rus tiliga shu darajada mustahkam kirib borganki, bugunga kunga kelib ular xorijiy so'z sifatida qabul qilinmaydi ham hatto.

Pan-slavyan birligi davrida yunon tilidan (gresizm) so'zlar rus tiliga faol kirib kela boshlagan. Shunday qilib, uy-ro'zg'or buyumlarining ba'zi nomlari: *скатерть, фонарь, тетрадь, сахар*; diniy mazmundagi so'zlar: *лампада, демон, икона, ангел, епископ* va boshqalar; ayrim ilmiy atamalar: *грамматика, алфавит, философия, математика, диалект* va boshqalar; hayvon va o'simliklarning nomlari: *свёкла, фасоль, буйвол* va shu kabi boshqa so'zlar yunon tilidan olingan. Keyinchalik yunon tilidan olingan o'zlashmalar, asosan, fan va san'at sohasida (*логика, комедия, аналогия, хорей, психология, лексикон* va boshqalar) qo'llanilgan⁵.

Keyingi davrlarda esa lotin so'zlari (lotinizmlar) rus tiliga katta ta'sir ko'rsatdi. Lotin so'zlarining rus tiliga kirib borishi XVII asrdan boshlab qayd etilgan. Aksariyat lotinizmlar hayotning huquqiy, siyosiy va tibbiy sohalari bilan bog'liq edi: *диктатура, республика, революция, конституция, зоология, медицина* va boshqalar shular jumlasidandir.

Rus tilining leksik tarkibiga evropa tillari ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi, bu ayniqsa, XVIII asrda Pyotr I davrida sezilarli darajada bo'ldi. Bunga sabab aynan shu

⁴ Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27-34.

⁵ Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.

davrdan boshlab jamiyatning turli sohalarida ilm-fanning faol rivojlanganligi va ko'plab yangi kashfiyot va islohotlarning jadal surat olganligida edi. Bu esa o'z navbatida rus tilining leksik tarkibini yanada boyitishga yordam berdi. Xususan:

- nemis tilidan olingan so'zlar: *прейскурант, бухгалтер, агент, лагерь, вексель, офицер, штраф* va boshqalar;
- golland tilidan olingan so'zlar: *флот, флаг, рейд* va boshqalar;
- ingliz tilidan olingan so'zlar: *мичман, шхуна, баржа, бриг* va boshqalar;
- fransuz tilidan olingan so'zlar: *аксессуары, жабо, вуаль, безе, пюре, майонез, гурман, бисквит* va boshqalar;
- italyan tilidan olingan so'zlar: *браво, аллегро, пианино, вилла, макароны* va boshqalar;
- ispan tilidan olingan so'zlar: *серенада, гитара, мантилья* va boshqalar.

XX asrda fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot va ishlab chiqarish munosabatlariga oid xorijiy so'zlar rus tilining leksik tarkibiga mustahkam kirdi: *анархизм, буржуазия, демократ, социалист, космонавт, губернатор, планетарий* va boshqalar shular jumlasidandir.

XX-XXI asrlar oxirida o'z ona tilida so'zlashuvchilar nutqida begona tildagi o'zlashmalar sonining ko'payishiga sabab bo'luvchi qator omillar, jumladan: mamlakatlar o'rtasidagi savdo va madaniy aloqalarning ko'payishi, xorijiy turizmning gullab-yashnashi, fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi, kino sanoati va musiqa madaniyati ommalashishi kabi holatlar yanada jadallashdi. Bu davr juda ko'p professional (*printer, fayl, interfeys, dizayn, businessmen* va boshqalar), iqtisodiy (*супермаркет, тендер, трейдер, менеджер, билборд* va boshqalar), sport (*бейсбол, бита, виндсёрфинг, армрестлинг* va boshqalar) atamalar. XX asrdagi barcha o'zlashmalarning to'rtidan uch qismidan ko'prog'i anglitsizmlar va amerikanizmlardan kelgan⁶ [6, p. 305].

XXI asrda biz kompyuter texnologiyalari va Internet rivojlanishi bilan bog'liq yangi xorijiy tillar, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar: *блогер, ангрейд, логин, чат, роуминг, хакер, таргет, гуглить, дедлайн, фейк, коуч, копирайтер* va boshqalar.

Ko'pgina o'zlashtirilgan so'zlar rus tilining leksik tarkibiga uzoq va mustahkam kirgan va shuning uchun uning so'zlovchilari tomonidan xorijiy sifatida qabul qilinmaydi, masalan: *враг, время, сахар, шоколад, танк, модель, кенгуру, спутник* va boshqalar. Ularning aksariyati ko'rsatilgan tushunchalarni (yoki hodisalarni) ifodalovchi yagona so'zlardir. Shuni ta'kidlash kerakki, qarzga olingan so'zlar orasida nafaqat chet ellik sifatida qabul qilinadigan, balki ularning ma'nosi rus tilida so'zlashuvchilar uchun har doim ham tushunarli bo'lmagan ko'plab so'zlar mavjud, masalan: *генезис, квота, эксклюзивный, оффшор, саммит, холдинг* va boshqalar.

⁶ Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

Ко'п сонли xorijiy so'zlarning rus tiliga kirib borishi ham tilshunoslar, ham ona tilida so'zlashuvchilarni tashvishga solmoqda. Bu nutqda o'zlashmalarni qo'llash har doim ham o'rinli emasligi bilan izohlanadi. Ularning ko'pchiligi haqiqiy so'zlar va iboralarni almashtiradi va keraksiz ishlatadi. Bu muammo, ayniqsa, yoshlar orasida keskin. Yoshlar yangi xorijiy so'zlarni tezda o'zlashtirib olishadi va ularni kundalik nutqda doimiy ravishda ishlatishni boshlaydilar, garchi rus tilida bu so'zlarning sinonimlari mavjud va bu holatlarda qarz olish mutlaqo oqlanmasa ham. Masalan, *меседж (message) – сообщение; уикенд (weekend) – выходной; кринж (cringe) – стесняться, смущаться, испытывать неловкость, «испанский стыд»; краш (crush) – любимый, возлюбленный; лол (lol) – смех, смешной, ха-ха-ха, бугага; дэнсить (dance) – танцевать; фейк (fake) – подделка, фальшивка; тренд (trend) – тенденция, направление.*

Shunday qilib, biz xorijiy so'zlarni olish jarayoni rus tilining butun tarixiy rivojlanishi davomida doimiy ravishda sodir bo'lishini ko'ramiz. So'nggi o'n yilliklarda qarz olish quyidagi sohalarda faol qo'llanilmoqda: siyosat, iqtisodiyot, moda va ommaviy madaniyat. Xorijiy so'zlarni ishlatganda, ona tilida so'zlashuvchilar nutq xatolariga yo'l qo'ymaslik uchun ularning leksik ma'nosi va stilistik ranglanishini hisobga olishlari kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, xorijiy so'zlarni qo'llash ona tilida chaqirilayotgan yangi konsepsiya uchun o'xshash bo'lmaganda o'rinli bo'lishi kerak. Ona tilining o'ziga xosligi va sofligini saqlab qolish uchun asossiz qarz olishdan qochish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ermetova J, Bahodirova F. "Leksikologiya fanidan o'quv uslubiy majmua" Urganch. 2014. – B. 114.
2. Дай И. "Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования"/<https://na-journal.ru/1-2023>. – С 3.
3. Брейтер, М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.
4. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27-34.
5. Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.
6. Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

CONTEMPORARY PEDAGOGICAL TECHNICAL TOOLS IN TEACHING ENGLISH VOWELS TO YOUNG CHILDREN

*Barnoyeva Firuza
Ravshanova Maftuna
Rajabboyeva Dilsora*

Keywords: Methods, vowels, skills, games, pronunciation, activities, young children

Abstract

Pedagogical technical tools in teaching English vowels to young children refer to the various methods and resources used by educators to help young learners understand and practice vowel sounds in the English language. These tools are designed to be engaging, interactive, and effective in helping children develop their language skills. Some examples of pedagogical technical tools for teaching English vowels to young children can include: Phonics games and activities: Various online and offline games and activities that focus on practicing vowel sounds and word recognition can be useful in engaging young children in learning English vowels.

¹Interactive digital resources: Educational apps, websites, and online platforms that are designed to help children with vowel pronunciation and word recognition through interactive and multimedia resources.

Visual aids: Flashcards, posters, and visual diagrams that help young learners understand the different vowel sounds in English and how they are used in words.

Audio resources: Recorded audio clips and songs that focus on vowel sounds and pronunciation can help children practice their listening skills and develop a better understanding of English vowels.

Hands-on manipulatives: Manipulatives such as letter tiles, magnetic letters, and other physical resources that children can use to build words and practice vowel sounds in a hands-on, tangible way. The use of pedagogical technical tools in teaching English vowels to young children can make the learning process more interactive, engaging, and effective for young learners. These tools can help children develop their language skills in a fun and meaningful way, setting a strong foundation for their future language learning.

Introduction

Teaching English vowels to young children can be challenging, but there are several pedagogical technical tools that can be used to make this process more engaging and effective. Some of these tools include interactive games, multimedia

¹ <https://www.linkedin.com/advice/0/how-can-teachers-help-learners-english-vowel-sounds-mlkte>

resources, and language learning apps specifically designed for young learners. These tools can help children grasp the differences between English vowels, improve their pronunciation, and enhance their overall language skills. By utilizing these pedagogical technical tools, educators can create a dynamic and stimulating learning environment that motivates young children to engage with English vowels in a fun and interactive way.

Literature review

Contributions of new technologies to the teaching of English pronunciation by Yolanda Joy Calvo Benzies. July 2017²

The book begins by emphasizing the importance of early exposure to English vowels and highlights the challenges that young learners may face in mastering these sounds. It emphasizes the importance of a structured and interactive learning environment to optimize the learning process. One of the book's strengths is its inclusion of a wide array of pedagogical tools. These tools are designed to make the learning process engaging and enjoyable for children. It introduces the concept of using technology, such as interactive apps and online games, to reinforce their understanding of English vowels. The author also incorporates hands-on activities, such as songs, rhymes, and tongue twisters, which are proven to be effective in improving pronunciation and fluency.

The book also provides practical advice on how to incorporate phonics instruction into the teaching of English vowels. It guides teachers on how to design lesson plans that focus on specific vowel sounds, offering step-by-step procedures and sample activities. This helps ensure that educators have a clear understanding of how to implement these techniques effectively. One aspect that stands out in the book is its emphasis on individualized instruction. It recognizes that each child has different learning styles and needs. The author suggests strategies for tailoring instruction to meet the diverse needs of students, including providing visual aids, offering physical manipulatives, and creating multi-sensory learning experiences. This approach promotes inclusivity and ensures that all students have an equal opportunity to succeed in learning English vowels.

Overall, "Pedagogical Technical Tools for Teaching English Vowels to Young Children" is a valuable resource for educators and parents seeking effective techniques for teaching English vowels to young learners. With its practical guidance, range of pedagogical tools, and emphasis on individualized instruction, this book provides a comprehensive framework for creating a stimulating and successful English learning environment for young children.

² <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6206374.pdf>

Materials and methods

There are various methods and materials that can be used as pedagogical technical tools in teaching English vowels to young children. Some of the most effective approaches include:

1. Phonics instruction: ³Phonics-based methods are widely used to teach young learners about vowel sounds by linking letters to their corresponding sounds. Materials that support this approach include phonics workbooks, flashcards, and digital resources such as phonics apps and games.

2. Multisensory learning: Engaging multiple senses can help young children retain information more effectively. Materials such as tactile letter manipulatives, interactive whiteboards, and educational videos can provide multisensory experiences for learning vowel sounds.

3. Visual aids: Visual materials such as colorful posters, charts, and illustrations can help children identify and remember vowel sounds. These visual aids can showcase word families, vowel patterns, and provide visual reinforcement of sounds.

4. Audio resources: Audio materials, including songs, rhymes, and audiobooks, can help children recognize and practice vowel sounds through listening. Hearing vowel sounds in different contexts can aid in the development of phonemic awareness.

5. Interactive digital resources: Educational apps, websites, and software designed specifically for teaching English vowels can engage young learners through interactive games, quizzes, and virtual manipulatives.

6. Storybooks and reading materials: Incorporating vowel-rich storybooks and reading materials can help children apply their knowledge of vowel sounds in context. These materials also provide opportunities for guided or independent reading.

Overall, using a combination of these methods and materials can create a comprehensive and engaging approach to teaching English vowels to young children. Tailoring instruction to accommodate different learning styles and abilities is essential in effectively supporting young learners in mastering vowel sounds in English.

Results

Research on contemporary pedagogical technical tools for teaching English vowels to young children has shown promising results. A number of studies have explored the effectiveness of various technological resources in enhancing vowel learning among

³ 2010. "Pronunciation Teaching Materials in Finnish EFL Textbooks". In

Henderson, A. (Ed.) *English Pronunciation: Issues and Practices (EPIP)*.

Proceedings of the First International Conference. Université de Savoie: Région

Rhône Alpes, 189-205.

young learners. One study found that interactive games and apps designed to teach English vowels through visual and auditory stimuli were effective in engaging children and facilitating vowel discrimination and production skills. These digital tools provided immediate feedback and reinforcement, allowing children to practice and improve their vowel pronunciation in an engaging and motivating way.

Additionally,⁴ digital platforms with speech recognition technology have been shown to be beneficial in providing accurate and immediate feedback on vowel pronunciation. This approach can help children refine their pronunciations by comparing their speech to the target vowels and receiving specific feedback on their articulation.

Furthermore, virtual reality applications have demonstrated potential in creating immersive and interactive environments for vowel learning. Simulations can provide children with virtual scenarios that involve vowel pronunciation tasks, offering a novel and engaging way to practice and refine their vowel articulation.

Overall, contemporary pedagogical technical tools such as interactive games, apps, speech recognition technology, and applications have shown promise in supporting young children's English vowel learning. These tools provide engaging, interactive, and personalized learning experiences, offering opportunities for children to practice and improve their vowel skills in a fun and motivating manner.

Discussion

Contemporary pedagogical tools for teaching English vowels to young children are essential for creating engaging and effective learning experiences. Utilizing a variety of interactive and multimedia resources can help children develop their understanding and use of English vowels in an enjoyable and supportive environment. Here are some contemporary pedagogical technical tools that can be employed for teaching English vowels to young children: There are various phonics apps designed specifically for young learners that incorporate interactive games, songs, and activities to help children recognize and differentiate English vowel sounds. These apps often use visual and auditory cues to reinforce vowel pronunciation. Interactive Whiteboards: Utilizing interactive whiteboards in the classroom allows teachers to display vowel charts, videos, and interactive games to engage students in learning vowel sounds. Interactive whiteboards provide a dynamic and visual platform for teaching and reinforcing vowel concepts.

⁴ 2013. *English Pronunciation Teaching in Finland*. Published doctoral dissertation. Jyväskylä Studies in Humanities, 207.

⁵Digital Learning Platforms: Online learning platforms offer a wide range of resources such as videos, interactive quizzes, and educational games that focus on teaching English vowels. These platforms allow children to access learning materials at their own pace and provide opportunities for personalized practice and assessment. Incorporating these contemporary pedagogical technical tools into English vowel instruction for young children can enhance their learning experiences and promote a deeper understanding of vowel sounds. By leveraging interactive and multimedia resources, teachers can create a dynamic and engaging learning environment that supports children's language development.

Conclusion

In conclusion, contemporary pedagogical technical tools offer valuable resources for teaching English vowels to young children. These tools provide interactive and engaging ways to help children learn and practice vowel sounds, enhancing their understanding and retention of phonetic concepts. Utilizing multimedia resources such as interactive games, videos, and mobile applications can cater to different learning styles and capture the attention of young learners. Additionally, these tools can provide immediate feedback, allowing for personalized and self-paced learning experiences. By integrating these modern technical tools into teaching strategies, educators can create a dynamic and effective learning environment for teaching English vowels to young children.

References

1. <https://www.linkedin.com/advice/0/how-can-teachers-help-learners-english-vowel-sounds-mlkte>
2. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6206374.pdf>
- 3.2010. "Pronunciation Teaching Materials in Finnish EFL Textbooks". In Henderson, A. (Ed.) *English Pronunciation: Issues and Practices (EPIP). Proceedings of the First International Conference*. Université de Savoie: Région Rhône Alpes, 189-205.
4. 2013. *English Pronunciation Teaching in Finland*. Published doctoral dissertation. Jyväskylä Studies in Humanities, 207.
- 5.Walker, R. 2014. "Technology for pronunciation". *English Teaching Professional*, 95, 29-31.

⁵ Walker, R. 2014. "Technology for pronunciation". *English Teaching Professional*, 95, 29-31.

SMOKING-RELATED LUNG DISEASES

Umurov Erkin O'tkirovich

*Assistant, Department of Pathological Physiology,
Bukhara State Medical Institute*

Abstract: The compounds in cigarettes are harmful to all living organisms. We have all heard that 1 gram of nicotine can kill a horse. Besides the clear health risks, the positive effects of smoking are minimal. There is an occurrence where nicotine has a beneficial effect on the intestinal mucosa. Through circulation, the substance reaches an area that can protect against ulcerative colitis. Nicotine found in cigarette smoke has anti-inflammatory properties. The effect of smoking on blood vessels is negative, but it helps to balance neurotransmitters. This reduces the likelihood of the onset and progression of Alzheimer's and Parkinson's diseases. The process of smoking constricts blood vessels, which enhances mental abilities and improves memory, but still negatively affects the heart.

Keywords: Lung diseases, Smoking complications, Cigarette smoke, Genetic and exogenous factors.

Smoking-related lung diseases encompass various lung conditions and injuries where the etiological risk factor is tobacco smoking. Tobacco smoke contains over 7,000 different chemicals, which can have direct and indirect toxic effects, triggering immune responses. Together, these can lead to irreversible damage to the airways and lung parenchyma. At least 250 of these substances are known to be toxic or carcinogenic. Smoking can cause lung cancer and chronic obstructive pulmonary disease (COPD), as well as a range of interstitial lung diseases, acute eosinophilic pneumonia, desquamative interstitial pneumonia, and respiratory bronchiolitis associated with interstitial lung disease.

The most common causes of death from smoking are lung cancer and COPD. All smokers experience inflammatory changes in their airways, with smokers always showing a histological form of respiratory bronchiolitis, though some smokers may develop changes that lead to diseases. The development of these diseases is influenced by genetic and exogenous factors, as well as allergies and infections. Many smoking-related lung diseases usually have similar pathological processes, and pathologists often find combinations of different histological forms of inflammation, making any definitive diagnosis challenging. Smoking damages the mucous membranes of the airways, alveolar sacs, and airways, eventually leading to difficulty in providing sufficient air to the lungs.

Smoking increases the likelihood of developing lung cancer by about 22 times compared to non-smokers and COPD is 3-4 times more common among smokers than non-smokers. When inhaled, tobacco smoke first enters the mouth, then passes through the upper respiratory tract, enters the lower respiratory tract, and finally reaches the alveoli. As we inhale deeper into the respiratory tract, more soluble gases are adsorbed, and the particles entering the lungs settle in the airways and alveoli. As a result, significant doses of carcinogens and toxins enter the lungs.

The dose of toxic particles and gases entering the respiratory tract varies depending on the tobacco, the volume of inhalation, the number of puffs per cigarette, and the particle size. Large particles are expelled from the inhaled air through the upper respiratory tract, while small particles less than 2.5 microns in diameter reach and settle in the lungs. The average diameter of the particles inhaled with cigarette smoke is 0.3-0.4 microns - over 60% of the particles inhaled with tobacco smoke settle in the lungs. Mucosal apparatuses and alveolar macrophages should remove the particles that enter the lungs, but not all of them are removed due to their large quantity in a long-term smoker's lungs. Cigarette smoke is a strong trigger of inflammation, mainly marked by an increase in the number of macrophages recruited and activated by cigarette smoke. Macrophages, in turn, attract other immune cells - neutrophils, monocytes, eosinophils, and lymphocytes - to the lungs. The branches of Langerhans cells, a type of dendritic cell, form on the surface of the airways, and these cells proliferate upon exposure to cigarette smoke, enhancing inflammation and causing airway dysfunction. Consequently, emphysema, peribronchial and alveolar wall damage, fibrosis, and hardening develop, leading to breathing difficulties and bronchial diseases.

Reference:

1. Ahatovna, A. M. ., & Makhmudovna, E. E. . (2024). DEVELOPMENT OF ASEPTIC NECROSIS. *AMALIY VA TIBBIYOT FANLARI ILMIIY JURNALI*, 3(2), 226–229. Retrieved from <https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/view/9695>
2. Abdullayeva Muslima Ahatovna, & Eshonkulova Elnora Makhmudovna. (2024). Causes of Hypoxia and Other Types of Diseases in Newborn Babies Associate. *American Journal of Pediatric Medicine and Health Sciences* (2993-2149), 2(2), 356–359. Retrieved from <https://grnjournal.us/index.php/AJPMHS/article/view/3202>
3. Абдуллаева, М. А. ., & Урокова, К. Х. . (2024). ВЛИЯНИЕ ГИДРОКОРТИЗОНА И ТИРОКСИНА НА АКТИВНОСТЬ СУХАРАЗЫ В РАЗНЫХ ОТДЕЛАХ КИШЕЧНИКА. *AMALIY VA TIBBIYOT FANLARI ILMIIY JURNALI*, 3(2), 95–98. Retrieved from <https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/view/9593>
4. Абдуллаева, М. А., & Урокова, К. Х. (2024). МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ДУОДЕНАЛЬНЫХ ЖЕЛЕЗ ПРИ

ТЕРМИЧЕСКОЙ ТРАВМЕ. AMALIY VA TIBBIYOT FANLARI ILMIY JURNALI, 3(2), 99–102. Retrieved from <https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/view/9594>

5. Abdullaeva, M. A., L. V. Kadirova, and U. R. Turaev. "Changes of Indicators of Immune Status in Patients with Nonspecific AortoArteritis on the Base of Combined Therapy." *The Pharmaceutical and Chemical Journal* 7.1 (2020): 35-38.

6. Abdullaeva, M. A., and D. S. Kosimova. "Evaluation of the quality of life of patients with cirrhosis after surgical prevention of bleeding from varicoseveins of the esophagus." *International journal for innovative engineering and management research* 9.11 (2020): 185-189.

7. Abdullaeva, M. A. "Damage to the endothelial layer of the vascular wall in nonspecific aortoarteritis." *Tibbiyotdayangikun. Tashkent* 3-4 (2016): 13-15.

8. Абдуллаева, М. А., et al. "ФАКТОРЫ РИСКА ОСТРОГО ИНФАРКТА МИОКАРДА У БОЛЬНЫХ МОЛОДОГО И СРЕДНЕГО ВОЗРАСТОВ." *БИОЛОГИЯ ВА ТИББИЁТ МУАММОЛАРИ* 4.3 (2013).

9. Abdullaeva, M. A., and O. I. Zhabborova. "Dynamics of indicators of the immune status and endothelial function in patients with nonspecific aorto-arteritis during combination therapy." *Tibbiyotda yangi kun Bukhoro* 2.30/1 (2020).

10. Abdullaeva, M. A., E. G. Muyidinova, and M. Tairov Sh. "Influence of Equator and Tessiron therapy on clinical symptoms and functional state of vascular endothelium in patients with nonspecific aorto-arteritis." *Science of young scientific and practical journal Ryazan* 3 (2015): 40-44.

11. Abdullaeva, M. A. "Comparative evaluation of the clinical effectiveness of the use of the equator and antiplatelet clopidogrel (tessiron) in patients with nonspecific aortoarteritis." *Actual problems of medicine Collection of scientific articles of the Republican scientific-practical conference and the 23rd final scientific session of the Gomel State Medical University. Gomel.* 2014.

12. Abdullaeva, M. A. "Abdulkhakimov Sh. A. Functional state of the vascular endothelium in patients with nonspecific aortoarteritis." *Scientific Medical Bulletin of Ugra, Khanty-Mansiysk* 1-2 (2014): 15-18.

13. Ахатовна, А. М. (2022). Турли Ёшдаги Куёнларда Сурункали Нурланиш Таъсирида Липид Профили Кўрсаткичларини Ўзгариши Ва Уларни Коррекциялаш. AMALIY VA TIBBIYOT FANLARI ILMIY JURNALI, 60–67. Retrieved from <https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/view/3898>

14. Navruzova, U. O. "Modern aspects of the etiopathogenesis of generalized periodontitis (literature review)." *Biology and integrative medicine* 2.30 (2019): 62-63.

15. Navruzova Ugilkhon Orzijon Kizi, Bozorova Ruxsat Sultonovna, & Qurbonova Aziza Alisherovna. (2024). Clinical-Laboratory Features, Diagnostics of Bollard Pyelonephritis during the Covid-19 Pandemic. *American Journal of Pediatric Medicine and Health Sciences* (2993-2149), 2(1), 216–218. Retrieved from <http://grnjournal.us/index.php/AJPMHS/article/view/2666>

16. Navruzova, U. O. K. "Osobennosti parodontita pri narusheni zaboлеваemosti." *Biologiya va integratsiya tibbiyot*,(2 (30)) (2019).

17. Navruzova, U. O., N. K. Xamidova, and S. X. A. Yusupov. "Osobennosti parodontita pri narusheni obmena veshchstv." *Evropeyskiy jurnal farmatsevticheskix va meditsinskix issledovaniy* (2019).

18. Navruzova Ugilkhon Orzijon Kizi, Jalolov Ismoil Ismat O'g'li, & Ergashev Shahzod Shukhrat O'g'li. (2024). Influence of Swimming Sports on the Functional State of the Blood Vessel System. *American Journal of Pediatric Medicine and Health Sciences* (2993-2149), 2(1), 92–94. Retrieved from <http://grnjournal.us/index.php/AJPMHS/article/view/2521>

19. Navruzova, U. "Sovremennye aspekty etiopatogeneza generalizovango parodontita (obzor literatury)." *Biologiya va integratsiya tibbiyot*,(2 (30)) (2019): 62-89.

20. Navruzova, U. O., M. A. Sadulloeva, and F. G. Voxidova. "Osobennosti proyavleniya covid-19 u bemorov va bronxialnoy astmoy." *Barkarorlik va etakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnaly* 2.8 (2022): 149-158.

ПРОБЛЕМЫ ПРОТЕЗИРОВАНИЯ У ЖЕНЩИН КЛИМАКТЕРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА С ДЕФЕКТОМ ЗУБНЫХ РЯДОВ

Мухитдиновой Мавлюды Саидмухтор кизи

Абдурахманова Ситора Ибрагимовна

Ташкентский государственный стоматологический институт

Ташкент, Узбекистан.

Актуальность. Протезирование зубных рядов является актуальной проблемой среди населения всех возрастных групп. Однако у женщин в период климактерия, которые испытывают изменения гормонального фона, процесс протезирования может быть более сложным и требовательным. Климактерический период – это естественный биологический процесс перехода от репродуктивного периода к старости. Для климактерического периода характерно снижение уровня эстрогенов. Оно начинается после 45 лет, а к 52–53 годам содержание эстрогенов снижается до минимального уровня, который сохраняется в дальнейшем. Между тем физиологические эффекты эстрогенов чрезвычайно разнообразны. Они влияют не только женскую половую систему, но и на центральную нервную систему, сердце и сосуды, а также на состояние костной ткани и зубочелюстной системы, в обмене кальция в организме (при снижении эстрогенов страдает не только репродуктивная система, но и эстроген зависимые другие органы: кости, зубы, волосы и ногти теряют кальций и становятся хрупкими). Таким образом, резкое снижение выработки эстрогенов оказывает существенное воздействие на многие органы и системы, кроме того гипоестрогения у женщин играет роль пускового фактора в развитие комплекса метаболических нарушений в зубочелюстной системе.

Необходимость оценки и сравнения различных методов протезирования у женщин в период климактерия с дефектом зубных рядов является важной задачей в стоматологии. В настоящее время существует несколько методов протезирования, которые имеют разные показания и противопоказания. Кроме того, необходимо учитывать психологические аспекты лечения и удовлетворенность пациентов результатами.

Современные демографические тенденции в мире характеризуются увеличением в мировой популяции общей численности и доли лиц старшего возраста. Это ведет к переходу от общества с высокой рождаемостью и высокой смертностью к обществу с низкой рождаемостью и высокой продолжительностью жизни. Это означает старение населения мира и увеличение количества пожилых людей. Такие же тенденции прослеживаются

и в нашей стране — доля лиц старше 40 лет составляет около 20%. Разница в продолжительности жизни женщин и мужчин составляет от 13 до 20 лет. [3—6, 8, 9]. В постменопаузе — естественном состоянии для женщин старшей возрастной группы, сопровождающемся дефицитом эстрогенов, ведущей патологией становятся психоэмоциональные нарушения, урогенитальные расстройства, сердечно-сосудистые заболевания и постменопаузальный остеопороз. По данным ряда авторов, у этой категории лиц наиболее часто встречаются различные дефекты и деформации альвеолярной части или отростка челюстей в области отсутствующих зубов, что осложняет восстановление жевательной эффективности с помощью дентальных имплантатов, а также традиционными съёмными ортопедическими конструкциями. В то же время создание достаточного объема кости для проведения дентальной имплантации с помощью реконструктивных остеопластических операций является проблематичным. По данным А.А. Кулакова, А.С. Караяна (2007), на первом этапе организации аутотрансплантата определяется до 50% резорбции от созданного объема, в позднем периоде у 85% пациентов отмечается необходимость повторных хирургических вмешательств [2]. В костной ткани челюстей происходят такие же процессы организации и резорбции, как и в других частях скелета, однако, по мнению В.В. Поворознюк и соавт. [5], в альвеолярном гребне процессы внутренней перестройки протекают более активно. В норме объем костной ткани поддерживается физиологическим равновесием между резорбцией и формированием, что составляет полный цикл костного ремоделирования [7]. Многие авторы считают, что костное ремоделирование челюстей зависит от функциональной нагрузки на зубочелюстной аппарат моделирующей анатомическую структуру костной ткани. В настоящее время взаимосвязь между системным нарушением костного ремоделирования с патологией зубочелюстной системы остается предметом активной дискуссии [6]. В то же время состояние процессов репаративной регенерации, остеointegrации находится в прямой корреляционной зависимости от метаболического состояния костной ткани. Это определяет наличие и активность клеток предшественников остеобластов и остеокластов, местных факторов роста, локализующихся в строме красного костного мозга и регулируемых системными гормонами. Поэтому различные эндокринопатии приводят к снижению качества, количества кости и ее микроархитектоники [1, 3, 4]. В то же время создание достаточного объема кости для проведения дентальной имплантации с помощью реконструктивных остеопластических операций является проблематичным. По данным А.А. Кулакова, А.С. Караяна (2007), на первом этапе организации аутотрансплантата определяется до 50% резорбции от созданного объема, в позднем периоде у 85% пациентов

отмечается необходимость повторных хирургических вмешательств [2]. В костной ткани челюстей происходят такие же процессы организации и резорбции, как и в других частях скелета, однако, по мнению В.В. Поворознюк и соавт. [5], в альвеолярном гребне процессы внутренней перестройки протекают более активно. В норме объем костной ткани поддерживается физиологическим равновесием между резорбцией и формированием, что составляет полный цикл костного ремоделирования [7]. Многие авторы считают, что костное ремоделирование челюстей зависит от функциональной нагрузки на зубочелюстной аппарат моделирующей анатомическую структуру костной ткани. В настоящее время взаимосвязь между системным нарушением костного ремоделирования с патологией зубочелюстной системы остается предметом активной дискуссии [6]. В то же время состояние процессов репаративной регенерации, остеоинтеграции находится в прямой корреляционной зависимости от метаболического состояния костной ткани. Это определяет наличие и активность клеток предшественников остеобластов и остеокластов, местных факторов роста, локализующихся в строме красного костного мозга и регулируемых системными гормонами. Поэтому различные эндокринопатии приводят к снижению качества, количества кости и ее микроархитектоники [1, 3, 4]. Таким образом, результаты исследования помогут определить оптимальный метод протезирования у женщин в период климактерия с дефектом зубных рядов, улучшить качество лечения и повысить удовлетворенность пациентов.

Цель исследования — проведение комплексной оценки протезирования у женщин в период климактерия (в возрасте от 45 до 60 лет) с дефектом зубных рядов. В работе будут рассмотрены различные методы протезирования, такие как использование мостовидных протезов, съемных протезов и других.

Материал и методы

Обследованы 60 пациенток в возрасте от 45 до 60 лет, обратившихся на кафедру ортодонтологии и акушерства и гинекологии ТГСИ с частичными и полными дефектами зубных рядов, нуждающихся в дентальной имплантации с эстрогендефицитом.

Критерии включения в исследование: женщины с дефектами зубных рядов и отростков челюстей с менопаузальным периодом не более 10 лет.

Критерий невключения: пациентки, имеющие в анамнезе сахарный диабет, патологию щитовидной железы, почек, печени и желудочно-кишечного тракта, заболевания, приводящие к системному нарушению костного ремоделирования.

В зависимости от степени атрофии альвеолярной части челюстей (отростков), обследованных разделили на группы:

— 1-я группа — 20 женщин с атрофией по ширине в области отсутствующих зубов;

— 2-я группа — 20 человек с атрофией по высоте в области отсутствующих зубов;

— группа контроля — 10 пациенток раннего репродуктивного возраста от 20 до 35 лет, без атрофии альвеолярной части (отростка) челюстей в области отсутствующих зубов.

У обследуемых изучали объем костной ткани в области отсутствующих зубов клиническими методами и при помощи ортопантомографии. Степень атрофии и архитектуру кости оценивали, используя конусно-лучевую компьютерную томографию (КЛКТ), для этого зону отсутствия зубов визуализировали посредством кросс-секции. Полученные изображения загружали в программу T-denta, анализировали степень атрофии костной ткани, изучали ширину кортикальных пластинок, состояние трабекулярного пакета (ширина трабекул и их разрушения и т. д.).

Для диагностики системного нарушения костного ремоделирования проводили двухфазную рентгенологическую абсорбциометрию (DEXA) на денситометре Lunar Prodigy Advance, в поясничной области позвоночника на уровне (L1-LIV) и проксимального отдела бедра (шейка, область Варда, трохантер и проксимальный отдел бедра в целом). Денситограмму оценивали у женщин контрольной группы репродуктивного возраста по Z-критерию, а у пациенток в менопаузе по T-критерию. Где значения T от -1 и более расцениваются как норма, от -1 до $-2,4$ — остеопения и более $-2,5$ — остеопороз. В крови, взятой утром натощак, изучали секрецию кальцийрегулирующих гормонов: паратиреоидного (ПТГ, пмоль/л); концентрацию маркеров костной резорбции (Cross-laps, нг/мл) и костеобразования (остеокальцин, нг/мл).

Результаты и обсуждение

В контрольной группе (женщины репродуктивного возраста) при изучении стоматологического статуса у 2 пациенток отмечались концевые, а у 8 — включенные дефекты зубных рядов. При этом на верхней челюсти адентия была у 3 женщин, на нижней — у 2 и на обеих челюстях — у 5. У данных пациенток костной ткани для проведения дентальной имплантации было достаточно.

У пациенток 1-й группы с атрофией альвеолярного отростка по ширине из 20 женщин у 17 были включенные дефекты зубного ряда, у 3 — концевые дефекты. В этой группе у 3 женщин отмечалось отсутствие зубов только на верхнем ряду, у 8 — на нижнем, у 9 — на обеих челюстях.

При клиническом обследовании зубных рядов у женщин данной группы определяли истончение альвеолярного гребня по ширине менее 5 мм, затем зону отсутствия зубов визуализировали посредством кросс-секции, используя КЛКТ. Участок атрофии кости визуализировался на КЛКТ в виде истончения

кортикальных пластинок в большей степени с вестибулярной поверхности, а также отмечалось повреждение трабекулярного пакета в виде разрушенных и свободнолежащих трабекул.

Выводы. У женщин перименопаузального возраста с системными нарушениями костного ремоделирования из-за снижения уровня эстрогенов в организме и увеличения ФСТ и ЛГ отмечается преобладание резорбции над костеобразованием, о чем свидетельствует концентрация ПТГ и маркеров костной резорбции Cross Laps. Состояние атрофии альвеолярного отростка (части) челюстей и разрушение трабекулярного пакета по данным КЛКТ соответствуют выраженности дисбаланса костного ремоделирования, наличию остеопении или остеопороза. Таким образом, можно отметить прямую взаимосвязь нарушения костного обмена и состояния костного ремоделирования альвеолярной части (отростков) челюстей, что следует учитывать в предоперационной терапии.

Список литературы

1. Ajaо M.O., Oliveira Brito L.G., Wang K.C. / Persistence of symptoms after total vs supracervical hysterectomy in women with histopathological diagnosis of adenomyosis. // *Journal of Minimally Invasive Gynecology*. 2019 Aug. – Vol.26(2). – P. 891-896.
2. Babadjanova, G. S., Abdurakhmanova, S. I., & Zh, S. N. (2020). The Role of Proinflammatory Cytokines in the Development of Clinical Picture of Myoma and Adenomyosis. *Indian Journal of Forensic Medicine & Toxicology*, 14(4).
3. Biomed Res Int. 2017;2017:5926470. doi: 10.1155/2017/5926470. Epub 2017 Nov 6. Myomas and Adenomyosis: Impact on Reproductive Outcome. Vlahos NF1, Theodoridis TD2, Partsinevelos GA3.
4. *Reprod Sci*. 2017 Mar;24(3):369-375. doi: 10.1177/1933719116657192. Epub 2016 Jul 20. Expression of Inflammatory and Neurogenic Mediators in Adenomyosis. Carrarelli P(1), Yen CF(2)(3)(4), Funghi L(1), Arcuri F(1), Tosti C(1), Bifulco G(5), Luddi A(1), Lee CL(3)(6), Petraglia F(1).
5. Абдурахманова, С. (2020). Репродуктив ёшдаги аёлларда биргаликда келган бачадон миомаси ва аденомиозни таъхислаш ва даволашда замонавий ёндашувлар. *in Library*, 20(2), 1-45.
6. Абдурахманова, С. (2020). Современные подходы к диагностике и лечению сочетанных форм миомы матки и аденомиоза у женщин репродуктивного возраста. *in Library*, 20(1), 1-141.
7. Абдурахманова, С. И., & Комилова, М. С. (2022). Сравнение Частоты Оперативных Вмешательств По Поводу Миомы Матки И Аденомиоза До И

После Пандемии. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 3(6), 499-505.

8. Абдурахманова, С. И., & Комилова, М. С. (2022). Сравнение Частоты Оперативных Вмешательств По Поводу Миомы Матки И Аденомиоза До И После Пандемии. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 3(6), 499-505.

9. Абдурахманова, С. И., & Ризаева, М. А. (2022). АНАЛИЗ РОСТА ОСЛОЖНЕНИЙ МИОМЫ МАТКИ И АДЕНОМИОЗА У ЖЕНЩИН В ПОСТКОВИДНОМ ПЕРИОДЕ. *ЖУРНАЛ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВЬЯ И УРО-НЕФРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, 3(4).

10. Абдурахманова, С. И., Бабаджанова, Г. С., & Сулаймонова, Н. Ж. (2022). РЕПРОДУКТИВНЫЕ НАРУШЕНИЯ У ЖЕНЩИН С СОЧЕТАННОЙ ПАТОЛОГИЕЙ МИОМЫ МАТКИ И АДЕНОМИОЗА.

11. Абдурахманова, С. И., Бабаджанова, Г. С., Муратова, Н. Д., & Сулаймонова, Н. Ж. Алгоритм лечения женщин репродуктивного возраста с миомой матки, сочетанной с аденомиозом. *NAZARIY va KLINIK TIBBIYOT*, 15.

12. Абдурахманова, С., Каттаходжаева, М., Сулаймонова, Н., & Назарова, Д. (2019). Изменения про-и противовоспалительных цитокинов до и после лечения у женщин с сочетанной формой миомы матки и аденомиоза. *in Library*, 19(3), 38-41.

13. Абдурахманова, С., Сулейманова, Н., Ходжаева, З., & Назарова, Д. (2022). Особенности ультразвуковых и доплерометрических изменений у женщин с миомой матки и/или аденомиозом и их роль в выборе метода лечения. *in Library*, 22(1), 44-47.

14. Бабаджанова, Г. С., & Абдурахманова, С. И. (2018). Современные представления об этиопатогенезе, клинико-диагностических критериях миомы матки и аденомиоза у женщин и особенности их лечения (обзор литературы). *Журнал теоретической и клинической медицины*, (3), 85-90.

15. Бабаджанова, Г., Абдурахманова, С., Муратова, Н., & Сулейманова, Н. (2020). Анализ репродуктивных нарушений у женщин с миомой матки и/или аденомиозом и методы коррекции. *in Library*, 20(1), 171-178.

16. Давыдов А.И., Пашков В.М., Шахламова М.Н. / Субмукозная миома матки в сочетании с аденомиозом. Принципы таргетной терапии в репродуктивном периоде. // Вопросы гинекологии, акушерства и перинатологии: научно-практический журнал / Российская Ассоциация специалистов перинатальной медицины. - Москва: Издательство "Династия". - 2019. - Том 18 N3. - С. 124-132.

17. Комилова, М. С., Абдурахманова, С. И., Каршиева, Е. Е., & Комарова, А. С. (2022). Развитие Системного Воспалительного Ответа При

Преждевременной Отслойке Нормально Расположенной Плаценты. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 3(6), 473-481.

18. Муратова, Н., Бабаджанова, Г., Абдурахманова, С., & Ходжаева, З. (2019). Choice of tactics of treatment in the combination of myoma and adenomyosis in women of reproductive age. *in Library*, 19(2), 1-1.

19. Муратова, Н., Сулаймонова, Н., & Абдурахманова, С. (2021). Роль заместительной гормональной терапии при ортопедическом стоматологическом лечении женщин в постменопаузе. *Актуальные проблемы стоматологии и челюстно-лицевой хирургии* 4, 1(02), 101-102.

20. Муратова, Н., Сулаймонова, Н., & Абдурахманова, С. (2021). Роль заместительной гормональной терапии при ортопедическом стоматологическом лечении женщин в постменопаузе. *Актуальные проблемы стоматологии и челюстно-лицевой хирургии* 4, 1(02), 101-102.

21. Мухитдинова М. С., Дадабаева М. У., Мун Т. О., Абдурахманова С.И. (2023). КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ПРОТЕЗИРОВАНИЯ У ЖЕНЩИН КЛИМАКТЕРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА С ДЕФЕКТОМ ЗУБНЫХ РЯДОВ. *Conferences*, 332–333.

22. Назарова, Д., Муратова, Н., Абдурахманова, С., & Сулаймонова, Н. (2022). Определение уровня цитокинов в крови больных для выбора тактики лечения миомы. *in Library*, 22(1), 341-342.

23. Ризаев, Ж. А., Муратова, Н. Д., Бабаджанова, Г. С., & Абдурахманова, С. И. (2019). Частота, клиника и хирургическое лечение миомы матки и аденомиоза. *Мед. журн. Узбекистана*, 1, 23-26.

24. Фазылбеков, Р., Каттаходжаева, М., Сулейманова, Н., & Абдурахманова, С. (2022). Значение новых подходов в диагностике и лечении гнойно-воспалительных заболеваний придатков матки. *in Library*, 22(1), 65-70.

25. Шрамко С.В., Гуляева Л.Ф., Баженова Л.Г., Левченко В.Г. Миома матки и аденомиоз: молекулярная характеристика по экспрессии генов стероидных рецепторов. *Акушерство и гинекология* №4, 2018. С. 58-63.

УДК 616.915

ТЕЧЕНИЯ КОРИ У ВЗРОСЛЫХ

Фахриддинова Шахноза Фахриддиновна*shakhnozafakhriddinova88@gmail.com**Бухарский государственный медицинский институт*

Резюме. Специалисты ВОЗ считают, что заболеваемость корью в Европе и в Узбекистане достигла исторического максимума за последние десять лет. Ситуация по кори в мире, в том числе в странах Европы, уже третий год остается неблагоприятной. В Европейском центре профилактики и контроля заболеваний связывают такую пугающую тенденцию со снижением общемирового уровня вакцинации до 78% вместо требуемых 90–95%.

Ключевые слова: дети, экзантема, инфекцион эритема.

KATTALARDA QIZAMIQ KECHISHINING O'ZIGA XOSLIGI.

Faxriddinova Shaxnoza Faxriddinovna.

shakhnozafakhriddinova88@gmail.com.

Buxoro davlat tibbiyot instituti.

Резюме. SST ekspertlarining fikricha, so'nggi o'n yil ichida Yevropa va O'zbekistonda qizamiq bilan kasallanish tarixiy maksimal darajaga etgan. Dunyoda, jumladan, Yevropa mamlakatlarida qizamiq bilan bog'liq vaziyat mana uch yildan beri noqulayligicha qolmoqda. Kasalliklarning oldini olish va nazorat qilish bo'yicha Evropa markazi ushbu qo'rqinchli tendentsiyani global emlash darajasining talab qilinadi.

Kalit so'zlar: bolalar, ekzantema, infeksiyon eritema.

FEATURES OF THE COURSE OF MEASLES IN ADULTS.

Fakhriddinova Shahnoza Fakhriddinovna.

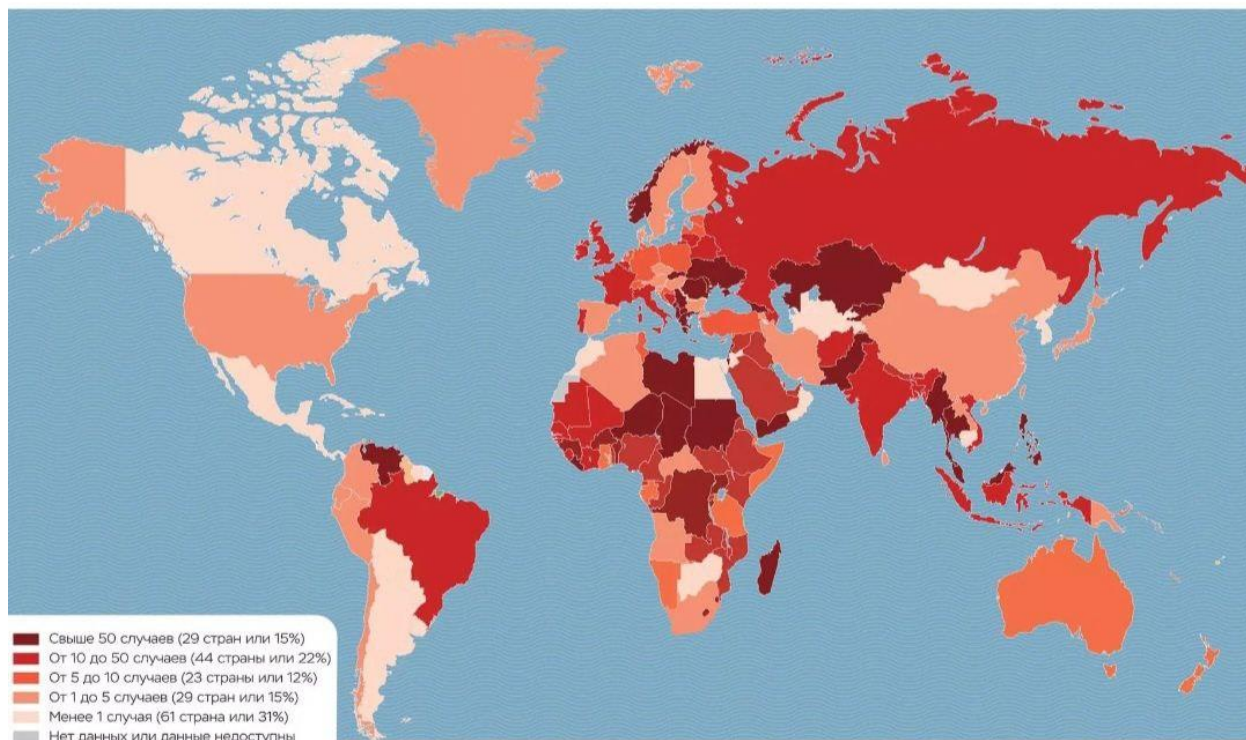
shakhnozafakhriddinova88@gmail.com.

Bukhara State Medical Institute.

Summary. WHO experts believe that the incidence of measles in Europe and Uzbekistan has reached a historical maximum over the past ten years. The measles situation in the world, including in European countries, has remained unfavorable for three years now. The European Center for Disease Prevention and Control associates this frightening trend with a decrease in the global vaccination rate to 78% instead of the required 90-95%.

Keywords: children, exanthema, erythema infectiosum

Специалисты ВОЗ считают, что заболеваемость корью в Европе достигла исторического максимума за последние десять лет. Ситуация по кори в мире, в том числе в странах Европы, уже третий год остается неблагоприятной.

Корь — высококонтагиозная антропонозная вирусная инфекция с аспирационным механизмом передачи возбудителя. Характеризуется лихорадочным, интоксикационным и экзантемным синдромами, наличием катаральных явлений, энантемы и нередко протекает с первичными и/или вторичными осложнениями.

Этиология-возбудителем кори является РНК-геномный вирус, относящийся к семейству парамиксовирусов. Возбудитель нестойкий в окружающей среде, но он может сохраняться живым в течение нескольких часов в аэрозолях. По своей эпидемиологии корь является типичной капельной инфекцией. Источником инфекции служат больные люди. Наибольшую опасность в плане передачи инфекции представляют пациенты в катаральном периоде (в среднем за 4 дня до появления высыпаний и до 5-го дня от появления сыпи). Инкубационный период при кори составляет чаще всего 10–14 дней. Одной из самых опасных вирусных инфекций для взрослых является корь, индекс контагиозности (заболеваемость после контакта с возбудителем) которой равен 90–95%, и заболевание переносится взрослыми значительно тяжелее, чем детьми. В начале кори доминирует поражение клеток эпителия дыхательных путей с развитием соответствующих клинических проявлений. Вирус кори, находясь в слизистой оболочке верхних дыхательных путей и в носоглоточной слизи, выделяется из

организма при кашле, чихании, разговоре и даже дыхании в форме мельчайших капелек аэрозоля. Симптомы кори проявляются не сразу после заражения. Классическое клиническое течение кори разделяется на периоды: инкубационный (от 7 до 21 дня), катаральный (появляются первые симптомы кори: повышается температура тела, кашель, насморк) и периоды высыпаний, пигментации и выздоровления (реконвалесценции).

Первыми проявлениями кори (продромальная стадия) являются неспецифические симптомы: лихорадка, кашель, насморк, конъюнктивит. В конце продромального периода на слизистой щек появляются пятна Бельского–Филатова–Коплика, являющиеся специфическими для кори. Они имеют вид серо-белых крупинок, окруженных гиперемией, расположенных на уровне вторых моляров. Эти элементы сыпи сохраняются в течение нескольких дней, они начинают исчезать при появлении высыпаний на коже. Для высыпаний при кори характерна этапность: сначала сыпь появляется на лице, за ушами, на волосистой части головы, затем переходит на туловище и руки, после чего распространяется на ноги. Морфологически высыпания имеют эритематозный, пятнисто-папулезный вид. Сыпь сохраняется до 5 дней, затем она угасает, оставляя после себя пигментацию, исчезающую в течение 2–3 недель. Одновременно с пигментацией появляется отрубевидное шелушение, наиболее выраженное на лице и туловище.

Корь может иметь типичные или атипичные проявления. К атипичным относят:

- 1. Стертую форму.** В этом случае заболевание проходит в очень легкой форме, без выраженных специфических клинических проявлений. Пациенты отмечают небольшое повышение температуры тела, симптомы простуды (першение в горле, кашель, слабость). Иногда стертая форма заболевания возникает после прививки от кори или введения гамма-глобулина.
- 2. Геморрагическую форму,** когда заболевание сопровождается множественными кровоизлияниями на кожных покровах, примесью крови в моче и стуле. Вследствие геморрагической формы нередко случается летальный исход из-за большой потери крови. При своевременной госпитализации в стационар и правильном лечении прогноз заболевания благоприятный.
- 3. Гипертоксическую форму,** которая возникает на фоне выраженной интоксикации организма и проявляется температурой до 40 °С и выше, симптомами менингоэнцефалита, сердечной и дыхательной недостаточности.

Атипичные проявления у взрослых встречаются чаще. Течение кори у взрослых имеет свои особенности: более выражен интоксикационный синдром (слабость, потливость, сонливость, заторможенность); из катаральных явлений (заложенность носа, явления конъюнктивита, кашель, першение и дискомфорт в горле) преобладает чаще сухой кашель и имеет место нарушение этапности высыпаний.

Корь у взрослых диагностируется на основании характерной симптоматики и результатов лабораторных исследований. По клиническим рекомендациям для лабораторной диагностики инфекции используются серологический и молекулярно-биологический методы. Исследование крови проводится иммуноферментным анализом (ИФА), и для определения антител (IgM, IgG) к вирусу кори кровь берется на 5-й день от начала высыпаний. Для идентификации и определения типа вируса используется метод полимеразной цепной реакции (ПЦР). Для проведения исследования забор материала (носоглоточные смывы, моча, ликвор) производится на 1–3 день с момента высыпаний. В некоторых случаях используют особые вирусологические диагностические методы (микроскопия вируса, реакция иммунофлуоресценции).

Общий анализ крови при кори характеризуется уменьшением количества лейкоцитов, повышением показателя скорости оседания эритроцитов. Если присоединяется вторичная бактериальная инфекция, то в результатах исследования отмечают нейтрофильный лейкоцитоз. Рекомендуется выполнить также биохимический анализ крови и общий анализ мочи: они помогут определить наличие и степень тяжести поражения печени и мочевыделительной системы. При ведении пациента с корью обязателен контроль клинических и биохимических анализов крови в динамике. По необходимости проводится дополнительная диагностика — анализ спинномозговой жидкости, рентгенография и компьютерная томография органов грудной клетки, электрокардиография (ЭКГ), консультации ЛОР-врача, невролога и других специалистов по показаниям. Особенностью взаимодействия вируса кори и иммунной системы организма человека является развитие транзиторного вторичного иммунодефицита, что предполагает высокий риск возникновения тяжелых осложнений (бактериальной и/или вирусной этиологии), которые могут носить деструктивный характер. Чаще возникают острые и хронические заболевания ЛОР-органов, наиболее частым из которых является средний

отит, встречающийся у 7–9% заболевших; поражения пищеварительной системы (энтероколит, диарея, гепатит, панкреатит) и мочевыделительной системы (пиелонефрит, цистит, гломерулонефрит), а также заболевания центральной нервной системы, чаще протекающие в виде острых инфекционных и постинфекционных энцефалитов с частотой 0,01–0,02%. Наблюдаются осложнения в виде инфекционной патологии нижних дыхательных путей, где пневмонии имеют место у 1–6% пациентов и могут быть как вирусной, так и бактериальной этиологии. Такие симптомы, как постоянная немотивированная слабость, головные боли, наличие сухого кашля, изменения аускультативной картины, длительная лихорадка и повторное повышение температуры позволяют насторожиться в отношении наличия воспаления легких. Объективную картину дает компьютерная томография органов грудной клетки, также следует проводить бактериологическое исследование мокроты (при наличии влажного кашля, с правильным и корректным сбором биоматериала), ПЦР-исследование на респираторные вирусы и бактерии для уточнения этиологии. Специфического лечения кори не существует, поэтому терапия этого инфекционного заболевания направлена на облегчение состояния больного и борьбу с вторичными инфекциями, осложнениями. Пациенту назначают жаропонижающие лекарственные препараты для снижения температуры, устранения симптомов интоксикации и воспаления. Для этиотропной терапии рекомендуется применять интерфероны (интерферон-альфа) и иммуноглобулин человека нормальный при тяжелых формах инфекции. Для дезинтоксикационной терапии при среднетяжелых и тяжелых формах показаны растворы электролитов, для легкого течения используется оральная регидратация. Симптоматическая терапия направлена на купирование симптомов (деконгестанты, противокашлевые и отхаркивающие средства, жаропонижающие средства, антигистаминная терапия). При развитии осложнений проводится терапия, направленная на их предотвращение, в т. ч. Антибактериальная терапия. Такие группы antimicrobных препаратов, как макролиды и фторхинолоны III и IV поколений, являются предпочтительными в отношении пневмоний, вызванных микоплазменной и хламидийной инфекциями, в то время как бактериальные пневмонии (стрептококковая, стафилококковая и др.) при кори успешно поддаются лечению бета-лактамами антибиотиками.

По данным О. В. Цвиркуна [8], очаги кори преимущественно формировались в стационарах (59%), в семьях (40%), реже (1%) по месту жительства или в детских домах, что свидетельствует о необходимости более тщательного соблюдения правил эпидемического надзора, своевременного выявления и изоляции больного, а также тщательного наблюдения за контактными, своевременная

иммунопрофилактика.

При изоляции больного на дому обязательна ежедневная влажная уборка, по возможности, максимальное

ограничение контакта больного с членами семьи, запрет на посещение больного родственниками или знакомыми.

Все контактные подлежат медицинскому наблюдению до 21 дня с момента выявления больного.

Госпитализация больных проводится в случае тяжелого течения заболевания и по эпидемическим показаниям (лица, проживающие в общежитиях, гостиницах, хостелах и др., декретированные группы лиц). Больные госпитализируются в отдельный бокс и подлежат строгому постельному режиму. Лица, госпитализированные в стационар, подлежат выписке не ранее чем через 5 дней с момента появления сыпи. Медперсонал, контактирующий с больным корью, обязан перед посещением бокса соблюдать все меры безопасности: быть привитыми либо иметь высокий защитный титр антител, обязательно ношение шапочки, перчаток, масок и специальной медицинской одежды.

После выписки из стационара либо лечения в условиях изоляции дома, больные подлежат обязательному

диспансерному учету по месту прикрепления к поликлинике сроком на 1 месяц.

Кратность обязательных

контрольных обследований врачом составляет 1 раз в две недели. Проводятся

анализы крови и мочи через 2 и 4 недели соответственно, ЭКГ и другие

лабораторные и инструментальные методы исследования по показаниям, как и консультации узких специалистов [10]. Через 1 месяц врачебного контроля при

наличии хороших лабораторных показателей, отсутствии осложнений, пациент подлежит снятию с диспансерного учета. Общеизвестно, что самым важным и

эффективным способом профилактики кори является прививка. Главным и единственно правильным методом профилактики заболевания является активная

иммунизация. Качественная вакцинация, проведенная по срокам Национального календаря прививок с соблюдением всех норм, и регулярная ревакцинация,

нарастание защитных титров антител приводят к невозможности заражения инфекцией, а лица, привитые однократно, как правило, переносят легкую или

атипичную форму заболевания.

Вакцину прививают детям, не болевшим корью, с 12-месячного возраста.

Ревакцинацию проводят однократно в 6 лет, перед поступлением в школу.

Иммунизации против кори подлежат также подростки и взрослые до 35 лет, не болевшие, не привитые и привитые однократно, не имеющие сведений о

профилактических прививках против кори.

Продолжительность поствакцинального иммунитета до 8–10 лет. Рекомендуется

проводить каждые 10 лет ревакцинацию пациентам с низким титром защитных антител.

Своевременно обязательно изолировать больного члена семьи в отдельную комнату, обеспечить ему индивидуальный набор посуды, постельного белья и уход.

В качестве неспецифических мер профилактики рекомендуется ношение медицинской маски в общественных местах (метро, магазины и торговые центры, префектуры, поликлиники), особенно в эпидемический сезон, ведение здорового образа жизни, сбалансированное питание с высоким содержанием белков и витаминов, соблюдение режима труда и отдыха, закаливание, избегание переохлаждений и сквозняков. Необходимо своевременное лечение хронических заболеваний, которые способствуют ухудшению работы иммунной системы и повышенной восприимчивости к патогенным бактериям и вирусам.

Заключение

Своевременное выявление и изоляция больных, правильная госпитализация по клиническим и эпидпоказаниям, грамотная тактика ведения пациента и контактных лиц позволят остановить рост заболеваемости и передачи инфекции, предупредить риск развития осложнений и летальных исходов, а активная вакцинопрофилактика населения с широким охватом иммунизации приведет к полной элиминации и ликвидации кори.

Литература

1. Корь. Всемирная организация здравоохранения.
<http://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/measles>.
http://rospotrebнадzor.ru/activities/statisticalmaterials/statistic_details.php?ELEMENT_ID=10419..
2. Лобзин Ю. В. Клинические рекомендации (протокол лечения) оказания медицинской помощи детям, больным корью. СПб, 2015. Пункты 4.7, 4.11.
3. Ющук Н. Д. Вирусные болезни. Учебное пособие. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2016. 640 с.
4. Дементьев А. С. (сост.). Воздушно-капельные инфекции. Стандарты медицинской помощи. М.: ГЭОТАРМедиа, 2016. 448 с.
5. Цвиркун О. В., Герасимова А. Г., Тихонова Н. Т., Ежлова Е. Б., Мельникова А. А., Дубовицкая Е. Л., Орлова О. С., Басов А. А., Фролов Р. А. Заболеваемость корью в разных возрастных группах в период элиминации инфекции // Эпидемиология и вакцинопрофилактика. 2017. С. 18–25.
6. Головки М. Г., Порядина Г. И., Ларина В. Н. Корь в практике терапевта поликлиники // Лечебное дело. 2014. № 4. С. 10–16.
7. Лобзин Ю. В. Руководство по инфекционным болезням. СПб, 2000. С. 93.

ВИРУСЛИ ГЕПАТИТ С КАСАЛЛИГИДА ВИРУСГА ҚАРШИ ТЕРАПИЯ САМАРАДОРЛИГИ

*Орзикулов Аъзам Орзикулович,
Рустамова Шахло Абдуҳақимовна
Самарқанд давлат тиббиёт университети,
Ўзбекистон Республикаси, Самарқанд ш.*

Резюме

Вирусли гепатит С бутун дунёда соғлиққа жиддий муаммо туғдирувчи касаллик ҳисобланади. Сурункали вирусли гепатит С касаллигининг ўзига хос профилактикасининг йўқлиги, бошланғич босқичида клиник белгилар носпецифик бўлганлиги ва жигар циррозининг ривожланиши туфайли муҳим тиббий ва ижтимоий муаммодир. Сурункали вирусли гепатит С касаллигини даволаш учун амалиётга тавсия қилинган йўриқнома ва стандартларда вирус репликациясини узоқ муддатли бостириш терапиянинг асосий мақсади эканлиги кўрсатилган. Мақолада клиник амалиётда “Сурункали вирусли гепатит С” касаллигида клиник ва лаборатория мониторинг кузатув билан қисқа муддат давомида “Ледвир” (софосбувир 400 мг+ ледиспавир 90 мг) вирусга қарши дори воситаси буюрилиши клиник лаборатор белгиларнинг ижобий томонга ўзгаришига, вирус репликациясининг узоқ муддат давомида бостирилишига олиб келиши айтиб ўтилган.

Калит сўзлар: гепатит С вируси, вирус репликацияси, HCV генотиби, 1b генотип

Резюме

Вирусный гепатит С - это заболевание, которое вызывает серьезные проблемы со здоровьем во всем мире. Отсутствие специфической профилактики хронического вирусного гепатита С является важной медицинской и социальной проблемой в связи развитием цирроза печени, основанного на том факте, что на начальной стадии клинические признаки неспецифичны. Указания и стандарты, рекомендуемые для применения в практике лечения хронического вирусного гепатита С, указывают на то, что основной целью терапии является долгосрочное подавление репликации вируса. В статье упоминается, что в клинической практике в случае "Хронического вирусного гепатита С" назначение противовирусного препарата "Ледвир" (софосбувир 400 мг+ ледиспавир 90 мг) на короткий период при клинико-лабораторном мониторинге приводит к положительному изменению клинико-лабораторных признаков, в долгосрочной перспективе – к длительному подавлению репликации вируса.

Ключевые слова: вирус гепатита С, вирусная репликация, генотип HCV, генотип 1В

Resume

Viral hepatitis C is a disease that causes serious health problems all over the world. The lack of specific prevention of chronic viral hepatitis C is an important medical and social problem in connection with the development of cirrhosis of the liver, based on the fact that at the initial stage the clinical signs are nonspecific. The guidelines and standards recommended for use in the treatment of chronic viral hepatitis C indicate that the main goal of therapy is the long-term suppression of viral replication. The article mentions that in clinical practice, in the case of "Chronic viral hepatitis C", the administration of the antiviral drug Ledvir (sofosbuvir 400 mg + ledispavir 90 mg) for a short period during clinical and laboratory monitoring leads to a positive change in clinical and laboratory signs, in the long term – to prolonged suppression of virus replication.

Keywords: hepatitis C virus, viral replication, HCV genotype, genotype 1B

Мавзу долзарблиги: Сурункали вирусли гепатит С касаллиги аҳоли нинг тарқалиши, инфекциянинг юқори частотаси ва узок йиллар давомида жигар циррози шаклланиши боис,

устувор муаммо сифатида замонавий тиббиётнинг долзарб нуқтаси ҳисобланади. Сурункали вирусли гепатит С касаллигини даволаш учун амалиётга тавсия қилинган йўриқнома ва стандартларда вирус репликациясини узок муддатли бостириш терапиянинг асосий мақсади эканлиги кўрсатилган [1,2,3].

Тадқиқот мақсади: вирусли гепатит С касаллигида вирусга қарши терапия самарадорлигини амалиётда баҳолаш.

Текширув усуллари ва материаллари: Шу мақсадда биз “Сурункали вирусли гепатит С” билан хасталанган бир беморнинг амбулатор касаллик тарихини ретроспектив ва перспектив таҳлил этдик. Беморда эпидемиологик, клиник, лаборатор текширувлар ўтказилди.

Тадқиқот муҳокамаси: Бемор К. Ж. 20 ёшда, Самарқанд вилояти Каттақўрғон туманидан мурожаат этган. 25.05.2018 йилда Самарқанд вилояти юқумли касалликлар клиник шифохонасига (ВЮККШ) умумий ҳолсизлик, иштаҳанинг пасайиши, қорни дамлашидан, ўнг қовурға ёйидаги ва қорин соҳасидаги оғриқга, оғриқнинг орқа курак ва бел соҳаси бўйлаб тарқалишига, дармонсизлигидан, чарчоқ бўлишига, иштаҳасизлик, беҳолликка, кўнгли айниб туришга, буйрак соҳасидаги оғриқлар, чарчоқ, кўнгил айниши, бурун қонаши шикоятлари билан билан мурожаат этди. Анамнезидан бемор 18.05.2017 йилда тишларини даволатган. Бир йил давомида беморни ҳеч нарса безовта

қилмаганлиги боис, ҳеч кимга мурожаат этмаган. 24.05.2018 куни юқоридаги клиник белгилар кучайиб борганлиги сабабли 25.05.2018 йили туман шифохонасига мурожаат этган. Туман шифохонасидан ВЮККШ шифохонасига юборилган. Объектив кўриқда Вазни 49 кг. Умумий ахволи ўртача оғир, эс-хуши равшан. Дармонсиз, камқувват, ланжлик бор. Кўз склераси ва терисида сариқлик йўқ. Териси юзасида доғлар аниқланади, тошмалар кузатилмайди. Тери ости ёғ қатлами ўртача ривожланган, тана тузилиши астеникларга хос. Мушаклар тонуси сақланган. Нафас олиши эркин бурун орқали, ёрдамчи мушаклар иштирок этмайди. 1 дақ 16 та. Аускультацияда ўпкасида дағал нафас эшитилади. Аускультацияда юрак тонлари бўғиқлашган. Функционал шовқинлар эшитилмайди. ЮКС-минутига 62 та. Пулс ритмик ўртача тўлиқлик ва тарангликда. АҚБ 90/60 мм. сим.уст.га тенг. Иштаҳаси пасайган, доим кўнгил айниши бўлади, қусмаган. Лаблари нам. Тили нам, оқ караш билан қопланган. Қорни юмшоқ. бироз дам. Бемор қабзиятга мойил. Жигар ўлчамлари қовурға равоғидан: L.parsternalis +3,0; L.medioclavicularis +3,0; L.axillaris ant +3,0 пайпасланади. Талоғи пайпасланмайди. Қорни юмшоқ енгил дам, симметрик, палпацияда оғриқ ўт қоши ва эпигастрия соҳасида. Оғриқ орқа курак ва бел соҳасига узатилади. Ичаклар перисталтикаси сақланган. Ахлати даврийлиги бузилган. Буйрак соҳасида кўзга кўринарли ўзгаришлар кузатилмайди. Пастернацкий симптоми икки томонлама мусбат. Сийдик ранги тўқлашган, микдори нормал.. Лаб. маълумотлар: гемоглобин -104,0 г/л,эритр-2,18/л*10X12, лейк-6,72*10X9, метамиелоцитлар-4, ЭЧТ-8 мм/соат. Тромб-163,0 Сухарев бўйича қон ивиш вақти: Бош: 4 дақ 41 лаҳза. Тугал: 5 дақ 08 лаҳза. Қон биокимёвий таҳ: умумий бил: 51,6 мк/моль Боғланган бил-40,6; Боғланмаган бил-11,0; АСТ-1,50; АЛТ-2,50; Тимол синамаси-8,56; Сулема синамаси -0,80; Фиброскан текширувида F0 (6,0 кРА) қайд этилди. ИФТ: НСV мусбат эканлиги аниқланилди. ПЗР текширувида 1,72 МЕ+07 НСV*мл эканлиги маълум бўлди. НСV генотиби бўйича ПЗР текширувда 1b генотип аниқланилди. Ўтказилган тадқиқотларга кўра, Ўзбекистон ҳудудида асосан 1b генотип нисбатан кўп учраши кўрсатиб ўтилган [5,6]. генотип Беморга бир курс амбулатор даво муолажаларидан сўнг, 3 ой давомида “Ледвир” (софосбувир 400 мг+ ледиспавир 90 мг) вирусга қарши дори воситаси буюрилди. Беморда 3 ой давомида дори воситасининг ножўя таъсири аниқланилмади. 21.10.18 йил РНК НСV ПЗР текширувида манфий эканлиги аниқланилди. Фиброскан текширувида F0 (3,6 кРА) қайд этилди. 2018 йилдан буён доимий равишда диспансер кузатувда туради. Динамикада кузатув давомида беморда клинко лаборатор ўзгаришлар кузатилмади.

Хулоса: Шундай қилиб, клиник амалиётда “Сурункали вирусли гепатит С” касаллигида клиник ва лаборатория мониторинг кузатув билан қисқа муддат

давомида “Ледвир” (софосбувир 400 мг+ ледиспавир 90 мг) вирусга қарши дори воситаси буюрилиши клиник лаборатор белгиларнинг ижобий томонга ўзгаришига, вирус репликациясининг узок муддат давомида бостирилишига олиб келди. Беморларда вирусга қарши дори воситасидан кейин юзага келадиган нохуш ҳолатлар деярли қайд этилмади. Бизнинг маълумотларимиз адабиётлардаги маълумотлар билан мос тушади [4,7,8]. Бу борада клиник тадқиқотларни давом эттириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жураев Ш. А., Рустамова Ш. А., Орзикулов А. О. Клинико-эпидемиологические особенности течения паротитной инфекции у взрослых (на примере Самаркандской области) // Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 22 (106). – С. 54-64.
2. Соринсон С. Н., Орзикулов А. О. Несбалансированное белковое питание как фактор, отягощающий течение и исходы вирусного гепатита В // Сб. тр. «Здоровье человека и экологические проблемы». — Кировская НПК. – 1991. – С. 122-123.
3. Орзикулов А. О., Рустамова Ш. А., Караматуллаева З. Э. Охирги йилларда вирусли гепатит А касаллигининг клиник кечиш хусусиятларини тахлил этиш-Биология ва тиббиёт муоммалари, 2018, 3, 1 (103) 127-128. б. 6. CDC DVH–Viral Hepatitis–Resource Center–MMWR Publications // Биология ва тиббиёт муаммолари. – 2018. – Т. 3. – №. 1. – С. 103.
4. Орзикулов А., Ярмухамедова М., Узакова Г. Клинико-лабораторное течение вирусного гепатита А // Журнал проблемы биологии и медицины. – 2014. – №. 3 (79). – С. 137-138.
5. Орзикулов А. О., Рустамова Ш. А., Жураев Ш. А. Клинико-лабораторные особенности течения рожи на современном этапе // Достижения науки и образования. – 2020. – №. 9 (63). – С. 72-76.
6. Н Ярмухамедова, Ш Рустамова, З Караматуллаева [Особенности клинического течения хронического вирусного гепатита В на фоне ВИЧ инфекции](#) // Журнал проблемы биологии и медицины.- 2017-№ 2 (94)-С. 159-164
7. НА Ярмухамедова, НИ Ходжаев, ША Рустамова [Клиническая и лабораторная диагностика ХВГВ у ВИЧ инфицированных](#) // Журнал проблемы биологии и медицины.- 2015-№ 4 -С. 85
8. Ш. Рустамова, А. Эрназаров [Клинические проявления хронического вирусного гепатита в у больных ВИЧ-инфекцией](#) // Журнал проблемы биологии и медицины.- 2014-№ 3 (79) -С. 148-149

РАННЯЯ ДИАГНОСТИКА ГЕМОЛИТИКО-УРЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА

Восеева Дилафруз Хусеновна,

Ассистент кафедры инфекционных заболеваний

Рустамова Шахло Абдухакимовна,

Ассистент кафедры инфекционных заболеваний

Муминова Шахло Шокировна,

*Ассистент кафедры инфекционных заболеваний Центра повышения
квалификации медицинских работников города Ташкента*

Самаркандский Государственный Медицинский университет

Узбекистан, Самарканд. voseyeva.dilafruz@gmail.com; +99890 227-70-07

Аннотация. Гемолитико-уремический синдром наиболее частая причина острой почечной недостаточности (ОПН) у детей раннего возраста, истёк формирования хронической болезни почек в последующие годы с возможным переходом в терминальную почечную недостаточность. Установлено, что многие органы и системы включаются в патологический процесс при развитии ГУС, ОПН в том числе система гемостаза, кардиореспираторная, гастроинтестинальная, нервная система и другие. В этой статье рассматривается клинический случай гемолитико-уремического синдрома на фоне ОКИ у ребенка. В приведенном нами случае врачи могут использовать в своей практике.

Ключевые слова: гемолитико-уремический синдром, ОКИ, острая почечная недостаточность

ГЕМОЛИТИКО-УРЕМИК СИНДРОМ ЭРТА ТАШХИСОТИ

Восеева Дилафруз Хусеновна,

Юкумли касалликлар кафедраси ассистенти

Рустамова Шахло Абдухакимовна,

Юкумли касалликлар кафедраси ассистенти

Самарканд давлат тиббиёт университети

Муминова Шахло Шокировна,

Тошкент шаҳри Тиббиёт ходимларининг касбий малакасини

ривожлантириш маркази Юкумли касалликлар кафедраси ассистенти

Аннотация. Гемолитик-уремик синдром (ГУС) ёш болаларда ўткир буйрак етишмовчилигининг (ЎБЕ) энг кенг тарқалган сабабларидан бир бўлиб, йиллар давомида сурункали буйрак касаллигининг шаклланиши ва терминал даврда

буйрак етишмовчилигига ўтиш билан тугалаланди. ГУС ва ЎБЕ ривожланишида кўплаб органлар ва тизимлар, шу жумладан гемостаз тизими, кардиореспиратор, ошқозон-ичак, асаб тизими ва бошқалар патологик жараёнда иштирок этиши аниқланилди. Ушбу мақолада болаларда ўткир ичак инфекциялари (ЎИИ) фонида гемолитико уремик синдромнинг клиник кечиши муҳокама қилинади. Биз келтирган амалиётдан бир ҳолатни шифокорлар ўз амалиётларида қўллашлари мумкин.

Калит сўзлар: гемолитико уремик синдром, ЎИИ, ўткир буйрак етишмовчилиги

EARLY DIAGNOSIS HEMOLITICAL-UREMIC SYNDROME

Voseeva Dilafruz Huseynovna,

Assistant of the Department of Infectious Diseases

Rustamova Shakhlo Abdukhakimovna,

Assistant of the Department of Infectious Diseases

Samarkand State Medical University

Muminova Shahlo Shokirovna

Assistant of the Department of Infectious Diseases of the Center for Advanced Training of Medical Workers of Tashkent city

Annotation. Hemolytic-uremic syndrome is the most common cause of acute renal failure (ARF) in young children, the formation of chronic kidney disease has expired in subsequent years with a possible transition to terminal renal failure. It has been established that many organs and systems are involved in the pathological process during the development of HUS, ARF, including the hemostasis system, cardiorespiratory, gastrointestinal, nervous system and others. This article discusses a clinical case of hemolytic uremic syndrome against the background of AID in a child. In the case we have cited, doctors can use it in their practice.

Key words: hemolytic uremic syndrome, AID, acute renal failure

Актуальность. В 1955 г. С. Gasser с соавт. описали заболевание, представляющее собой сочетание острой почечной недостаточности (ОПН) с гемолитической анемией и тромбоцитопенией, и назвали его гемолитико-уремическим синдромом (ГУС). ГУС - полиэтиологичный синдром, вторичный по отношению к другим заболеваниям. По причинам возникновения он может быть разделен на инфекционные и неинфекционные формы [1,2,3]. Типичной формой, встречающейся в основном у детей, является инфекционный ГУС, ассоциированный с диареей, а большинство случаев в педиатрической практике связано с острыми кишечными инфекциями, вызываемыми E.coli,

продуцирующими шига-токсина [7]. Гемолитико-уремический синдром является одной из ведущих причин развития острой почечной недостаточности у детей [8,9,12]. Клинически он характеризуется сочетанием диареи с триадой признаков: гемолитической анемией, тромбоцитопенией и ОПН. Указанные признаки являются составляющими тромботической микроангиопатии - распространенной окклюзии сосудов мелкого калибра тромбами, возникшими вследствие повреждения эндотелия. В результате поражения эндотелиальных клеток происходит механическое повреждение эритроцитов, активация агрегации тромбоцитов с образованием тромбов в микроциркуляторном русле, особенно в почках. Смертность от ГУС составляет 1 -5 %, лечение представляет значительные трудности [4,5,6]. К факторам риска поражения почек в острой стадии относятся: длительность олигоанурии более 10 суток, количество полинуклеаров выше $20 \cdot 10^9/\text{л}$, поражение ЦНС, тяжелые кишечные осложнения [10,11]. В качестве примера ГУС, ассоциированного с диарей, приводим выписку из истории болезни ребенка, проходившего лечение в Самаркандской областной инфекционной клинической инфекционной больнице.

Цель исследования: на основе клинико-лабораторных показателей поставить раннюю диагностику с гемолитико-уремического синдрома с ОКИ.

Материал и методы исследования: ретроспективный анализ истории больного с диагнозом «Гемолитико-уремический синдром, ассоциированный с диареей. Острая почечная недостаточность» за 2018 г.

Результаты исследования и их обсуждение: Ребенок М., мальчик 2 лет 8 месяцев, поступил в 19.05.2018 г. Из анамнеза выявлено, что мальчик заболел остро 10.05.2018 г., когда на фоне полного здоровья и нормальной температуры появилась рвота до 6 раз, потом спустя 4 часа присоединился жидкий зелёный, слизистый стул 2-3 раза в сутки. На следующий день состояние не улучшилось, была рвота 3 раза, жидкий, зелёный и слизистый стул до 10 раз, в последних порциях появились прожилки крови. Позвали участкового врача. Вызванный участковый врач назначил в амбулаторных условиях лечение: эрсефурил, имодиум, панкреатин. После проводимой лечения состояние ребенка незначительно улучшилось, но диарея сохранялась, а на 5 день болезни (15.05.18 г.) появились боли в животе и дёгтеобразный стул. На это раз они позвали скорый помощи. Ребенок был осмотрен врачом скорой медицинской помощи, который доставил его в детское хирургическое отделения для исключения острой хирургической патологии. При осмотре хирургом острая хирургическая патология была исключена. Из анализа были выявлены снижение уровней гемоглобина и эритроцитов, тромбоцитопения ($57 \cdot 10^6/\text{л}$), высокие показатели мочевины (до $62,3 \text{ ммоль/л}$) и креатинина (до 569 ммоль/л), трехкратное повышение АЛТ, признаки гиперкоагуляции в коагулограмме. При уточнении

анамнеза было выяснено (со слов мамы), что ребенок последний раз мочился 18.05.2018 г. в 8 часов утра. В день поступления в стационаре 19.05.18 г. период полной анурии составил 1 сутки, что и обусловило резкое повышение в крови азотистых соединений. Ребенка отправили в инфекционную больницу. В приемном отделении был поставлен первичный диагноз: «Острая кишечная инфекция. По типу гастроэнтероколита. Тяжелая форма». В отделение ОКИ сразу начали лечение. Несмотря на проводимое лечение спустя 8 часов ребенка перевели в реанимационное отделение с диагнозом «Острая кишечная инфекция. Гастроэнтероколит. Осложненный гемолитико-уремическим синдромом». При поступлении в реанимационное отделение состояние ребенка оценено как тяжелое за счет ОПН, прогрессирующей уремии на фоне полной анурии. В общем анализе крови: анемия (Hb 75 г/л, эритроциты $2,87 \cdot 10^{12}$ /л), тромбоцитопения ($62 \cdot 10^6$ /л). Количество лейкоцитов в крови составило $6,4 \cdot 10^9$ /л, СОЭ - 16 мм/ч. Свертываемость крови по Сухареву - 4 минуты.

В биохимическом анализе крови: креатинин - 599 мкмоль/л (норма 45 - 105 мкмоль/л), мочевины - 23,7 мкмоль/л (норма 1,8 - 6,4 мкмоль/л), АСТ - 2,40 мк/моль/л, АЛТ - 3,80 мк/моль/л. Выявлена гипоальбуминемия (32,3 г/л), гипокалиемия (2,52 ммоль/л) и гипонатриемия (127,5 ммоль/л). УЗИ брюшной полости - диффузные изменения паренхимы почек, диффузные изменения паренхимы печени. Выявленные изменения и показатели крови подтверждали наличие у ребенка ГУС, на фоне ОКИ и свидетельствовали о повреждении паренхимы почек с прогрессирующим развитием ОПН и уремии. Лечение ребенка в отделении реанимации проводилось в соответствии с клиническими рекомендациями по оказанию медицинской помощи детям с гемолитико-уремическим синдромом, утвержденными МЗ РУз. Ребенок был осмотрен нефрологом, педиатром. Комплексная терапия включала антибиотики (цефтриаксон 50 мг/кг/сут. внутривенно в течение 10 дней, с 19.05.20 г.); инфузионную терапию в объеме 20 - 30 мл/кг/сут.; гемостатическую терапию из расчета 15 мл/кг/сут. В течение всего времени пребывания в стационаре мальчик получал реологические препараты (в/в пентоксифиллин - по 2,0 мл 2 раза в сутки в/в, эуфиллин 2,4%-й - по 4 мл/сут. в 2 приема). Для коррекции синдрома гиперкоагуляции использовали гепаринотерапию: гепарин вводили микроструйно непрерывно под контролем времени свертывания крови из расчета 10 Ед/кг/ч в течение 10 дней. В течение всего времени ребенок принимал бессолевую диету, симптоматическую терапию. На фоне проводимого лечения состояние ребенка постепенно улучшалось и 22.05.18 г. было получено 17 мл мочи, 28.05.18 г. ее суточное количество составило 450 мл, а с 03.06.18 г. начался полиурический период и диурез возросло до 2,0 л мочи в сутки. Одновременно с восстановлением диуреза отмечалось уменьшение экзогенности паренхимы

почек по данным УЗИ. Таким образом, период полной анурии у данного больного составил 3 суток. Заключительный клинический диагноз: Гемолитико-уремический синдром, ассоциированный с диареей. Острая почечная недостаточность. Стадия анурии (3 суток).

Причиной гемолитико-уремического синдрома у ребенка явилась острая кишечная инфекция, но, к сожалению, этиологию гастроэнтероколита расшифровать не удалось: 3 кратные бактериологические посева кала на кишечную группу и серологические исследования были отрицательными. Но результаты копрологии кала показало острую кишечную инфекцию. После восстановления диуреза и биохимических показателей крови 10.06.18 г. ребенок был переведен для дальнейшего лечения и реабилитации в детское больницу нефрологическое отделение. Общая длительность пребывания больного составила 22 день.

Заключение: приведенный клинический пример учитывает случай успешного лечения крайне опасного для жизни состояния - гемолитико-уремического синдрома, осложненного тяжелой почечной недостаточностью. Ведение таких пациентов требует совместных действий врачей различных специальностей. В приведенном нами случае в лечении ребенка принимали участие врачи-инфекционисты, реаниматологи, педиатры, детские хирурги, врачи-нефрологи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Ш Муминова, Ш Рустамова, Н Ярмухамедова [Ранняя клинико-лабораторная диагностика гемолитико-уремического синдрома у детей с ОКИ](#)// Журнал проблемы биологии и медицины, 2014. № 3 (79). Страницы 128-129.
2. Вафокулова Н.Х. «Клинико эпидемиологические особенности норовирусной инфекции у детей грудного возраста» Биология ва тиббиет муаммолари илмий амалий журнал. №3 (128) 2021 С.19-23.
3. Одилова Г. М., Рустамова Ш. А., Муротова З. Т. Клинико-лабораторные особенности течения кишечных инфекций сальмонеллёзной этиологии у детей //Педиатр. – 2017. – Т. 8. – №. 5.
4. Рустамова Ш. А., Кахрамонова А. К. Последствия у детей родившихся путем операции кесарево сечения (на примере Самаркандской области) //Uzbek journal of case reports. – 2023. – Т. 3. – №. 3. – С. 90-92.
5. Abdukhakimovna R. S., Khamzaevna V. N. Самарқанд вилоятида ҳомиладор аёлларда кесарча кесиш амалиёти сабаблари ва янги туғилган чақалокларда ичак микрофлорасига таъсири //journal of biomedicine and practice. – 2022. – Т. 7. – №. 4.

6. Рустамова Ш.А., Вафокулова Н.Х. «Сравнительный анализ проблемы острой кишечной инфекции у детей раннего возраста по годам в Самаркандской области». Тошкент тиббиет академияси ахборотномаси. № 5 2021, С. 148-152.
7. Рустамова Ш.А. «Республикамизда болаларда ўткир юқумли ичак касалликларининг иқлимий ўзгаришлар билан боғлиқлигини таҳлил қилиш (Самарқанд вилояти миқёсида)». Биология ва тиббиет муаммолари илмий амалий журнал. №3 (128) 2021 С.102-107.
8. Рустамова Ш.А., Кахрамонова А.К. Последствия у детей родившихся путем операции кесарево сечения (на примере Самаркандской области). Uzbek journal of case reports. 2023. Т.3, №3. Научная статья. УДК: 616.8:616.441. <https://doi.org>
9. ГМ Одилова, ША Рустамова. Иммунологические реакции при острой бактериальной дизентерии. Материалы конференции Молодежь и медицинская наука в XXI веке. 2019 гг. Страницы 177-178
10. RUSTAMOVA Shahlo Abdukhakimovna, VAFOKULOVA Nargiza Khamzaevna. САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА ҲОМИЛАДОР АЁЛЛАРДА КЕСАРЧА КЕСИШ АМАЛИЁТИ САБАБЛАРИ ВА ЯНГИ ТУҒИЛГАН ЧАҚАЛОҚЛАРДА ИЧАК МИКРОФЛОРАСИГА ТАЪСИРИ. JOURNAL OF BIOMEDICINE AND PRACTICE. Том 7. №4. 2022.

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	THE GROWING THREAT OF GPS SPOOFING AND THE ROLE OF MACHINE LEARNING IN COUNTERMEASURES	3
2	ENHANCING GPS INTEGRITY: MACHINE LEARNING SOLUTIONS TO COMBAT SPOOFING ATTACKS	6
3	STRATEGIES FOR EFFECTIVE TRANSLATION VOCABULARY AND IDIOMATIC EXPRESSIONS OF UZBEK LANGUAGE	9
4	MILLIY NOMLARIMIZ YURTIMIZ KO'RKIGA AYLANADI	15
5	NORMUROD NORQOBILOV QISSALARIDA INSON VA TABIAT MUNOSABATI	18
6	GULJAMOL ASQAROVA SHE'RIYATI	21
7	JINOYAT ISHLARINI TERGOV QILISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING PROTSESSUAL JIHATLARI	25
8	JINOYAT ISHLARINI TERGOV QILISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ORQALI ELEKTRON DALILLARNI EKSPETIZADAN O'TKAZISH	29
9	ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЧЕЛОВЕЧЕСТВО	38
10	PEDAGOGIK KONFLIKTLAR VA ULARNI BOSHQARISH	40
11	SIFATLI TA'LIM O'ZBEKISTONNING POYDEVORI	42
12	ERTA YOSHDAGI BOLALARNI PARVARISH QILISH VA TA'LIMNING MUQOBIL HAMDA INNAVATSION MODELLARI	47
13	MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH	51
14	MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA XALQ OG'ZAKI IJODI VOSITASIDA BOLALARNI AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	54
15	PEDAGOGLARGA PSIXOLOGIK TAVSIYALAR BERISHNING DOLZARB VAZIFALARI	61
16	O'QUVCHILAR DIQQATINI JALB QILADIGAN METODLARDAN FOYDALANISHNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI	66
17	AL-BIDOYA VA-N-NIHOYA ASARINING DUNYO KUTUBXONALARIDAGI QO'LYOZMA NUSXALARI	70
18	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ELEKTR TEJAMKORLIKNI BOSHQARISHNING IQTISODIY YO'LLARI	73
19	MAMLAKATNI IQTISODIY RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI	80
20	СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ НОВОРОЖДЕННЫХ ДЕТЕЙ, РОЖДЕННЫХ С ПОМОЩЬЮ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ(ЭКО).	87
21	SOME ASPECTS OF TRANSVERSAL COMPETENCES IN A FOREIGN LANGUAGE	90

22	THE UNIQUENESS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING ACTIVITY	95
23	ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY	99
24	AN'ANAVIY XONANDALIK	102
25	SHASHMAQOMNING NASR BO'LIMI	106
26	РОЛЬ СМИ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	109
27	POZITIV HUQUQ GLOBALIZATSIYASI TUSHUNCHASI, TARKIBI VA USULLARI	116
28	METHODS USED IN TEACHING ENGLISH	118
29	QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANISHIDA ASALARICHILIK KLASSTERLARINING IJTIMOIY YO'NALISHLARI	121
30	BARKAMOL AVLODDA BOLALAR QAMROVINI KUCHAYTIRISH VA TO'GARAKLAR ORASIDA LOGIKA, O'YINLI MATEMATIKA TO'GARAGINI MUHIMLIGI	127
31	ATMOSFERA HAVOSINI IFLOSLANISHI YO'LLARI VA OQIBATLARI	129
32	INGLIZ TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	132
33	p -ADIK SONLAR MAYDONIDA 1-LIPSHITS FUNKSIYALARI VA ULARNING DINAMIKASI	134
34	СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА УНИНГ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ	141
35	O'ZBEKISTON YOSHLARI – KELAJAGIMIZ POYDEVORI	152
36	TIL SATHIDAGI YOT SO'ZLAR VA ULARGA TENG KELUVCHI MUQOBIL IFODALARNI TOPISH MASALASINING O'RGANILGANLIGI	155
37	XALQARO TILLARDA O'ZLASHGAN SO'ZLAR VA ULARNING O'ZLASHTIRILISH PRINSIPLARI	163
38	CONTEMPORARY PEDAGOGICAL TECHNICAL TOOLS IN TEACHING ENGLISH VOWELS TO YOUNG CHILDREN	169
39	SMOKING-RELATED LUNG DISEASES	174
40	ПРОБЛЕМЫ ПРОТЕЗИРОВАНИЯ У ЖЕНЩИН КЛИМАКТЕРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА С ДЕФЕКТОМ ЗУБНЫХ РЯДОВ	178
41	ТЕЧЕНИЯ КОРИ У ВЗРОСЛЫХ	185
42	ВИРУСЛИ ГЕПАТИТ С КАСАЛЛИГИДА ВИРУСГА ҚАРШИ ТЕРАПИЯ САМАРАДОРЛИГИ	192
43	РАННЯЯ ДИАГНОСТИКА ГЕМОЛИТИКО-УРЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА	196

***Напоминание!** — Образование наука и инновационные идеи в мире || Авторы несут персональную ответственность за правильность цифр и данных в статьях и планах занятий, включенных в мировой научно-методический журнал, и за правильность приведенных цитат.*

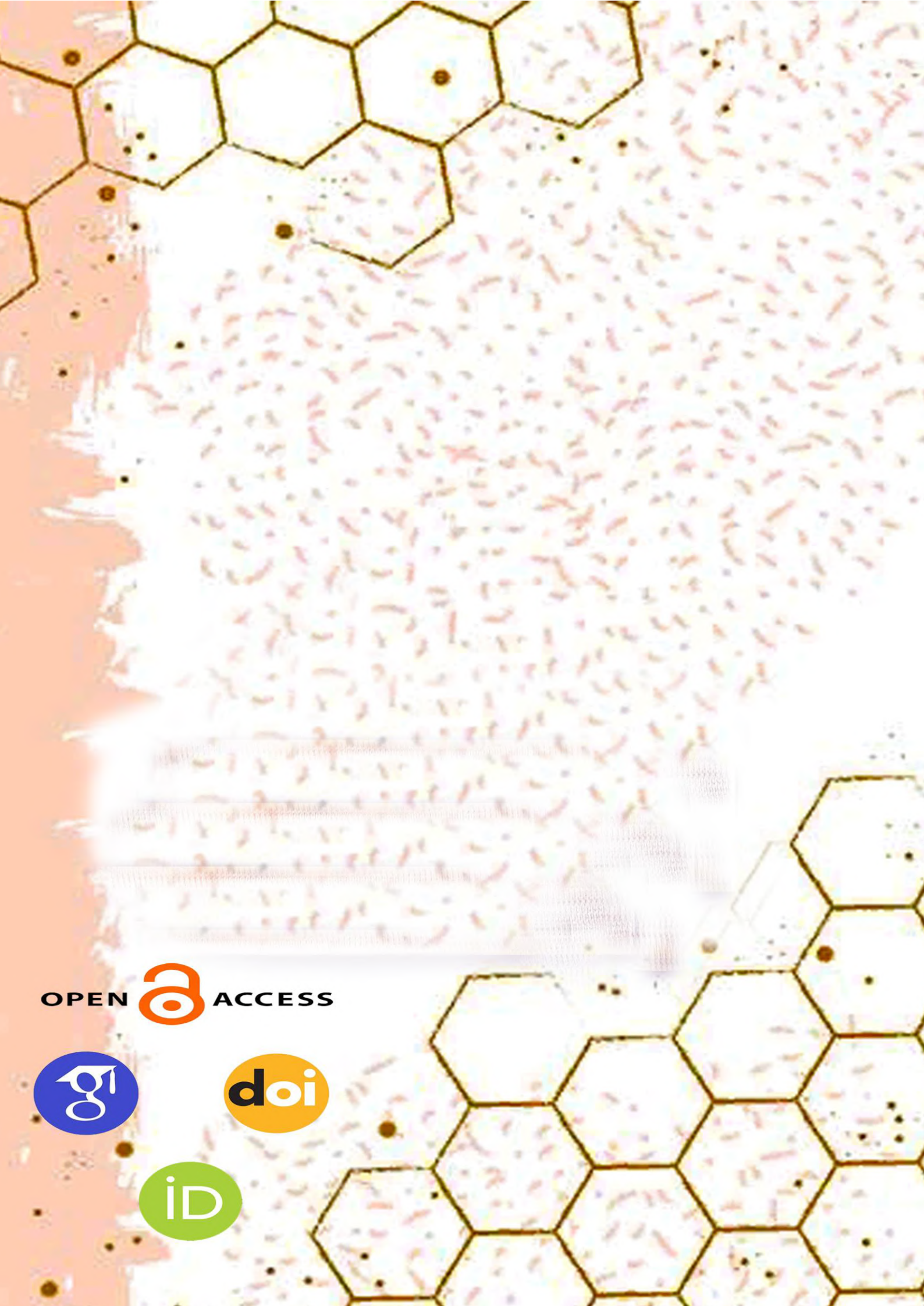
**Главный редактор:
Семёнов Владимир Львович**

**Помощник редактора:
Абдурахманов Бобуржон**

**Подготовитель к публикации:
Халиков Тохирджон Шавкатжонович**

— Образование наука и инновационные идеи в мире всемирный научно-методический журнал, 2024-г.

OPEN ACCESS

